

5

КИЇВ-1977

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Початок соціалістичних перетворень у промисловості Радянської України
- Боротьба партійних організацій за здійс-

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (194)

ТРАВЕНЬ

1977

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Герещенко Ю. І. Початок соціалістичних перетворень у промисловості Радянської України 5

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Колодійченко І. І. Боротьба партійних організацій за здійснення економічної стратегії партії 18

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.

- Мінгазутдінов А. Ф. Пропаганда ідей захисту завоювань Великого Жовтня серед воїнів 29
- Кравчук М. І. Участь колгоспного селянства у відбудові промислових центрів Радянської України (1943—1945 рр.) 39

* * *

- Сидоренко В. П. Трудящі України у боротьбі за виконання першого року десятиї п'ятирічки 47
- Червінський В. І. «Правда» — могутня зброя більшовиків у боротьбі за інтернаціональне виховання трудящих Росії (1912—1914 рр.) 55
- Фещенко В. Т. (Умань). Форми і методи діяльності більшовиків у масах в 1910—1914 рр. 63
- Першина З. В. (Одеса). Про вплив робітничого руху на поглиблення кризи революційного народництва 72

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Сандевич А. В. Значення і принципи складання хронік з історії 80

ЗАМІТКИ

- Носаченко Ю. С. Удосконалення професійно-кваліфікаційної структури робітників радгоспів (1959—1975 рр.) 89
- Гом'юк Д. І. (Івано-Франківська обл., Городенківський р-н, с. Слобідка). Про організаційно-масову діяльність місцевих Рад депутатів трудящих західних областей Української РСР у 1966—1970 рр. 95
- Ярош Б. О. (Москва). З історії розвитку радянсько-польського співробітництва в галузі машинобудування (1950—1975 рр.) 100

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Білюк О. В. (<i>Миколаїв</i>). Розкриття керівної і спрямовуючої ролі КПРС у шкільних курсах	106
--	-----

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Більшовики України в Жовтневій революції (Хроніка подій). Травень 1917 р.	110
---	-----

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Ожицька М. І. (<i>Львів</i>). Роль громадських музеїв у пропаганді подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни	120
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Пруниця С. Ю. (<i>Ужгород</i>). Шляхами пролетарського інтернаціоналізму (До 75-річчя з дня народження Е. Кліми)	123
Жученко І. Я. Видатний радянський полководєць (До 80-річчя з дня народження Маршала Радянського Союзу К. О. Мерецькова)	125
Денисенко П. І. Полум'яний радянський патріот (До 90-річчя з дня народження С. А. Ковпака)	126
Моргаєнко О. П. Життя, гідне комуніста (До 90-річчя з дня народження О. В. Мокроусова)	129

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Чорномаз Й. Ш. (<i>Харків</i>). Радянська історіографія робітничого контролю на Україні (1917—1918 рр.)	132
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Кондуфор Ю. Ю. Історичні дослідження. Вітчизняна історія, вип. 2	140
Буцько М. О. Історія Білоруської РСР, т. 4	141
Коваленко Л. А. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Лаптін П. Ф. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Ф. П. Шевченко. Вопросы историографии в высшей школе	142
Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>), Халус П. І. (<i>Ужгород</i>). Б. Й. Лукач. Союз рабочего класса и крестьянства в социалистической Венгрии (1957—1970)	145
Забарко Б. М., Врадій В. О. А. Й. Аврус. МОПР в борьбе против террора и фашизма. 1922—1939	146
Потехін О. В. К. С. Лузк. США: научно-техническая революция и положение расовых меньшинств. Социально-экономический аспект	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ю. П., М. К. Загальні збори Академії наук Української РСР	150
Кривоніс В. М. Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	152
Тимченко Ж. П. Всесоюзний симпозіум у Таллінні	154
Кріль О. П. (<i>Львів</i>). Семінар джерелознавців у Львові	157
П. С. Відзначення 80-річчя С. М. Белоусова	157
В. Р. Перше засідання Клубу цікавих зустрічей	158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **В. К. Василенко**, **В. О. Замлинський** (заст. головного редактора), **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. П. Кожукало**, **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лешенко**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **В. І. Кузнецов**

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции

- Терещенко Ю. И. Начало социалистических преобразований в промышленности Советской Украины 5

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Коломийченко И. И. Борьба партийных организаций за осуществление экономической стратегии партии 18

СООБЩЕНИЯ

Из истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.

- Мингазутдинов А. Ф. Пропаганда идей защиты завоеваний Великого Октября среди воинов 29
Кравчук М. И. Участие колхозного крестьянства в восстановлении промышленных центров Советской Украины (1943—1945 гг.) 39

* * *

- Сидоренко В. П. Трудящиеся Украины в борьбе за выполнение первого года десятой пятилетки 47
Червинский В. И. «Правда» — могучее оружие большевиков в борьбе за интернациональное воспитание трудящихся России (1912—1914 гг.) . . . 55
Фещенко В. Т. (*Умань*). Формы и методы деятельности большевиков в массах в 1910—1914 гг. 63
Першина З. В. (*Одесса*). О влиянии рабочего движения на углубление кризиса революционного народничества 72

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Санцевич А. В. Значение и принципы составления хроник по истории . . . 80

ЗАМЕТКИ

- Носаченко Ю. С. Усовершенствование профессионально-квалификационной структуры рабочих совхозов (1959—1975 гг.) 89
Гомбюк Д. И. (*Ивано-Франковская обл., Городенковский р-н, с. Слободка*). Об организационно-массовой деятельности местных Советов депутатов трудящихся западных областей Украинской ССР в 1966—1970 гг. 95
Ярош Б. А. (*Москва*). Из истории развития советско-польского сотрудничества в области машиностроения (1950—1975 гг.) 100

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Билик А. В. (*Николаев*). Раскрытие руководящей и направляющей роли КПСС в школьных курсах 106

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Большевики Украины в Октябрьской революции (Хропика событий). Май 1917 г. 110

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Ожницкая М. И. (*Львов*). Роль общественных музеев в пропаганде подвига советского народа в годы Великой Отечественной войны 120

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Пруница С. Ю. (*Ужгород*). Путиами пролетарского интернационализма (К 75-летию со дня рождения Э. Климы) 123
Жученко И. Я. Выдающийся советский полководец (К 80-летию со дня рождения Маршала Советского Союза К. А. Мерецкова) 125
Денисенко П. И. Пламенный советский патриот (К 90-летию со дня рождения С. А. Ковпака) 126

Моргаенко А. П. Жизнь, достойная коммуниста (К 90-летию со дня рождения А. В. Мокроусова)	129
---	-----

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Черномаз И. Ш. (Харьков). Советская историография рабочего контроля на Украине (1917—1918 гг.)	132
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кондуфор Ю. Ю. Историчні дослідження. Вітчизняна історія, вип. 2	140
Буцко М. А. История Белорусской ССР, т. 4	141
Коваленко Л. А. (Каменец-Подольский), Лаптин П. Ф. (Каменец-Подольский), Ф. П. Шевченко. Вопросы историографии в высшей школе	142
Гришак И. М. (Ужгород), Халус П. И. (Ужгород). Ї. И. Лукач. Союз рабочего класса и крестьянства в социалистической Венгрии (1957—1970)	145
Забарко Б. М., Врядий В. А. А. И. Аврус. МОПР в борьбе против террора и фашизма. 1922—1939	146
Потехин А. В. К. С. Лузик. США: научно-техническая революция и положение расовых меньшинств. Социально-экономический аспект	148

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Ю. П., М. К. Общее собрание Академии наук Украинской ССР	150
Кривонос В. М. Общее собрание Отделения истории, философии и права АН УССР	152
Тимченко Ж. П. Всесоюзный симпозиум в Таллине	154
Криль О. П. (Львов). Семинар источниковедов во Львове	157
П. С. Чествование С. М. Белоусова	157
В. Р. Первое заседание Клуба интересных встреч	158

Статті

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ)

ПОЧАТОК СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ПРОМИСЛОВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Велика Жовтнева соціалістична революція ознаменувала початок революційного оновлення світу, переходу людства від капіталізму до соціалізму. «Перемога Жовтня — головна подія ХХ століття, яка докорінно змінила хід розвитку всього людства»¹, — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Після повалення влади буржуазії та поміщиків і встановлення диктатури пролетаріату в нашій країні боротьба «...двох способів, двох формацій, двох господарств — комуністичного і капіталістичного»² стала головною тенденцією світового розвитку.

З перших днів свого існування Радянський уряд почав вживати заходів для ліквідації економічної могутності буржуазії, переходу командних висот в економіці до народної влади, створення соціалістичного укладу. Ленінський план створення основ соціалістичної економіки передбачав спочатку націоналізацію переважно великих підприємств, монополістичних об'єднань і банків. Перехід до нових суспільних відносин, підкреслював Володимир Ілліч, намічалося здійснювати планомірно, «...з найбільшим, так би мовити, пристосуванням до тодішніх відносин, ...поступово і без особливої ломки»³.

Хоча вже у перші місяці після перемоги Жовтня в країні було усупільнено значну кількість середніх і дрібних підприємств, з весни 1918 р. партія висунула на перший план завдання організації обліку і контролю в народному господарстві, налагодження управління промисловістю. Націоналізовувалися в основному великі підприємства машинобудівної, металургійної, вугільної та енергетичної промисловості, а також фабрики і заводи, власники яких відмовлялися виконувати декрет про робітничий контроль та інші розпорядження нової влади. Загострення громадянської війни зумовило перехід до надзвичайних заходів,

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 3.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 71.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 194.

спрямованих на прискорення процесу експропріації буржуазії та зосередження виробництва в руках пролетарської держави у значно ширших масштабах. 28 червня 1918 р. Раднарком прийняв декрет про націоналізацію не лише великих, а й частково середніх підприємств основних галузей промисловості⁴. З 9542 фабрик і заводів, взятих на облік ВРНГ, було усуспільнено 3338, або 35%⁵.

VIII з'їзд РКП(б) поставив завдання поглиблення націоналізації, яка мала поширюватися з цього часу не лише на великі, але й на більшість середніх підприємств. Уже протягом 1919 — початку 1920 рр. в основному всі великі і середні фабрики та заводи стали державними⁶. Частково були експропрійовані й дрібні власники.

Таким чином, у роки громадянської війни Радянська держава стала на шлях націоналізації не лише великої, а й середньої та частково дрібної промисловості, які могли ще певний час перебувати в руках колишніх власників, хоча й під контролем держави. Прискорений процес усуспільнення засобів виробництва був складовою частиною системи «воєнного комунізму», яка визначала основний зміст економічної політики Радянської влади в цей період.

Націоналізація промисловості Української РСР висвітлена як у ряді узагальнюючих праць радянських істориків та економістів⁷, так і в спеціальних дослідженнях, зокрема у монографії П. П. Гудзенка «Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР» (К., 1965). Проте залишається недостатньо вивченим питання, наскільки «воєнно-комуністичні» процеси були характерні для народного господарства України, у тому числі промислового виробництва, якою була їх глибина на різних етапах економічної політики Радянської влади періоду громадянської війни.

Важливим етапом на шляху соціалістичного перетворення промисловості України було встановлення робітничого контролю над виробництвом на основі «Положення про робітничий контроль», затвердженого ВЦВК 14 листопада 1917 р. На Україні цей процес тісно переплітався із боротьбою за перехід влади до рук трудящих. Так, обласна конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну на початку грудня 1917 р. наголошувала, що лише влада Рад приведе до «запровадження контролю над виробництвом»⁸.

Після проголошення на I Всеукраїнському з'їзді Рад (11—12 грудня 1917 р.) України Республікою Рад процес встановлення робітничого контролю над виробництвом значно прискорився. Народне секретарство торгівлі і промисловості Радянської України 25 січня 1918 р. видає спеціальну постанову, в якій зазначалося, що «робітничий контроль над виробництвом і торгівлею є не лише правом, але й обов'язком робітників і службовців підприємства»⁹. До квітня 1918 р. робіт-

⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. I, М., 1967, стор. 97—101.

⁵ В. З. Дробижев. Главный штаб социалистической промышленности, М., 1966, стор. 93.

⁶ Е. Г. Гимпельсон. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология, М., 1973, стор. 46.

⁷ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, К., 1967; Історія Української РСР, т. II, К., 1967; Розвиток народного господарства Української РСР, т. I, К., 1967; Партійне керівництво розвитком промисловості України (1917—1975), К., 1976; Н. І. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966; та ін.

⁸ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 100.

⁹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 274.

ничий контроль встановлено на підприємствах усіх галузей промисловості, що було підготовчим кроком до її націоналізації, яка розпочалася на Україні ще наприкінці 1917 р.

Усусупління великих промислових підприємств Донбасу та інших промислових центрів України мало важливе значення для молодої Країни Рад. Відомо, що 18 листопада 1917 р. на засіданні Раднаркому, яке відбулося під головуванням В. І. Леніна, розглядалося питання про націоналізацію великих підприємств Донбасу. А вже 3 грудня 1917 р. на необхідність націоналізації найважливіших галузей промисловості, банків, зовнішньої торгівлі вказувалось у резолюції об'єднаної конференції профспілок металістів і гірників Донецького і Криворізького басейнів¹⁰.

Ряд підприємств та акціонерних товариств був усусуплений на підставі декретів і розпоряджень Радянського уряду, Вищої Ради Народного Господарства. Так, 15 грудня 1917 р. за декретом РНК, підписаним В. І. Леніним, у власність держави перейшло все майно Російсько-Бельгійського металургійного товариства¹¹. Згодом на підставі декретів РНК були націоналізовані завод електротехнічного устаткування акціонерного товариства «ДЕКА» в Олександрівську, підприємства акціонерного товариства Шодуар, заводи Шиманського і «Гельферіх-Саде» у Харкові та ін., а за постановою ВРНГ — синдикати «Продамет» і «Кровля», які оголошувались «державними установами по регулюванню залізоробної промисловості»¹². Загалом до квітня 1918 р. націоналізовано більшість великих підприємств та монополістичних об'єднань і створилися умови для націоналізації основних галузей промисловості. Однак цей процес був перерваний австро-німецькою навалою.

Одразу після вигнання німецьких окупантів і військ буржуазно-націоналістичної контрреволюції усусуплення засобів виробництва на Україні продовжувалося. Долаючи опір буржуазії і ліквідовуючи економічний базис капіталізму, Комуністична партія неухильно спрямовувала розвиток економіки України на шлях соціалістичних перетворень. 11 січня 1919 р. Тимчасовий уряд Радянської України видав декрет про порядок націоналізації промисловості¹³. В ньому, зокрема, вказувалося, що націоналізація промислових та інших підприємств здійснюється з «державно-господарських міркувань» і лише відділом народного господарства або безпосередньо урядом. У прийнятій урядом декларації підкреслювалося, що вона охопить, насамперед, «найважливіші галузі промисловості», а на всі інші — поширюватиметься «в міру організації відповідного керівного державного, технічного і робітничого апарату»¹⁴. На необхідності експропріації капіталістів, передачі засобів виробництва і обміну до рук Радянської держави, а також встановлення суворого контролю над виробництвом наголосив III з'їзд КП(б)У¹⁵.

За даними П. П. Гудзенка, у 1919 р. на Україні за декретами РНК і РНГ республіки та ВРНГ націоналізувалися підприємства кам'яновугільної, цукрової, марганцевої і залізрудної, металургійної і металообробної, машинобудівної, електротехнічної, сірникової, винокурної і спиртоочисної, нафтопромислової галузей промисловості, а також при-

¹⁰ Там же, стор. 305—306.

¹¹ «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства», 1917, № 1, стор. 133.

¹² Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 333.

¹³ Там же, стор. 394.

¹⁴ Там же, стор. 406.

¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 41.

ватні залізниці і під'їзні колії. Таким чином втілювався в життя лєнінський план створення основ соціалістичної економіки. В результаті перших соціалістичних перетворень, спільних у своїй основі для всіх радянських республік, у тому числі Української РСР, було закладено соціально-економічний фундамент їх єдності.

Однак через ряд обставин соціалістична перебудова промисловості відбувалася в різних районах країни неоднаковими темпами. Зміст переважної більшості актів, виданих центральними радянськими органами, свідчить, що в основних галузях виробництва на Україні Радянська влада ставила завданням, насамперед, націоналізувати великі підприємства, а середні і дрібні — мали певний час залишатися в руках приватних власників під контролем держави. Так, не підлягали націоналізації шахти, річний видобуток вугілля на яких не перевищував 5 млн. пудів, металургійні та металообробні підприємства, річний оборот яких на 1 січня 1919 р. становив менше 1 млн. крб.¹⁶ У машинобудівній і електротехнічній промисловості у загальнонародну власність також переходили, насамперед, великі заводи і т. д.

Повністю націоналізована на Україні у 1919 р. була лише одна галузь промисловості — цукрова. Об'єднаний з'їзд робітників цукрової промисловості, який проходив у Києві наприкінці травня 1919 р., висловився за необхідність «провести націоналізацію всієї цукрової промисловості радянських республік Росії та України»¹⁷.

Водночас Раднаргосп України здійснював курс на націоналізацію окремих великих підприємств і в галузях, які не підлягали націоналізації в цілому.

Згідно з декретом від 11 січня націоналізацію мав проводити Раднаргосп УСРР. Однак життя вносило корективи у намічений порядок усупільнення виробництва. Нерідко місцеві радянські органи за власною ініціативою націоналізували велику кількість середніх і дрібних підприємств. Наприклад, Чернігівський губревком прийняв рішення про повну націоналізацію в губернії текстильних, цукрових, сірникових і тютюнових фабрик та заводів, серед яких були переважно середні і дрібні¹⁸. Подібна тенденція певною мірою суперечила наміченому порядку усупільнення, в зв'язку з чим журнал «Экономический вестник» зазначав: «Виявлене багатьма, переважно провінціальними, раднаргоспами надмірне прагнення все націоналізувати з точки зору тверезої економічної політики є цілком неправильним. Націоналізації, крім найбільш високорозвинутих галузей промисловості, особливо важливих з державної точки зору, повинні підлягати лише великі підприємства, технічно добре обладнані і здатні приносити прибуток»¹⁹.

Подекуди спостерігалися випадки стихійної націоналізації, коли з тих чи інших причин робітники без відповідних санкцій державних органів брали управління підприємством у свої руки в той час, як місцеві господарські органи ще не мали змоги фінансувати його та організовувати процес виробництва. Так, «Вестник Совета Народного Хозяйства Украины» повідомляв, що Черкаський відділ народного господарства після націоналізації більшості підприємств міста навіть повернув частину з них колишнім власникам і постановив виділяти кош-

¹⁶ П. П. Гудзенко. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР, К., 1965, стор. 178; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 464.

¹⁷ «Вестник Совета Народного Хозяйства Украины», 1919, № 2, стор. 2—3.

¹⁸ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 416, 448.

¹⁹ «Экономический вестник», 1919, № 5, стор. 6.

ти для фінансування лише тим, які перейшли під його безпосереднє управління²⁰.

Що ж змушувало господарські органи в окремих випадках прискорювати процес націоналізації виробництва? Відповідь на це питання певною мірою дають документи збірника «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні». З 23 документів, присвячених націоналізації окремих підприємств місцевими органами протягом січня — серпня 1919 р., у 16 є пояснення причин усупільнення. У дев'яти випадках — це втеча власників, у трьох — саботаж і в чотирьох — виробничі потреби.

Отже, основними причинами усупільнення середніх і дрібних підприємств було, насамперед, надзвичайно складне становище Радянської держави в роки громадянської війни, зокрема саботаж експлуаторських класів, які будь-яким чином намагалися перешкодити проведенню соціалістичних перетворень і задусити Радянську владу.

У цілому радянські органи на Україні ретельно вирішували питання про націоналізацію. Інколи навіть після видання декретів про усупільнення певних підприємств або окремих галузей виробництва (зокрема, дріжджево-винокурених заводів) Уккранднаргосп знову повертався до розгляду питання про доцільність їх націоналізації і нерідко скасовував свої попередні рішення. Так, 9 липня РНГ України скасувала рішення про націоналізацію Коростишівської паперової фабрики, 15 липня — про націоналізацію одного з київських консервних заводів²¹.

На ряд галузей промисловості, зокрема лісову, паперову, текстильну, тютюнову, шкіряну, соледобувну, харчову, борошномельну та ін., а також річковий транспорт, в яких переважали середні і дрібні підприємства, в 1919 р. декрети центральних органів про націоналізацію взагалі не поширювалися. В них, як правило, націоналізація проводилася за ініціативою місцевих господарських органів. Внаслідок цього в зазначених галузях виробництва залишалися ще досить значними позиції приватного сектора.

Наприклад, з 297 лісопильних заводів, що працювали на Україні у 1919 р., лише 17 (5,72%) було націоналізовано, решта — 263, або 88,56%, належала приватним особам, а 17 — це колишні казенні заводи²².

Серед 9 підприємств паперової промисловості, кошторис яких за поданням Головапаперу мав затвердити Уккранднаргосп, лише 2 фабрики були націоналізовані, решта — підконтрольні²³. Досить значною була питома вага приватного сектора у соледобувній промисловості. З 16 соляних промислів Присивашського району (Мелітопольський, Дніпровський, Перекопський і Феодосійський райони) 10 належали приватним особам²⁴. У повідомленні про діяльність Укрголовсолі останньою підкреслювалася необхідність «поступової підготовки підприємств і робітничої маси до повного усвідомлення суті націоналізації»²⁵. Однак у 1919 р. декрет про націоналізацію соледобувної промисловості не був виданий.

За повідомленням журналу «Экономический вестник», серед підприємств шкіряної промисловості, підпорядкованих Київському рад-

²⁰ «Вестник Совета Народного Хозяйства Украины», 1919, № 1, стор. 43.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 26, спр. 3, арк. 81 зв., 86 зв.

²² «Народное хозяйство Украины», 1919, № 4—5, стор. 108—109.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 26, спр. 3, арк. 97 зв.

²⁴ «Вестник Совета Народного Хозяйства Украины», 1919, № 4, стор. 11.

²⁵ «Вестник Совета Народного Хозяйства Украины», 1919, № 3, стор. 18.

наргоспу, було націоналізовано лише 4 великих заводи — у Києві, Василькові, Бердичеві і Радомишлі²⁶. За станом на 15 червня 1919 р. з 221 парового судна було націоналізовано 130, а з 1100 інших суден — тільки 311²⁷. Подібне становище спостерігалося також у текстильній, скляній, хімічній та деяких інших галузях промисловості.

Отже, в галузях промисловості, не охоплених націоналізацією в централізованому порядку, залишалася значна кількість приватних підприємств, переважно дрібних і середніх. Місцеві господарські органи, як правило, вважали, що «в технічно відсталих галузях промисловості (цементній, скляній), в середній і дрібній промисловості, існування якої в сучасних умовах має певний економічний сенс», слід здійснювати «лише ті зміни, які були необхідні для введення їх у загальну організаційну схему державного господарства, підпорядковуючи їх своєму контролю»²⁸. Так, на одному з пленумів Харківського раднаргоспу, який відбувся у квітні 1919 р., зазначалося, що, оскільки неможливо націоналізувати середні і дрібні підприємства, бо це призведе до збитків, «для їх врегулювання залишається єдиний шлях — шлях синдикування і кооперування»²⁹.

У 1919 р. господарські органи здійснювали контроль над переважною більшістю середніх і дрібних підприємств.

У ряді галузей промисловості України внаслідок «хазяйнування» окупантів, капіталістів і загальної розрухи посилювався процес подрібнення виробництва, який почався ще в 1917 р. Так, на початку 1919 р. працювало лише 23 підприємства кам'яновугільної промисловості з річним видобутком понад 5 млн. пудів, тимчасом як до війни їх було 61³⁰. Зросла питома вага середніх і дрібних підприємств, які залишалися в руках приватних власників. В умовах розрухи ці підприємства виявилися досить життєздатними. Відомий спеціаліст, керівник вугільного відділу РНГ України В. М. Бажанов підкреслював, що їм доведеться «пройти через проміжну стадію — залишення підприємств у безвідплатному орендному користуванні у колишніх власників і залишення у багатьох місцях колишньої адміністрації, але з введенням контролю над управлінням»³¹.

Як правило, такий контроль здійснювали представники фабрично-заводського комітету, галузевої профспілки і відповідного відділу раднаргоспу, що давало змогу поєднувати місцеві інтереси із загальнодержавними, сприяло ознайомленню робітників з усім виробничим процесом. Причому контрольні комісії перевіряли як хід самого процесу виробництва, так і фінансові операції заводууправління, зокрема порядок закупівлі сировини і реалізації готової продукції. Державне регулювання підконтрольних підприємств, таким чином, давало можливість робітничому класу пройти важливу практичну школу господарювання і розглядалося партійними і господарськими органами України як підготовка до націоналізації.

Отже, поряд з націоналізацією основних засобів виробництва у 1919 р. широко використовувався державний капіталізм. Цим самим на практиці здійснювалося ленінське положення про необхідність поєднання рішучої боротьби пролетарської держави з саботажем капіталістів і компромісного ставлення до тих з них, які визнавали дер-

²⁶ «Экономический вестник», 1919, № 6, стор. 6.

²⁷ «Вестник Совета Народного Хозяйства Украины», 1919, № 6, стор. 5.

²⁸ «Экономический вестник», 1919, № 6, стор. 2.

²⁹ «Вести Киевского Совета Народного Хозяйства», 28 квітня 1919 р.

³⁰ «Народное хозяйство Украины», 1919, № 1, стор. 5, 9.

³¹ Там же, стор. 11.

жавний капіталізм і яких можна було використати як організаторів виробництва³².

Досить виразно «воєнно-комуністичні» тенденції виявилися в організації на Україні централізованого управління промисловістю, структура якого в основному була аналогічною структурі управління промисловістю в РСФРР. Загальне керівництво промисловістю, а також безпосереднє управління нею і планування її діяльності здійснювала Рада Народного Господарства України. Єдиним фінансово-економічним органом РСФРР і УСРР була ВРНГ. Націоналізовані і підконтрольні підприємства підпорядковувалися відповідним виробничим відділам РНГ України та галузевим головним комітетам (главкам) і центральним управлінням (центрам). Виробничі відділи, главки і центри, які об'єднували окремі галузі господарства, керували ними через губернські і повітові раднаргоспи.

Важливу роль у соціалістичній перебудові народного господарства відіграла резолюція ЦК РКП(б) від 16 квітня 1919 р. про економічне становище на Україні. В ній вказувалося, що, керуючись рішеннями VIII з'їзду РКП(б), всі партійні організації повинні приділяти особливу увагу господарському будівництву, зокрема створенню економічних органів і залученню до роботи в них комуністів, передових робітників і спеціалістів³³. Активну участь в налагодженні управління народним господарством взяли відомі діячі партії Ф. А. Сергєєв (Артем), Е. І. Квірінг, М. Л. Рухимович, В. І. Межлаук та ін.

Вже в лютому 1919 р. в Уккруднаргоспі були створені такі виробничі відділи і главки: матеріально-транспортний, водного транспорту, вугільний, металу, текстильний, хімічний, електротехнічний, воєнних заготівель, «Укрголовліс», «Укрголовшкіра», «Укрголовцукор», «Укрголовспирт»³⁴. Згодом кількість підрозділів збільшилася. До їх обов'язків входило не лише планування виробництва і розподілу продуктів, а й безпосереднє керівництво підприємствами, їх фінансування і заготівля сировини.

В березні 1919 р. у зв'язку з переїздом РНГ України до Києва в Харкові було створено її відділення під назвою «Гірничо-промислове відділення Ради Народного Господарства України». Воно складалося з таких відділів і відділень: вугільного, металу, хімічної промисловості, електротехнічного, матеріально-транспортного, науково-технічного, фінансово-економічного. Як зазначалося у відповідному рішенні РНГ України, гірничопромислове відділення «було вищою інстанцією з питань економічного життя України в галузях відання своїх відділів», йому надавалося право секвестру і реквізиції підприємств, майна рухомого і нерухомого, різних капіталів, устаткування і матеріалів. Його постанови видавалися від імені РНГ України і були обов'язковими для виконання³⁵.

До Києва були переведені також відділи і главки: «Укрголовцукор», «Укрголовшкіра», «Укрголовспирт», «Укрголоввод», «Укрголовліс», текстильної промисловості, виробництва паперу, сірникової промисловості, обробки харчових, жирових і рослинних речовин, кооперативний, матеріально-транспортний, науково-технічний, економічних досліджень, юридичний, іногородній, воєнних заготівель³⁶. Здійснюва-

³² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 287—288.

³³ Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 187.

³⁴ «Информационный листок Совета Народного Хозяйства Украины», 24 лютого 1919 р.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 26, спр. 3, арк. 31.

³⁶ Там же, арк. 31 зв.

ний партією курс на централізацію управління промисловістю відіграв позитивну роль. Він давав змогу концентрувати виробництво на найбільших, добре обладнаних підприємствах і забезпечувати їх безперебійну роботу. Держава могла оперативно розпоряджатися обмеженими ресурсами сировини, палива, робочої сили, зосереджуючи їх там, де цього вимагали інтереси оборони країни. Процес централізації управління промисловістю — характерна риса «воєнного комунізму» — зумовлював посилення ролі виробничих відділів Уккранднаргоспу і главків, які безпосередньо керували підприємствами, розпоряджалися їх продукцією і ресурсами.

Разом з тим партійні і радянські органи неодноразово підкреслювали необхідність поєднання централізації керівництва господарством з активним залученням до економічного будівництва місцевих кадрів. Так, у рішенні організаційної наради представників раднаргоспів, скликаній РНГ України наприкінці березня 1919 р., відзначалося, що завданням губернських раднаргоспів є, зокрема, «контроль за діяльністю главків і центрів, за якими з центра без допомоги місцевих органів слідкувати надзвичайно важко»³⁷. Партія приділяла велику увагу залученню до управління підприємствами рядових робітників. Наприклад, членом правління Харківського паровозобудівного заводу був обраний робітник-комуніст П. Заривайко, який згодом став першим радянським директором цього підприємства. Директором Луганського заводу (колишнього Гартмана) став також робітник-комуніст М. Шмиров³⁸.

В умовах громадянської війни територіальна система управління народним господарством хоча й продовжувала існувати, але її роль поступово зменшувалася. Раднаргоспи керували роботою в основному місцевих підприємств. Так, Київський раднаргосп відзначав, що РНГ України «поглинає найбільші виробничі відділи губраднаргоспу, нічого не залишаючи замість них для роботи в губернському масштабі»³⁹. Подібні тенденції в управлінні господарством викликалися необхідністю встановлення єдиного керівництва виробництвом і підпорядкування його інтересам оборони країни.

Однак надмірна централізація мала й певні недоліки, зокрема, призводила до розбухання апарату управління. Так, на 1 серпня 1919 р. в РНГ України налічувалося близько 3000 службовців і більше 30 відділів⁴⁰. Причиною цього було й те, що главки і центри, підпорядковані ВРНГ, намагалися створювати свої органи, тобто главки і центри при Уккранднаргоспі, часом не рахуючись з практичною доцільністю подібних заходів.

У 1919 р. створенням централізованого апарату управління ще нерідко займалися буржуазні «спеціалісти» і чиновники, які в ряді випадків вдавалися до бюрократичних методів. В одній з статей Е. І. Квірінг підкреслював, що «ці агенти, одержавши мандат, часто користуються ним для того, щоб на місці робити свої справи» і, бажаючи зовсім уникнути контролю місцевих органів, «проводять архіцентралістську лінію»⁴¹. Це призводило до порушення правильних взаємовідносин у системі управління і викликало так званий «місцевий сепатизм».

Загальна економічна розруха, нестача засобів виробництва, повільність встановлення зв'язків з центром порушували традиційний орга-

³⁷ «Информационный листок Совета Народного Хозяйства Украины», 27 березня 1919 р.

³⁸ Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 184.

³⁹ «Экономический вестник», 1919, № 5, стор. 19.

⁴⁰ «Профессиональное движение», 22 серпня 1919 р.

⁴¹ «Народное хозяйство», 1919, № 4—5, стор. 56.

нічний взаємозв'язок різних ланок народного господарства, призводили до появи своєрідного місництва. Нерідко з метою подолання продовольчої кризи повітові раднаргоспи намагалися захопити найбільш ходові товари для обміну і тим самим протидіяли прагненням центру використовувати місцеві підприємства в загальнодержавних інтересах. Так, у ряді районів місцеві органи «захопили» тютюнові і шкіряні заводи, а також заготівлю тютюну, шкіри та ін.⁴² Створити централізовану систему управління виробництвом, що давала змогу перевести його на воєнні рейки, можна було лише шляхом рішучої боротьби з подібними проявами місництва. Ось чому В. І. Ленін ставив завдання нещадно боротися з «...усякими синдикалістськими, сепаратистськими, місницькими й обласницькими спробами, що завдають справі шкоди...»⁴³.

Важливу роль у цьому відіграло створення ряду галузевих виробничих об'єднань — главків, зокрема в кам'яновугільній, частково машинобудівній, цукровій, винокурній, шкіряній та деяких інших галузях промисловості. Перебудова апарату управління соціалістичною промисловістю в зв'язку з складним воєнним становищем Країни Рад сприяла подоланню сепаратистських дій окремих місцевих органів, найдоцільнішому і найефективнішому розподілу обмежених сировинних, паливних та інших ресурсів. В. І. Ленін підкреслював, що «...безумовна централізація і найсуворіша дисципліна пролетаріату є однією з основних умов для перемоги над буржуазією»⁴⁴.

Проте у 1919 р. подібні галузеві об'єднання ще не були створені в усіх галузях промисловості України. Наприклад, характеризуючи стан управління металообробною промисловістю, орган РНГ України «Народное хозяйство Украины» у серпні 1919 р. писав: «На Україні досі не було створено жодного виробничого об'єднання — главка, за винятком недавно оформленої миколаївської групи суднобудівних заводів (і це можна назвати виробничим главком лише приблизно). Створена ще раніше катеринославська група націоналізованих заводів становила не виробниче, а територіальне об'єднання, яке тяжіло до певного промислового району...»⁴⁵.

Нерівномірність організаційної перебудови різних галузей промисловості зумовлювалася, насамперед, дуже тяжким економічним становищем України. Гостра нестача сировини, палива, робочої сили, надзвичайні воєнні обставини гальмували планомірну роботу промислових підприємств. Звичайно, створенню централізованих виробничих главків перешкоджала і розпорошеність фабрик та заводів, їх відірваність від центру. До того ж, на Україні часто змінювалася воєнна обстановка. Наприклад, після окупації Денікінінм більшої частини індустріальних районів, зокрема Донбасу, ряд виробничих відділів Укрраднаргоспу — гірничий, металообробний, хімічний, продрозмет і значна кількість главків фактично припинили свою діяльність⁴⁶.

В результаті захоплення білогвардійцями промислових районів України зросла роль районів, де переважали легка і обробна промисловість, збільшилася питома вага ненаціоналізованих підприємств, зокрема підприємств кустарної промисловості, в якій було зайнято 260 тис. робітників⁴⁷. Вони в основному перебували у віданні губер-

⁴² «Народное хозяйство Украины», 1919, № 4—5, стор. 53.

⁴³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 380.

⁴⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 6.

⁴⁵ «Народное хозяйство Украины», 1919, № 6, стор. 61.

⁴⁶ «Профессиональное движение», 21 серпня 1919 р.

⁴⁷ «Экономический вестник», 1919, № 1, стор. 19.

ських і повітових раднаргоспів, що призвело певною мірою до послаблення централізації.

Значну роль у налагодженні управління промисловістю відігравала фінансово-кредитна система, яка, незважаючи на поступову натуралізацію господарських відносин, протягом усього періоду громадянської війни залишалася важливою формою економічних зв'язків. Після «хазяйнування» гетьманщини і Директорії фінансово-кредитна система України виявилася розладною. Напередодні відновлення Радянської влади були вивезені майже всі наявні капітали, причому не лише промислових підприємств, а й багатьох фабричних кас. Не залишилося коштів, необхідних для відновлення виробництва. Наприклад, цукрові заводи заборгували великі суми грошей (від 300 тис. до 2,5 млн. крб.) робітникам і, особливо, селянам за посів, копання і перевезення буряків⁴⁸. Від розв'язання цієї проблеми значною мірою залежала підтримка народними масами економічної політики Радянської влади і проголошених нею принципів усупільнення виробництва. Тому у травні на спеціальній нараді представників Головцукру і Наркомпроду було прийнято рішення про терміновий і понаднормовий відпуск цукру (1,5 млн. пудів для РСФРР і 2,5 млн. пудів для України) з метою одержання грошових коштів. Розподіл цукру на місцях мали здійснити кооперативи⁴⁹.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу налагодженню фінансової справи на Україні. В. І. Ленін у телеграмі, надісланій в ЦК КП(б)У 22 травня 1919 р., підкреслював необхідність попереднього узгодження з ЦК РКП(б) фінансових заходів, які здійснюватиме уряд УСРР⁵⁰. Водночас Радянський уряд на прохання уряду УСРР надав Україні допомогу на суму 1 млрд. крб.⁵¹

Запровадження продрозверстки, скорочення кількості промислової і сільськогосподарської товарної маси, обмеження торгівлі і товарообороту зумовлювали низьку купівельну спроможність карбованця. Внаслідок цього для покриття державних витрат Радянський уряд був змушений стати на шлях посиленої емісії паперових грошей, кількість яких значно перевищувала потреби товарообороту.

Паперові гроші дедалі більше втрачали свою цінність. Їх роль почали виконувати різні дефіцитні товари: сіль, сірники, мило, цукор тощо. Таким чином, інфляція посилювала процес натуралізації господарських відносин. Однак випуск величезної кількості паперових грошей та їх знецінення підривали і економічні позиції буржуазії, позбавляли її дуже важливого інструмента у боротьбі з трудящими.

У цій обстановці необхідною умовою правильної організації кредитування економіки була централізація банківської справи. 22 січня Тимчасовий уряд Радянської України оголосив про націоналізацію всіх приватних комерційних, акціонерних банків і банківських контор. Водночас було прийнято постанову про ревізію сейфів у банках⁵²⁻⁵⁴.

Як і в Радянській Росії, на Україні було запроваджено окружну систему Народного банку. Всі відділення колишнього державного банку, як і відділення приватних банків, що націоналізувалися, підпорядковувались окружним конторам Народного банку — Київській, Харківській і Одеській. В свою чергу, ці останні підпорядковувались Цент-

⁴⁸ «Вести Киевского Совета Народного Хозяйства», 16 квітня 1919 р.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 31, арк. 101.

⁵⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 539.

⁵¹ Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 187.

⁵²⁻⁵⁴ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 400—401.

ральному правлінню Народного банку в Москві відповідно до угоди між наркоматами фінансів обох радянських республік⁵⁵.

Скороченню потреби в грошових знаках служила система розрахунків між радянськими підприємствами. Господарські органи неодноразово підкреслювали, що націоналізовані підприємства повинні діяти на основі самоокупності виробничих витрат і що націоналізація окремих з них доцільна лише в тому випадку, якщо вони дають прибуток. Вимога збалансування прибутків і витрат містилася і у прийнятій VIII з'їздом РКП(б) Програмі партії⁵⁶.

Однак на практиці в умовах розрухи, нестримної інфляції лише незначна кількість підприємств мала змогу здійснювати елементи госпрозрахунку. В системі фінансування переважав кошторисно-бюджетний принцип. Підприємства змушені були широко вдаватися до державних кредитів і дотацій. Як підкреслював фінансово-економічний відділ РНГ України, при розгляді кошторисів враховувалися не лише питання про прибуток підприємств, а й «необхідність підтримувати певну галузь виробництва з точки зору державних потреб, хоча це і було пов'язано із значними витратами і дефіцитом»⁵⁷.

Основні принципи, форми і методи фінансування підприємств розробляла РНГ, яка стежила за витрачанням ними коштів, затверджувала виробничі кошториси главків і центрів. Уже 25 лютого 1919 р. Президія РНГ України прийняла рішення дозволити відкривати поточні рахунки деяким відділам, головкам і центрам у межах затвердженого РНГ кошторису «в розмірах, що встановлювалися в кожному окремому випадку, залежно від терміновості платежів і стану каси Раднаргоспу»⁵⁸.

Главки та інші підрозділи управління, одержуючи в рахунок кошторису певну суму, переводили її в Народний банк, а потім з цих коштів фінансували підприємства. Протоколи засідання Президії РНГ України, що збереглися, зафіксували конкретні факти авансування деяких галузей промисловості. Так, 25 лютого РНГ дозволила Укрголовцукру в рахунок кошторису відкрити поточний рахунок у розмірі 5 млн. крб. Наступного дня аналогічною постановою було відкрито поточний рахунок у розмірі 5,5 млн. крб. вугільному відділу РНГ⁵⁹ і т. д.

Фінансування промисловості на Україні відповідало вимозі VIII з'їзду РКП(б) — на основі націоналізації банків вживати заходів до розширення безгрошових розрахунків⁶⁰.

6 травня РНГ України розглянула питання про порядок фінансування ВРНГ промисловості на Україні. У прийнятій постанові було визнано за необхідне затверджувати всі кошториси відділів Укргоспромислу лише Президією РНГ України. Відділи РНГ України, які перебували в Києві, не мали можливості одержувати кошти безпосередньо з ВРНГ або центральних главків⁶¹.

Фактично Раднаргосп України, здійснюючи фінансування виробництва, частково виконував функції і роль Народного банку, а останній поступово перетворювався на орган технічного виконання розрахунків і обліку. Підприємства, що перебували на кошторисно-бюджетному фінансуванні, були позбавлені можливості користуватися коштами від реалізації випущеної ними продукції, оскільки ці гроші негайно

⁵⁵ «Вести Киевского Совета Народного Хозяйства», 25 квітня 1919 р.

⁵⁶ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. I, стор. 139.

⁵⁷ «Народное хозяйство Украины», 1919, № 1, стор. 124.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 26, спр. 3, арк. 26.

⁵⁹ Там же, арк. 27.

⁶⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. I, стор. 139.

⁶¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 26, спр. 3, арк. 53.

передавалися в центральну касу Раднаргоспу. Вартість продукції, виробленої на цих фабриках і заводах, що передавалася за нарядами, зараховувалась у доход казни і на відповідну суму зменшувалися бюджетні асигнування підприємствам або установам, які одержували цю продукцію. За товари, що надходили у розпорядження Раднаргоспу, останній розраховувався банківськими чеками або переказами на рахунки інших установ.

Для постачання підприємствам необхідних їх матеріалів через виробничі главки і центри згідно з розробленими і затвердженими матеріальними кошторисами фінансово-економічний відділ РНГ складав загальне зведення. У такий спосіб здійснювався перехід до загальнодержавної заготівлі і розподілу матеріалів, зменшувалася роль грошей⁶².

Для економіки періоду «воєнного комунізму» було характерним прагнення держави звузити риночні відносини. Для цього вводилися різноманітні обов'язкові поставки і розверстки, державна монополія, встановлювалися тверді ціни, обов'язковий державний облік промислових виробів і сировини. На Україні було встановлено тверді ціни на окремі промислові товари і предмети широкого вжитку, а також державну монополію на їх заготівлю і постачання. Цим самим завданням мав служити принцип єдності каси, якого повинні були дотримуватися всі радянські установи згідно з відповідним розпорядженням РНГ⁶³.

Разом з тим в умовах існування приватного ринку безгрошові розрахунки поширювалися далеко не на всі платежі підприємств. Оскільки у 1919 р. значна кількість сировини та продуктів, необхідних для виробництва, ще перебувала у руках приватних осіб, багато підприємств та установ мали в касах досить значні суми для зв'язку з приватним ринком і налагодження постачання. Тому важливу роль відіграли певні заходи партійних і господарських органів України, спрямовані на скорочення потреб у грошових знаках, обмеження сфери дії приватного сектора. Так, на початку серпня керівними господарськими органами був підтверджений принцип єдності каси, державні установи повинні були всю готівку, за винятком невеликих сум, здавати в Народний банк на поточні рахунки⁶⁴.

Розширення сфери державного господарства на Україні викликало необхідність перевести всі державні підприємства на кошторисне утримання за рахунок бюджету, в тому числі й ті, які ще мали власні оборотні кошти і поточні рахунки в банку і самостійно здійснювали фінансові операції.

У серпні 1919 р. вже існуючий кошторисний принцип фінансування був поширений на всі державні підприємства України. Державний бюджет мав бути єдиним джерелом грошових коштів для всіх державних підприємств.

Водночас, як і раніше, всі грошові надходження за реалізовану продукцію підприємств, різні авансові залишки, чеки, готівка мали здаватися «в доход казни по даному підприємству»⁶⁵.

Система державного фінансування поширювалася також на приватні підприємства, які функціонували під контролем радянських органів. У 1919 р. на Україні існувала досить широка система договірних або інших взаємовідносин між державними і приватними підприємствами, хоч вже намітилася чітка тенденція до звуження цих взаємовідносин, що було неминучим наслідком розширення націоналізації.

⁶² «Народное хозяйство Украины», 1919, № 1, стор. 124

⁶³ Там же, стор. 138—139.

⁶⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 3, арк. 27.

⁶⁵ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 76.

Наявність ще у досить широких масштабах ненаціоналізованого середнього і дрібного виробництва в народному господарстві України ставила перед радянськими органами завдання його фінансової і економічної підтримки. Так, Харківський раднаргосп у квітні 1919 р. спеціально розглядав питання «Про фінансування приватних цегельних заводів і взагалі про межі сприяння їм з боку губраднаргоспу»⁶⁶. Київський раднаргосп розробив спеціальне положення про видачу виробничими відділами позик ненаціоналізованим підприємствам⁶⁷. Як правило, приватні підприємства діяли під контролем радянських господарських органів. На них поширювалася система обліку, монополій і твердих цін на ряд промислових товарів.

Подвійність у виробництві, що була наслідком збереження частини підприємств у приватному володінні, зумовлювала безпосереднє керівництво підприємствами і регулювання їх діяльності з боку держави. Відповідно було розмежовано систему фінансування: з одного боку, встановлено порядок кошторисних асигнувань для націоналізованих підприємств, а, з другого, — надання контролюючим органам фондів для здійснення своїх господарських операцій з метою регулювання діяльності приватних підприємств.

Таким чином, економічна політика Радянської влади на Україні у 1919 р. була спрямована на зосередження у руках держави галузей промисловості, особливо важливих для розвитку країни і потреб оборони, насамперед великих підприємств. Робітничий клас України під керівництвом Комуністичної партії перебудовував економіку, долаючи опір експлуататорських класів і експропріюючи капіталістичну приватну власність. В результаті було ліквідовано велику буржуазію як клас, у республіці виник соціалістичний уклад, покладено початок створенню економічного фундаменту соціалізму. Однак усуспільнення середніх і дрібних підприємств, яке тільки починалось, було перерване денікінською навалюю.

Певна повільність «воєнно-комуністичних» перетворень в економіці України пояснювалася також конкретно-історичними умовами 1919 р., що характеризувалися небувалою господарською розрухою, гострою класовою боротьбою, частими змінами фронтової обстановки у найбільш важливих промислових районах (Донбас, південь України), слабкістю народногосподарського апарату тощо.

Незважаючи на деяку нерівномірність соціалістичних перетворень у радянських республіках, необхідність найтіснішого їх об'єднання для спільної боротьби з контрреволюцією зумовлювала проведення єдиної можливої в тих умовах економічної політики — політики «воєнного комунізму». 1919 р. став її початковим етапом на Україні.

Ю. И. Терещенко

НАЧАЛО СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ

Резюме

В статье освещается один из важнейших аспектов экономической политики Коммунистической партии и Советской власти на Украине в период гражданской войны — осуществление социалистических преобразований в промышленности республики. Автор анализирует процесс становления «военного коммунизма», сыгравшего огромную роль в мобилизации всех ресурсов Страны Советов на разгром иностранных интервентов и внутренней контрреволюции.

⁶⁶ «Экономическая жизнь», 24 травня 1919 р.

⁶⁷ «Вести Киевского Совета Народного Хозяйства», 5 травня 1919 р.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО (Київ)

БОРотьБА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ПАРТІЇ

Більше року минуло відтоді, як відбувся XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Головна увага в роботі з'їздів партії, підкреслював В. І. Ленін, має зосереджуватися на аналізі стану справ і практичного досвіду, визначенні конкретних шляхів комуністичного будівництва. На з'їздах партії «максимум уваги, — учив Володимир Ілліч, — треба ...перенести не на вивчення загальних тез і програм зборів, а на вивчення практичних досвідів, прикладів...»¹. Таким був і XXV з'їзд КПРС. Про це переконливо сказав на заключному засіданні з'їзду Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв: «Історія нашої ленінської партії відзначена чудовою плеядою з'їздів. Кожний з них був важливою віхою в житті партії і країни. І можна не сумніватися..., що XXV з'їзд займе серед них своє особливе, неповторне місце — як з'їзд великих звершень, який пройшов під знаком реалізму і діловитості, спокійної впевненості у своїх силах, впевненості в нових перемогах нашої великої справи будівництва комунізму, нашої боротьби за міцний, справедливий мир на землі!»². Весь розвиток радянського суспільства, відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», проходить тепер під наростаючим впливом ідей XXV з'їзду КПРС. Це з'їзд непорушної єдності партії і народу, надихаючих перспектив і цілеспрямованої діловитості³.

В роботі XXV з'їзду КПРС багато уваги приділялося питанням економічної політики партії. І це цілком закономірно. Партія твердо й неухильно керується ленінською настановою про те, що «...треба принести на з'їзд обміркований і уважно, спільною працею, спільними зусиллями всіх членів партії *перероблений практичний досвід* господарського будівництва»⁴. У Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові, де йдеться про економічну політику партії, наголошується: «Тут проходить одна з вирішальних ділянок боротьби за комунізм. Тут зосереджені основні зусилля партії і народу»⁴.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 292.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 286.

³ Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 24.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 137.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 39.

Динамізм розвитку економіки, політичного й духовного життя — характерна риса соціалізму. Розвинутому ж соціалістичному суспільству, побудованому в Країні Рад, ця риса тим більш властива. Масштабність і складність завдань, що їх розв'язує сьогодні наша держава під керівництвом ленінської партії, не мають рівних в історії. Партія вчить: основний плацдарм боротьби радянського народу за комунізм — це економіка. Від того, як розвиватиметься народне господарство, вирішальною мірою залежать і темпи руху нашого суспільства вперед, і хід економічного змагання двох світових систем, і вплив Радянської держави на розвиток революційного процесу в цілому.

Зважаючи на це величезне значення економіки, XXV з'їзд КПРС розробив довгочасну орієнтацію політики партії, в якій накреслено, за висловом В. І. Леніна, загальний план нашої роботи, тактики і стратегії⁵. Як і вся стратегія, економічна стратегія партії починається з постановки завдань, з висунення фундаментальних, довгочасних цілей. Найвищою серед них було і лишається неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу. Засобами і шляхами, що ведуть до цієї мети, є динамічний і пропорційний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства.

З уже підготовлених державними органами розрахунків випливає, що в 1976—1990 рр. країна матиме приблизно вдвоє більші матеріальні і фінансові ресурси, ніж у минулому п'ятнадцятиріччі⁶. Тим самим створюються сприятливі умови для розв'язання основних соціально-економічних завдань, поставлених Програмою партії, з'їздами КПРС. Це стосується насамперед дальшого підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їх праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури — всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, вдосконаленню соціалістичного способу життя.

Розвинуте соціалістичне суспільство з його великим економічним і науково-технічним потенціалом, численними кадрами вчених, спеціалістів і кваліфікованих робітників, працівників сільського господарства, які нагромадили великий досвід розв'язання складних завдань соціалістичного і комуністичного будівництва, відкриває нові можливості для здійснення економічної стратегії партії, успішного руху до комунізму. Разом з тим масштаби і складність завдань, визначених XXV з'їздом КПРС, поставили більш високі вимоги до всієї діяльності партійних організацій в галузі управління економікою, дальшого утвердження ленінського стилю і методів роботи.

За час, що минув після XXV з'їзду партії, зроблено важливий крок у вдосконаленні управління економікою, підвищенні ефективності виробництва і якості виготовлюваної продукції. Яскравою віхою в житті нашої країни став жовтневий (1976 р.) Пленум ЦК КПРС. В його документах глибоко і всебічно розкрито шляхи дальшої реалізації рішень XXV з'їзду партії, дано розгорнуту характеристику й політичну оцінку десятого п'ятирічного плану в цілому і 1977 р. зокрема. При цьому висловлені й чітко окреслені вирішальні ділянки роботи, які потребують посиленої уваги партійних, радянських і господарських органів, найбільшої концентрації сил партії і народу. Головні підйоми підвищення ефективності виробництва і якості продукції, відзначалося на Пленумі, — це використання найновіших досягнень науки і техніки, досконалої

⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 383.

⁶ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 45.

технології, прогресивних видів матеріалів, впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва, вдосконалення планування й управління, зростання рівня освіти і кваліфікації трудящих.

У планах на п'ятирічку і, зокрема, на 1977 р. дістала своє втілення широка соціальна програма, проголошена XXV з'їздом партії. Майже на 76 млрд. крб. збільшиться за 5 років фонд споживання⁷. «Оцінюючи соціальну програму десятої п'ятирічки,— говорив у промові на Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — ми вправі сказати..., що її зміст повністю відповідає головному завданню п'ятирічки, курсові партії на неухильне піднесення рівня життя народу»⁸.

Загальна вимога, яку ставить партія,— підвищувати ефективність і якість — по-різному реалізується на різних ділянках роботи. Жовтневий Пленум ЦК КПРС загострив увагу на ряді проблем, що їх висуває на перший план увесь хід розвитку народного господарства. Одна з них — капітальне будівництво. Тут ставиться завдання зменшувати обсяг незавершеного будівництва, скорочувати строки і вартість будівельно-монтажних робіт, швидко здійснювати реконструкцію діючих потужностей. Робота будівельних організацій повинна оцінюватися за закінченими і зданими замовникам готовими об'єктами і пусковими комплексами. Другою проблемою, на яку звернув увагу Пленум, є підвищення ефективності виробництва у добувній промисловості, енергетиці, металургії. Поряд з кількісним зростанням виробництва нафти, газу, вугілля, сталі, прокату, кольорових металів необхідно також поліпшити якісні показники. Йдеться, зокрема, про запровадження більш жорстких коефіцієнтів для витрачання цих ресурсів, додержання найсуворішого режиму економії в усіх галузях споживання.

В десятій п'ятирічці велика увага приділяється розвитку сільського господарства. Проблема дальшого його піднесення — це насамперед підвищення ефективності в найширшому розумінні. Загальне завдання в даній галузі на Пленумі сформульовано так: розумно, показайському використовувати величезні ресурси, що їх виділяє держава для розвитку сільського господарства, бережно ставитися до землі, добиватися максимальної віддачі з кожного гектара, з кожного карбованця вкладень, з кожної тонни добрив.

Під керівництвом партійних організацій робітники, колгоспники, інтелігенція нашої країни спрямовують свої зусилля на виконання історичних рішень XXV з'їзду КПРС, ідеї якого стали нездоланною матеріальною силою. Мільйони і мільйони трудівників сприйняли як добре напуття, як заклик до нових патріотичних справ слова товариша Л. І. Брежнева на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК партії: «Перед країною, перед нашою партією і народом у десятій п'ятирічці відкривається величезна, захоплююче цікава робота. Робота надзвичайно відповідальна. І від того, як ми будемо працювати, як будемо виконувати намічені плани, залежать могутність, авторитет і процвітання нашої Батьківщини, благополуччя кожної сім'ї, добробут і щастя кожної радянської людини»⁹.

Вже тепер ми особливо виразно бачимо велич творчих зусиль радянського народу, який, зробивши в минулому році значний крок вперед по здійсненню економічної стратегії партії, заклад надійні основи успіху у виконанні п'ятирічного плану. Включившись в соціалістичне змагання за гідну зустріч 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, трудящі нашої країни добилися визначних успіхів

⁷ «Правда», 1 листопада 1976 р.

⁸ Л. І. Брежнев. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року, К., 1976, стор. 8.

⁹ Там же, стор. 47.

у праці. Високими темпами нарощує виробництво промисловість. У 1976 р. понад план реалізовано продукції на 6 млрд. крб. У сільському господарстві одержано найвищий за всю історію країни врожай зерна — 224 млн. т. Дальшого розвитку набув науково-технічний прогрес: створено чотири тисячі нових типів машин, устаткування, апаратів, приладів і засобів автоматизації. Державний Знак якості на 1 січня 1977 р. було присвоєно 34,5 тис. виробам¹⁰.

Розвиваючись в єдиному народногосподарському комплексі країни, Радянська Україна, як і всі братні республіки, взяла впевнений старт у здійсненні економічної програми десятої п'ятирічки. В минулому році промисловість республіки достроково, 28 грудня, виконала план по реалізації продукції і випуску найважливіших видів виробів. Понад план реалізовано продукції на 1,4 млрд. крб. Валовий збір зерна становив 44,6 млн. т. Одержано рекордний врожай цукрових буряків — 60,6 млн. т¹¹⁻¹².

Мета всієї політики партії, її планів — створити краще життя для народу, тобто послідовно й неухильно здійснювати економічну стратегію. Відповідно до програми соціального розвитку, розробленої XXV з'їздом партії, Центральний Комітет КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС напередодні 1977 р. прийняли постанову про підвищення мінімальної заробітної плати робітників і службовців з одночасним збільшенням ставок і окладів середньооплачуваних категорій робітників, зайнятих у невиробничих галузях. Постановою охоплюються працівники освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі, побутового і комунального обслуговування, наукових установ, державних органів — всього 31 млн. чол. Серед них такі масові професії, як медичні сестри, санітарки, фармацевти, вихователі ясельних груп, бібліотекарі і клубні працівники (особливо на селі), продавці. Зарплату вказаним категоріям службовців буде підвищено в середньому на 18%. Витрати держави на це становитимуть понад 7 млрд. крб. з розрахунку на один рік¹³. Отже, оскільки основним джерелом доходів радянських людей є оплата за працею, здійснення курсу партії на послідовне зростання народного добробуту, посилення матеріального стимулювання значною мірою пов'язані також з іншими загальнодержавними заходами, спрямованими на цю мету. Так, Державний комітет цін Ради Міністрів СРСР з 5 січня 1977 р. знизив державні роздрібні ціни до 25% на ряд промислових товарів широкого вжитку, зокрема на деякі види трикотажних виробів, жіночі чобітки, білизну, холодильники, радіоли, радіоприймачі, магнітофони, телевізори тощо. Знижено ціни також на окремі види медикаментів¹⁴. Слід зауважити, що стабільність роздрібних цін на основні продовольчі і непродовольчі товари забезпечується в умовах, коли витрати на виробництво і реалізацію деяких товарів лишаються вищими, ніж роздрібні ціни. Різниця між ними відшкодовується за рахунок державного бюджету. Але водночас із зниженням підвищено роздрібні ціни на обмежену кількість товарів — килими, кришталі і тканини з натурального шовку. Це пояснюється тим, що старі ціни на вказані товари в ряді випадків не повною мірою враховували зміни якості, асортименту і відповідно витрати на їх виготовлення. Крім того, виробництво деяких товарів стало збитковим і потребувало великих дотацій з державного бюджету. Підвищення цін на ці товари сприятиме нормалізації торгівлі ними, стимулюватиме дальшому зро-

¹⁰ «Правда», 23 січня 1977 р.

¹¹⁻¹² «Радянська Україна», 6 березня 1977 р.

¹³ «Правда», 28 грудня 1976 р.

¹⁴ «Правда», 5 січня 1977 р.

станню обсягів виробництва і розширенню їх асортименту. З 5 січня 1977 р. з цих же причин підвищено також ціни на деякі види книжкової продукції поліпшеного оформлення.

Серед вузлових проблем розвитку нашої економіки XXV з'їзд висунув завдання неухильно збільшувати виробництво товарів народного споживання, підвищувати їх якість. Цьому важливому соціальному завданню партія приділяє неослабну увагу. За останні роки збудовано близько тисячі нових підприємств легкої та харчової промисловості, реконструйовано багато фабрик¹⁵. У зв'язку з цим збільшився продаж населенню усіх видів виробів, зокрема предметів тривалого користування і культурно-побутового вжитку. XXV з'їзд партії і жовтневий (1976 р.) Пленум ЦК КПРС наголошували на рішучому поліпшенні справи виробництва промислових товарів для народу. «Питання це надзвичайно важливе, справді програмне, — і в соціальному, і в економічному відношенні, — говорив на Пленумі товариш Л. І. Брежнев. — У нинішній п'ятиріччі воно набуває особливої актуальності. Ми мобілізуємо людей на високопродуктивну працю, перевиконання планових показників, на зустрічні плани, а в ряді галузей — на додаткові завдання. Це, природно, зобов'язує краще задовольняти потреби населення, забезпечити його зростаючі доходи достатньою кількістю предметів споживання високої якості і послугами»¹⁶.

Яскравим свідченням послідовного здійснення курсу партії на всемірне піднесення життєвого рівня трудящих є постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток у 1976—1980 роках виробництва товарів масового попиту і про заходи по підвищенню їх якості». За десяту п'ятирічку випуск цих товарів зростає в 1,7 раза — а це набагато більше, ніж планувалося раніше. Істотно збільшаться поставки в торгівлю таких, поки що дефіцитних, виробів, як кольорові телевізори, меблі, посуд, мотоцикли, велосипеди, мопеди, хутряні головні убори, деякі види тканин та ін.¹⁷

У виконанні плану десятої п'ятирічки, економічної стратегії партії активну участь беруть усі народи СРСР. Дуже влучно сказав з цього приводу товариш Л. І. Брежнев: «Наша п'ятирічка — це ленінська політика дружби народів, перекладена на мову економіки»¹⁸. Трудівників усіх націй і народностей країни надихають масштаби і темпи нинішньої п'ятирічки. Так, обсяг промислового виробництва зростає в Російській Федерації на 36%, в Українській РСР — на одну третину, у Білорусії — на 43%, в Молдавії і Вірменії — майже в півтора рази^{18а}. Завдяки зростанню ефективності територіального поділу праці підвищується вклад кожної республіки у розв'язання загальнодержавних завдань. Спільна праця в ім'я великих цілей дедалі тісніше згуртовує будівників комунізму в непорушній багатонаціональній сім'ї. Ленінська національна політика, що неухильно проводиться КПРС, забезпечує міцні економічні основи дружби народів, зближення і розквіту соціалістичних націй.

На XXV з'їзді КПРС з особливою силою підкреслювалося, що «у загальних справах партії величезне значення має діяльність **республіканських, крайових, обласних, окружних, міських, районних партійних організацій**. З кожним роком все плідотворнішою і змістовнішою

¹⁵ «Правда», 7 січня 1977 р.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року, стор. 24.

¹⁷ «Правда», 6 січня 1977 р.

¹⁸ Л. І. Брежнев. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року, стор. 8.

^{18а} «Правда», 11 грудня 1976 р.

стає робота найважливіших ланок партії — обкомів, крайкомів, ЦК Компартії союзних республік. Без перебільшення можна сказати, що на них лежить головна відповідальність за проведення партійної політики на місцях»¹⁹. Партійна організація України, як і інші місцеві парт-організації, проводить велику роботу по здійсненню історичних рішень XXV з'їзду КПРС, пленумів її Центрального Комітету, мобілізує трудящих республіки на здійснення економічної стратегії партії. На пленумах ЦК Компартії України, що відбулися після XXV з'їзду КПРС, розглянуто ряд важливих питань, пов'язаних з далішим розвитком народного господарства. Так, у травні 1976 р. було затверджено організаційно-політичні заходи по виконанню рішень з'їзду; у жовтні розглядалося питання про даліший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції; у листопаді — про підсумки роботи жовтневого (1976 р.) Пленуму ЦК КПРС. В усіх обласних, районних, первинних партійних організаціях республіки широко обговорювалися рішення XXV з'їзду КПРС і наступних пленумів ЦК партії та визначалися заходи для їх здійснення.

Виступаючи 20 січня 1977 р. з промовою на зборах партійного, радянського, профспілкового, комсомольського і господарського активу міста Києва, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький відзначав: якщо говорити про роботу ЦК Компартії України, партійних організацій республіки, то головним в їх діяльності у минулому році було практичне здійснення організаційно-політичних заходів по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, завдань, висунутих Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем Л. І. Брежнєвим у доповіді на з'їзді і в промові на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС. Увага Центрального Комітету Компартії України, партійних організацій зосереджувалася на вузлових проблемах розвитку економіки, науки, культури, на здійсненні заходів для підвищення добробуту трудящих, вдосконаленні організаційно-партійної і ідеологічної роботи, стилю і методів керівництва^{19а}.

Досвід діяльності ЦК Компартії України, а також партійних організацій Києва, Львівської, Дніпропетровської та інших областей в галузі економіки був високо оцінений на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС. Зокрема, підкреслювалася позитивна робота комуністів Кам'янець-Подільського кабельного заводу, де майже 79% продукції випускається з державним Знаком якості. Відзначалися створення й успішна діяльність в Академії наук Української РСР ряду комплексів, які об'єднують науково-дослідні інститути і промислові підприємства²⁰.

Завдяки наполегливій діяльності партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, великому трудовому піднесенню робітників, колгоспників та інтелігенції в республіці досягнуто чималих успіхів у справі здійснення економічної стратегії партії. Ще на початку минулого року тисячі трудових колективів підхопили патріотичний заклик передових виробничників Москви: «П'ятиріччі ефективності і якості — робітничу гарантію!» Відразу ж після XXV з'їзду партії в Донбасі та інших промислових центрах широко розгорнулося змагання під девізом: «Працювати без відстаючих!» В легкій та інших галузях промисловості робітники почали переходити на розширену зону вироб-

¹⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 75.

^{19а} «Радянська Україна», 22 січня 1977 р.

²⁰ Див.: Л. І. Брежнєв. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року, стор. 13, 14.

ництва. Колективи заводу «Арсенал» та інших підприємств Києва виступили із закликом: «Робітничій ініціативі — інженерну підтримку!» Багато підприємств взяли на озброєння схвалену Центральним Комітетом КПРС львівську систему управління якістю.

Трудівники сільського господарства республіки дружно підхопили заклик кубанських хліборобів забезпечити Вітчизну якнайбільшою кількістю хліба та інших продуктів харчування. Ініціатива сільських трударів Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, яких гаряче привітав товариш Л. І. Брежнев, запалювала на самовіддану колективну працю колгоспників, робітників радгоспів, спеціалістів по забезпеченню успішного виконання народногосподарських завдань.

Згідно з рішенням XXV з'їзду КПРС на Україні в десятій п'ятирічці передбачено спорудити 15 великих об'єктів. Уже 1976 р. велось інтенсивне будівництво на Чорнобильській, Ровенській і Південно-Українській атомних електростанціях, Дністровському гідрокомплексі, Зуївській ДРЕС, Нововолинському заводі спеціального технологічного устаткування, каналі Дніпро — Донбас. До ладу діючих стали перша черга Лисичанського нафтопереробного заводу, доменна піч № 4 на ждановському заводі «Азовсталь», друга батарея «мільйонер» на Авдіївському коксохімічному заводі. Завершено спорудження бавовняного комбінату в Донецьку, Севастопольського хлібозаводу, пущено в хід нові потужності на Криворізькій шерстепрядильній фабриці, уже працюють багато інших нових комплексів, цехів, виробництв.

Чудову трудову перемогу здобули енергетики Української РСР, достроково завершивши річний план виробництва електроенергії. Гідним вкладом у виконання рішень XXV з'їзду КПРС по дальшому нарощуванню енергетичного потенціалу країни є здача на два тижні раніше строку другого блоку Вуглегірської ДРЕС потужністю 800 тис. *квт*²¹. У відповідь на привітання товариша Л. І. Брежнева будівельникам та експлуатаційникам Запорізької ДРЕС, поздоровлення ЦК Компартії України і уряду республіки у зв'язку з достроковим введенням в експлуатацію шостого блоку потужністю 800 тис. *квт* енергетики розробили і проводять в життя організаційно-технічні заходи, спрямовані на повніше використання внутрішніх резервів виробництва, дострокове виконання плану другого року п'ятирічки²².

Успішно завершили і шахтарі України перший рік десятої п'ятирічки. Вже на початку грудня 1976 р. 650 тис. трудівників галузі справились із своїм річним завданням. А 22 грудня виконала план у цілому вугільна промисловість республіки. Більш як 15 тис. бригад, дільниць, змін, цехів, ланок, 1 млн. 100 тис. трудящих зобов'язалися виконати програму двох років п'ятирічки до 60-річчя Великого Жовтня²³.

На багатьох промислових підприємствах трудові колективи справили по-новаторському підходять до розв'язання складних техніко-економічних проблем. Так, на Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського вдвоє швидше, ніж передбачено нормою, введено на повну проектну потужність вісепрокатний стан «250». Це — єдиний у світі агрегат, що діє за новим принципом прокатки. Освоєння таких складних агрегатів, як правило, здійснюється протягом двох, а то й трьох років. Металурги ж «Дзержинки» зробили це менше ніж за рік²⁴. Завдяки самовідданій праці робітників, інженерно-технічних працівників і службовців северодонецького об'єднання «Азот» вироблено

²¹ «Известия», 21 грудня 1976 р.

²² «Правда України», 29 грудня 1976 р.

²³ «Радянська Україна», 6 березня 1977 р.

²⁴ «Правда», 1 січня 1977 р.

додатково до завдання 170 тис. т високоякісних азотних добрив²⁵. У цілому по республіці понад мільйон правофлангових соціалістичного змагання, майже 15 тис. трудових колективів достроково, до 1 грудня 1976 р., виконали завдання першого року поточної п'ятирічки²⁶.

Всі ці факти злагодженої роботи трудових колективів, а їх можна було б значно продовжити, свідчать про цілеспрямовану і наполегливу діяльність партійних організацій по мобілізації трудящих на успішне втілення в життя рішень XXV з'їзду КПРС, на ширше розгортання соціалістичного змагання за те, щоб швидше поставити на службу п'ятирічці невикористані резерви.

Під керівництвом партійних організацій здійснюється велика робота по прискоренню науково-технічного прогресу, посиленню зв'язків науки з виробництвом. На Україні укладено понад 15 тис. договорів про творчу співдружність підприємств і науково-дослідних інститутів. Технічною творчістю в республіці охоплено понад 3,5 млн. робітників, інженерів, техніків, спеціалістів сільського господарства, вчених. 20 тис. колективів первинних організацій науково-технічних товариств і понад 1,2 млн. інженерів і техніків працюють за творчими планами. Ними здійснено 960 тис. заходів, що дало можливість одержати понад 700 млн. крб. економії²⁷. За досягнення найвищих результатів у Всесоюзному соціалістичному змаганні — піднесення ефективності виробництва і якості роботи, успішне виконання народногосподарського плану 1976 р. Українська РСР, як і інші братні республіки, нагороджена перехідним Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Переможцями визнано також дев'ять областей республіки і місто-герой Київ, 12 міст і 47 районів, багато передових колективів підприємств, об'єднань, будов, науково-дослідних установ, колгоспів, радгоспів та інших організацій²⁸.

У розквіті сил вступила наша Батьківщина у другий рік десятої п'ятирічки. На кожній ділянці великого фронту боротьби за комунізм в цьому році намічено взяти нові, ще вищі рубежі. Вони накреслені в Державному плані розвитку народного господарства на 1976—1980 рр., який передбачає дальше могутнє піднесення радянської економіки, підвищення матеріального рівня трудящих. Порівнюючи з 1976 р., національний дохід країни у 1977 р. збільшиться на 15,5 млрд. крб. Зросте обсяг промислової і сільськогосподарської продукції. Дальшого розвитку набудуть галузі, які визначають науково-технічний прогрес, ще міцнішими стануть зв'язки науки з виробництвом. На 1977 р. передбачено широкий комплекс заходів, проведення яких забезпечить зростання добробуту народу. Приріст реальних доходів на душу населення становитиме 3,8%²⁹.

Виходячи з настанов жовтневого (1976 р.) Пленуму ЦК КПРС, велика увага приділяється капітальному будівництву. У 1977 р. загальний обсяг капіталовкладень у народне господарство республіки помітно зростає. Якщо в минулому році будівельники освоїли близько 17 млрд. крб., то тепер виділено понад 18 млрд. крб. Значно збільшуються також частки капіталовкладень у реконструкцію, оновлення й розширення підприємств. З усіх державних коштів сюди направляється дві третини їх³⁰. Адже в нинішніх умовах вкладати гроші в техніч-

²⁵ «Робітнича газета», 17 грудня 1976 р.

²⁶ «Радянська Україна», 6 березня 1977 р.

²⁷ «Робітнича газета», 29 грудня 1976 р.

²⁸ «Радянська Україна», 6 березня 1977 р.

²⁹ «Правда», 2 січня 1977 р.

³⁰ «Робітнича газета», 5 січня 1977 р.

не переозброєння діючих підприємств є набагато ефективнішою справою, ніж будувати нові. Швидше окупаються видатки при менших затратах, і в коротші строки досягається віддача — збільшення виробничих потужностей, а значить і випуску продукції.

Програма розвитку народного господарства на 1977 р. — рік шістдесятирічного ювілею Великої Жовтневої соціалістичної революції — хоч і напружена, але реальна. Впевненість в успішній реалізації наміченого вселяють добрий старт десятої п'ятирічки, плодотворні підсумки її першого року. Ці підсумки водночас показують, що країна може просуватися вперед значно швидше, ніж намічено планом. «Щоб створити належний заділ, добру гарантію для виконання п'ятирічки в цілому, — говорив на жовтневому (і 1976 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — в 1977 році ми повинні вийти на більш високі рубежі, зробити все, щоб перевищити планові намітки. Зрозуміло, робити це треба не на шкоду ефективності і якості, а насамперед на основі їх підвищення»³¹.

Добре розуміючи, що виконання й перевиконання народногосподарського плану 1977 р. залежить насамперед від трудової активності трудящих, багато виробничих колективів виступають з новими ініціативами, беруть на себе підвищені соціалістичні зобов'язання. У цьому зв'язку величезного значення набувають зустрічні плани, в розробці і здійсненні яких виявляється прагнення радянських людей внести конкретний вклад у дострокове виконання завдань п'ятирічки, у розв'язання корінних економічних проблем, висунутих XXV з'їздом КПРС.

В нашій республіці, як і в усій країні, передові промислові підприємства, колгоспи та радгоспи, наукові установи розробили й прийняли зустрічні плани на другий рік п'ятирічки. Так, колектив ордена Леніна виробничого об'єднання «Донецьквугілля» зобов'язався в 1977 р. видобути 1 млн. 20 тис. т надпланового вугілля, з них — 850 тис. т видати на-гора до 60-річчя Великого Жовтня³². Колектив управління будівництва «Дніпробуд» взяв на себе завдання до 7 листопада 1977 р. завершити і здати в експлуатацію другу чергу Дніпрогесу імені В. І. Леніна, у грудні — закінчити бетонні роботи на шлюзі і в 1978 р. ввести його в експлуатацію — на два роки раніше, ніж передбачалося державним планом³³. Більшість трудових промислових колективів взяли підвищені зобов'язання поліпшити показники ефективності та якості роботи, понад 150 підприємств намітили збільшити в десятій п'ятирічці питому вагу випуску продукції вищої категорії більше ніж у 2,5 рази³⁴. Високі соціалістичні зобов'язання і тваринників Київщини. Вони вирішили у 1977 р. вийти по продажу молока державі на рівень, передбачений п'ятирічкою на 1978 р., а в 1979 р. досягти обсягів закупки молока і м'яса, намічених на кінець п'ятирічки. Цю ініціативу високо оцінив товариш Л. І. Брежнев. Не тільки в УРСР, а й по всій країні її підхопили трудівники сільськогосподарського виробництва. Наукові співробітники, інженерно-технічні працівники, робітники і службовці Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР зобов'язалися підвищити ефективність науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, удосконалювати й розвивати експериментальну базу з тим, щоб забезпечити річний економічний ефект від впровадження в народне господарство науково-технічних розробок на суму 8,5 млн.

³¹ Л. І. Брежнев. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року, стор. 26.

³² «Робітнича газета»: 29 грудня 1976 р.

³³ «Правда», 3 січня 1977 р.

³⁴ «Робітнича газета», 29 грудня 1976 р.

крб.; розширити фундаментальні дослідження і на їх основі понад план створити у першому півріччі 1977 р. комплекс нових приладів і до 60-річчя Великого Жовтня виконати цикл геологорозвідувальних випробувань цієї апаратури на Україні і в Якутській АРСР; у дослідному виробництві інституту освоїти ряд нових прогресивних технологічних процесів та ін.³⁵ Подібних прикладів розробки і прийняття зустрічних планів можна навести багато. Нині зустрічні плани здійснюють понад 2,5 тис. підприємств і об'єднань республіки³⁶.

Як і всі радянські люди, трудівники нашої республіки з великим піднесенням зустріли Лист Центрального Комітету КПРС колгоспникам, робітникам радгоспів, механізаторам, ученим, спеціалістам сільського господарства, працівникам промисловості, яка поставляє селу матеріально-технічні засоби, всім трудящим Радянського Союзу³⁷. Додержуючись доброї традиції радитися з народом у найважливіших загальнодержавних питаннях, ЦК КПРС вирішив спільно обговорити невідкладні завдання сільського господарства, знайти найбільш ефективні шляхи їх розв'язання. Відзначаючи безперечні успіхи минулого року, коли було перевершено збір зернових навіть рекордного 1973 р., Центральний Комітет партії водночас підкреслює, що даліше підвищення добробуту радянського народу, успішне здійснення економічної стратегії потребує, щоб сільське господарство розвивалося швидшими темпами. У Листі розроблена широка конкретна програма діяльності хліборобів і тваринників. Лист Центрального Комітету КПРС — документ великого мобілізуючого значення і для працівників промисловості. В ньому міститься заклик до колективів промислових підприємств, які виконують замовлення села, — своєчасно поставляти машини, запасні частини, нафтопродукти, мінеральні добрива та інші матеріально-технічні засоби, вишукувати можливості для перевиконання планів виробництва за рахунок використання внутрішніх резервів, посилити шефську допомогу колгоспам і радгоспам. Успішне виконання трудівниками міста і села завдань, визначених у Листі Центрального Комітету КПРС, буде гідною окрасою ювілейного року.

На вихідних рубежах другого року десятиї п'ятирічки перед радянським народом з новою вражаючою силою постали її грандіозні масштаби і звершення. Боротьба за здійснення економічної стратегії партії, висунутої XXV з'їздом КПРС, ознаменувалася грандіозним злетом народної творчості, масовим трудовим героїзмом. Це переконливо підтверджує слова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва, сказані ним при одержанні ордена Леніна і другої медалі «Золота Зірка» в день його сімдесятиріччя: «Втілення в життя сміливих і далекосяжних планів розвитку країни і поліпшення життя народу — в руках самого радянського народу, десятків мільйонів трудящих міста і села. Від підтримки ними політики партії конкретними ділами, від їх уміння працювати сьогодні краще, ніж учора, а завтра краще, ніж сьогодні, залежить досягнення високих цілей, намічених партією»³⁸. Підсумки перших місяців другого року п'ятирічки свідчать, що партійні організації України неухильно втілюють в життя економічну стратегію партії. За два місяці цього року приріст промислового виробництва становив 5,4% проти 2,9% за такий же період минулого року. Додатково до плану реалізовано продукції на 135 млн. крб. Успішно проведено знімівлю худоби, весняну сівбу³⁹.

³⁵ «Правда України», 17 грудня 1976 р.

³⁶ «Робітнича газета», 3 березня 1977 р.

³⁷ «Правда», 8 січня 1977 р.

³⁸ «Радянська Україна», 20 грудня 1976 р.

³⁹ «Радянська Україна», 6 березня 1977 р.

Органічне злиття політики партії, її зусиль з кипучою енергією робітників, колгоспників, інтелігенції забезпечує динамічний розвиток народного господарства відповідно до розроблених XXV з'їздом КПРС основних напрямів десятої п'ятирічки. Настійно добиваючись здійснення поставлених цілей, радянський народ впевнено йде вперед з випередженням планових показників по багатьох галузях економіки. Ленінська партія, Радянська держава високо цінують чесну, сумлінну працю на користь суспільству. Все, що робить радянська людина для примноження матеріальних і духовних багатств країни, дістає загальнонародне визнання. Як підкреслював на XVI з'їзді радянських профспілок товариш Л. І. Брежнев, треба подбати, щоб кожна з цінних народних ініціатив не згасла, щоб кращий досвід партійної, господарської, громадської роботи поширювався обов'язково⁴⁰.

На квітневому (1977 р.) Пленумі ЦК Компартії України високу оцінку дістав досвід партійних організацій Дніпропетровська, Кременчука, Краснодона, Івано-Франківська, інших промислових центрів, де всі підприємства щомісяця справляються з планами і соціалістичними зобов'язаннями. Парторганізації Києва, Харкова, Донецька, Львова, Миколаєва успішно вирішують завдання зміцнення зв'язків науки з виробництвом. На будовах Донбасу і Придніпров'я дедалі ширше впроваджується у практику швидкісне спорудження промислових комплексів і об'єктів. Партійні організації, трудові колективи, раціоналізатори і винахідники Запоріжжя розробили і здійснюють комплексний план механізації трудомістких процесів, щоб до кінця п'ятирічки вдвоє скоротити ручну працю⁴¹.

Широкий відгук у робітників, колгоспників, інтелігенції знайшла постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦПС і ЦК ВЛКСМ «Про Всесоюзне соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва і якості роботи, успішне виконання завдань десятої п'ятирічки»⁴². Партійні, радянські, профспілкові і комсомольські організації проводять велику організаторську та ідейно-політичну роботу по всемірному розгортанню соціалістичного змагання за успішне втілення в життя соціально-економічних завдань народногосподарського плану на десяту п'ятирічку під лозунгом: «Працювати краще, підвищувати ефективність і якість!» Мобілізуючи радянських людей на нові звершення, партія спирається на досвід і досягнення тих, хто служить прикладом у праці, йде в авангарді всенародного соціалістичного змагання за успішне виконання й перевиконання завдань десятої п'ятирічки.

И. И. Коломийченко

БОРЬБА ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ЗА ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ ПАРТИИ

Резюме

В статье на основе документов партии и периодической печати освещается деятельность партийных организаций, трудовых коллективов по выполнению решений XXV съезда КПСС в области повышения эффективности производства, качества выпускаемой продукции и улучшения материального положения трудящихся.

⁴⁰ «Правда», 22 березня 1977 р.

⁴¹ «Радянська Україна», 14 квітня 1977 р.

⁴² «Правда», 11 січня 1977 р.

Повідомлення

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.

ПРОПАГАНДА ІДЕЙ ЗАХИСТУ ЗАВОЮВАНЬ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ
СЕРЕД ВОЇНІВ

А. Ф. МІНГАЗУТДІНОВ (Київ)

Велика Вітчизняна війна радянського народу проти фашизму мала яскраво виражений класовий характер. Правителі гітлерівської Німеччини, розробляючи злочинні плани нападу на першу в світі соціалістичну державу, ставили своїм завданням знищити радянський суспільний і державний лад, встановити владу експлуататорських класів і перетворити радянських людей на рабів фашистських завоювників. Тому вже в перших програмних документах воєнного часу Комуністична партія, керуючись ленінськими настановами про необхідність класового аналізу кожної війни¹, науково визначила характер війни, розв'язаної гітлерівським фашизмом, розкрила всю глибину небезпеки, що нависла над Країною Рад. У директиві ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 29 червня 1941 р. «Партійним і державним організаціям прифронтових областей» наголошувалося, що фашистська Німеччина мала на меті «знищення радянського ладу, захоплення радянських земель, поневолення народів Радянського Союзу, пограбування нашої країни, захоплення нашого хліба, нафти, відновлення влади поміщиків і капіталістів». Таким чином, як зазначалося в цьому історичному документі, у нав'язаній нам війні йшлося про життя і смерть Радянської держави, про те, бути народам Радянського Союзу вільними, чи поневоленими².

Це й визначило характер і зміст ідеологічної роботи Комуністичної партії в роки суворих воєнних випробувань. Головним її завданням була мобілізація всіх моральних і фізичних сил народу на боротьбу з ворогом. При цьому одне з провідних місць в ідеологічній роботі належало роз'ясненню бійцям Червоної Армії, всім трудящим Радянського Союзу справедливого, вітчизняного характеру війни, що її вів наш народ, пропаганді ідеї захисту соціалістичної Вітчизни, історичних завоювань Великого Жовтня.

Важливого значення надавала партія пропаганді праць класиків марксизму-ленінізму з питань війни і миру. Протягом 1941—1945 рр. вийшло понад 500 видань творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 76; т. 34, стор. 186.

² КПСС « Вооруженных Силах Советского Союза. Документы, 1917—1968. М. 1969, стор. 299—301.

загальним тиражем близько 17 млн. примірників³. Серед них, зокрема, були збірник праць В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни і XXXIV Ленінський збірник, в якому переважно містилися матеріали періоду іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. Значну увагу популяризації воєнно-теоретичної спадщини В. І. Леніна приділяла партійна преса. Так, журнал «Большевик» публікував матеріали з цієї теми у січні та листопаді 1942 р., в січні і лютому 1943 р. і т. д. Із статтями, присвяченими висвітленню ленінських ідей збройного захисту завоювань революції, роз'ясненню завдань радянського народу у війні проти німецько-фашистських загарбників, у пресі виступали такі видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави, як М. І. Каплін, Д. З. Мануїльський, О. С. Щербаков, О. М. Ярославський та ін. Великими тиражами видавалася книга Й. В. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», де містилися його промови і доповіді як Голови Державного Комітету Оборони і Верховного Головнокомандуючого.

Значна частина політичної літератури надходила на фронт. З початку війни до квітня 1943 р. Червона Армія одержала 143 135 похідних бібліотечок⁴. Лише з липня 1942 р. до лютого 1943 р. у війська було надіслано 350 тис. книжок, 25870 тис. брошур, 5 млн. примірників журналів та багато інших видань⁵.

Важливе місце в друкованій партійній пропаганді належало армійській пресі. В результаті вжитих партією заходів у роки війни було значно розширено мережу червоноармійських газет за рахунок скорочення кількості видань і тиражів газет, що виходили в тилу. Вже в грудні 1941 р. в діючій армії видавалося 10 фронтових, близько 60 армійських і 500 дивізійних газет, а на кінець війни виходило майже 1000 червоноармійських газет разовим тиражем близько 3,5 млн. примірників⁶.

Політоргани і партійні організації постійно дбали про те, щоб книги, журнали та газети, які надходили у війська, широко використовувалися в ідейно-виховній роботі серед воїнів. Так, начальник політуправління Північно-Західного фронту в директиві від 14 липня 1941 р. вимагав: «Негайно організувати безперервну доставку газет до кожного бійця передової лінії. Встановити повсякденний контроль за своєчасною доставкою газет та інших друкованих матеріалів...»⁷. 8 серпня в черговій директиві пропонувалося «під особисту відповідальність начальників політвідділів організувати щоденне одержання газет, доставку їх на передові лінії і роботу навколо газет, листівок, пам'яток і звернень»⁸.

Червоноармійські газети несли в маси воїнів ленінські ідеї захисту соціалістичної Вітчизни, розкривали видатну роль В. І. Леніна у створенні Радянських Збройних Сил та в організації відсічі ворогам революції в роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. Наприклад, газета Брянського фронту «На разгром врага» в жовтні 1941 р. друкувала такі добірки матеріалів: «Соціалістична Вітчизна в небезпеці! Хай живе соціалістична Вітчизна! (В. І. Ленін)», «Товариші

³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 409.

⁴ «Агитатор и пропагандист Красной Армии», 1943, № 13—14, стор. 35.

⁵ Идеологическая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.), М., 1960, стор. 148.

⁶ Н. Д. Козлов, А. Д. Зайцев. Сражающаяся партия, М., 1975, стор. 82, 226.

⁷ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 357, оп. 5984, спр. 1, арк. 57.

⁸ Там же, арк. 82.

червоноармійці! Стійте міцно, стійте дружно! Сміливо, вперед на ворога! За вами буде перемога! (В. І. Ленін)» і т. д.⁹ В січні 1942 р. газета Калінінського фронту вмістила статтю «В. І. Ленін про захист соціалістичної Вітчизни», добірку матеріалів під заголовком «Хай осяває вас переможний прапор великого Леніна!» та ін.¹⁰ Змістовну статтю «Воєнні заповіді Леніна» надрукувала в липні 1943 р. газета Південно-Західного фронту¹¹. Такі ж матеріали вміщували й інші фронтові та армійські газети.

Пропаганда ленінських ідей захисту соціалістичних завоювань зайняла одне з провідних місць в ідейно-виховній роботі політпрацівників, партійно-комсомольського активу серед бійців і командирів. У військах проводилися бесіди, а де дозволяла обстановка — читалися лекції, організовувалися політзаняття, теоретичні конференції офіцерського складу на теми «Марксизм-ленінізм про війни справедливі і несправедливі», «В. І. Ленін про захист соціалістичної Вітчизни», «В. І. Ленін — організатор оборони Радянської держави» тощо.

Спрямовуючи ідеологічну роботу у військах, Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії* 15 липня 1941 р. надіслало політорганам директиву, в якій, зокрема, наголошувалося на необхідності глибоко роз'яснювати бійцям, що війна з боку фашистської Німеччини має «підступний, розбійницький характер... що на полях битв з гітлерівськими ордами вирішується доля Радянської влади»¹². Виходячи з цих вимог, комуністи, комсомольці-агітатори, штатні політпрацівники організовували лекції і бесіди на теми: «Ми ведемо велику, священну Вітчизняну війну», «Наша війна проти німецького фашизму — найсправедливіша війна», «Характер і мета війни Радянського Союзу проти фашистських загарбників»¹³. У деяких частинах Карельського фронту проходили політзаняття, під час яких вивчалися такі питання: «Визвольна, справедлива війна Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників», «Загарбницький, несправедливий характер війни німецького імперіалізму проти СРСР» та ін.¹⁴.

Політуправління фронтів видавали великими тиражами листівки, звернення, пам'ятки, в яких розкривали мету і характер війни, викривали сутність німецького фашизму, його загарбницьку політику та грабіжницькі плани щодо Радянського Союзу. Зокрема, політуправління Західного фронту протягом перших трьох місяців війни видало 27 листівок, звернень, лозунгів та пам'яток загальним тиражем 15 млн. примірників. За цей самий час політуправління Південного фронту видало 20 листівок і пам'яток тиражем 2,5 млн. примірників та 31 лозунг по 50 тис. примірників кожний¹⁵.

Роз'яснення характеру Великої Вітчизняної війни займало значне місце в ідейно-виховній роботі партійних організацій серед бійців та офіцерів і в наступні періоди війни. Характерною особливістю цієї роботи в 1944—1945 рр., коли Червона Армія, визволивши радянську землю від фашистських окупантів, перейшла державний кордон СРСР, була широка пропаганда великої визвольної місії радянських військ, їх інтернаціонального обов'язку перед народами інших країн. Наголошуючи на цьому, газета 1-го Українського фронту «За честь Родины»

⁹ «На разгром врага», 9, 11 жовтня 1941 р.

¹⁰ «Вперед на врага», 18, 21 січня 1942 р.

¹¹ «Советский воин», 8 липня 1943 р.

* З 16 липня 1941 р. — Головне Політичне Управління Червоної Армії.

¹² Архів МО СРСР, ф. 357, оп. 5984, спр. 1, арк. 49.

¹³ Там же, спр. 28, арк. 3; спр. 27, арк. 154.

¹⁴ Там же, ф. 380, оп. 8333, спр. 2, арк. 39, 41.

¹⁵ Идологическая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.), стор. 46.

у передовій статті «Справедлива мета Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» писала: «Радянський Союз у цій війні ставить собі за мету не лише захист соціалістичної Вітчизни, радянського ладу, своєї свободи і незалежності, але й захист і врятування від поневолення всього людства, захист його свободи і незалежності. З цього видно, що війна радянського народу проти гітлерівців виходить далеко за межі нашої країни і має всесвітньо-історичне значення»¹⁶.

Глибоке усвідомлення воїнами Червоної Армії справедливих цілей Вітчизняної війни примножувало їх рішучість до останньої краплі крові відстоювати великі завоювання соціалізму, віддати всі сили для розгрому фашистських агресорів. Історичний досвід минулої війни переконливо підтвердив глибоку обґрунтованість ленінського висновку про те, що «...усвідомлення масами цілей і причин війни має величезне значення і забезпечує перемогу»¹⁷.

Значну роль у мобілізації особового складу на захист революційних завоювань відігравала масово-політична робота у військах, пов'язана із святкуванням річниці Великого Жовтня. Могутній імпульс цій роботі давали заклики ЦК ВКП(б) до свят. Так, восени 1941 р. Головне Політичне Управління Червоної Армії надіслало у війська директиву, в якій, зокрема, зазначалося: «Заклики ЦК ВКП(б) до 24-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції є закликами Великої Вітчизняної війни. Вони дають відповідь на всі питання міжнародної і внутрішньої політики Радянського Союзу і повинні бути покладені в основу всієї агітаційної і пропагандистської роботи в Червоній Армії»¹⁸. Лозунги партії публікувалися в усіх червоноармійських газетах, друкувалися у спеціальних листівках. Наприклад, для військ, які обороняли Москву, восени 1941 р. було надруковано 3740 тис. листівок із закликами ЦК ВКП(б). В ході битви під Сталінградом у частинах 62-ї армії були виготовлені плакати з текстом закликів ЦК партії з нагоди 25-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції¹⁹. Мобілізуюча роль закликів Комуністичної партії, в яких коротко і чітко формулювалися завдання радянського народу у боротьбі з ворогом, полягала в тому, що вони зміцнювали у наших людей впевненість у перемозі над фашизмом. «Заклики ЦК ВКП(б) до 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, — згадує колишній член Військової ради 1-го Українського фронту К. В. Крайнюков, — опубліковані перед початком Київської операції, подібно до сполоху будили солдатські серця, надихали їх на розгром ворога»²⁰.

Напередодні і в дні жовтневих свят у частинах і з'єднаннях відбувалися мітинги, делегатські збори, проводилися бесіди та політінформації. Велике патріотичне піднесення серед учасників битви на Волзі викликали бесіди «25 років Великої Жовтневої соціалістичної революції і Вітчизняна війна», «Захищаючи Сталінград, ми відстоюємо завоювання Жовтня». У частинах 62-ї та інших армій відбувалися комсомольські збори на тему «Участь комсомолу в захисті завоювань Великого Жовтня»²¹.

Змістовну роботу, спрямовану на гідне відзначення 26-ї річниці Великого Жовтня, провели політоргани і партійні організації у військах Українських фронтів, які вели в цей час героїчну битву на Дніпрі. Так,

¹⁶ «За честь Родины», 9 вересня 1944 р.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 113.

¹⁸ Архів МО СРСР, ф. 357, оп. 5984, спр. 1, арк. 270.

¹⁹ Идеологическая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.), стор. 65: Архів МО СРСР, ф. 345, оп. 5502, спр. 4, арк. 484.

²⁰ К. В. Крайнюков. От Днепра до Вислы, М., 1971, стор. 57.

²¹ Архів МО СРСР, ф. 345, оп. 5502, спр. 10, арк. 199.

політвідділ 13-ї армії надіслав у війська спеціальну директиву про підготовку до свята. У полках, батальйонах та спецпідрозділах пройшли засідання партійних бюро, на яких були накреслені заходи щодо підготовки і проведення 26-ї річниці Жовтня. У дні свята в частинах і підрозділах армії читалися лекції, проводилися бесіди на теми: «Відстоїмо завоювання Великого Жовтня», «26-та річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції» тощо ²².

З великим патріотичним піднесенням проходили напередодні свята збори особового складу в підрозділах 7-ї гвардійської армії. На них обговорювався та був схвалений лист учасників битви за Дніпро мужнім захисникам Ленінграда. «З берегів сивого Дніпра, — говорилося в цьому листі, — з широких просторів Правобережної України Вам — захисникам Неви і славного міста Леніна шлемо свій гвардійський привіт... Сьогодні, коли ми з боями йдемо по степах України, крок за кроком очищаючи нашу Батьківщину від німецьких загарбників, ми знову і знову згадуємо Вас — героїчних захисників Ленінграда. Ваша мужність і відвага, Ваша непохитна стійкість перед сильним і жорстоким ворогом надихала нас в легендарній битві за Сталінград, в героїчних боях за Орел і Белгород, у стрімкому наступі на Харків, Кременчук... Вітаючи Вас з 26-ю річницею Жовтневої соціалістичної революції, бажаємо Вам дальших успіхів у нашій спільній справі розгрому ненависного ворога» ²³.

Однією з ефективних форм політичної роботи серед бійців та офіцерів були мітинги особового складу. Зокрема, з нагоди 27-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції в частинах 18-ї армії відбулося 133 мітинги, у кожному з'єднанні 43-ї армії — по 40—45 мітингів ²⁴. Виступаючи на них, офіцери, сержанти, рядові бійці давали клятву до кінця виконати свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною, відстояти в боротьбі з підступним ворогом великі завоювання Радянської влади, наблизити час цілковитого розгрому фашистських загарбників.

Особливий приплив бойової енергії викликали у воїнів зустрічі в дні жовтневих свят з трудівниками тилу, що було яскравим свідченням непорушного єднання армії і народу. Так, з нагоди 25-ї річниці Великого Жовтня у війська, які захищали Ленінград, прибуло 50 делегацій трудящих з багатьох радянських республік ²⁵. Вони вручали воїнам подарунки, листи від трудящих, в яких висловлювалася любов народу до Червоної Армії, захоплення мужністю і героїзмом славних захисників Вітчизни. Наприклад, у листі, надісланому воїнам однієї з частин Західного фронту трудящими Татарської АРСР говорилося: «Дорогі друзі, героїчні захисники Батьківщини! Трудящі орденоносної Татарії гаряче поздоровляють Вас з двадцять п'ятою річницею Великої Жовтневої соціалістичної революції і бажають Вам нових бойових успіхів у боротьбі з лютим ворогом людства — німецьким фашизмом. Тисячі нових стахановців виросли на наших підприємствах і колгоспних ланах. Вони не знають втоми у праці, сміливо долають всі труднощі, коли йдеться про виконання замовлень фронту. «Фронт вимагає — буде зроблено!» — під таким гаслом працюють трудящі Татарії разом з усіма народами Радянського Союзу... Дорогі товариші! Грудящі Татарії шлють Вам свої святкові подарунки. Нехай вони ще

²² Там же, ф. 361, оп. 6092, спр. 63, арк. 191, 205.

²³ Там же, ф. 341, оп. 5337, спр. 134, арк. 314.

²⁴ Там же, ф. 371, оп. 6386, спр. 31, арк. 318; ф. 398, оп. 9329, спр. 142, арк. 344.

²⁵ Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах СССР, М., 1974, стор.

раз нагадають Вам про любов радянського народу до рідної Червоної Армії, підтвердять непорушну дружбу фронту і тилу. Ми клянемося Вам, дорогі товариші, віддати всю енергію для розгрому ворога»²⁶.

Багато подарунків, теплих листів надсилали воїнам-визволителям і трудящі Радянської України. Так, з нагоди 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції комсомольці і молодь Лубенського району Полтавської області надіслали бійцям і офіцерам 337-ї стрілецької дивізії, що відзначилася під час визволення області, 5 тис. посилок, а трудящі Харкова передали фронтовикам 4 тис. комплектних подарунків, сотні листів²⁷.

У свою чергу, делегації воїнів брали участь в урочистих зборах та мітингах трудящих. Наприклад, у дні святкування 26-ї річниці Великого Жовтня командування і політвідділ 3-ї гвардійської армії направили делегації бійців і офіцерів до м. Маріуполя (нині — м. Жданов), які виступили там на 24 мітингах²⁸.

Важливим напрямом ідейно-політичної роботи політорганів і партійних організацій серед воїнів була пропаганда матеріалів урочистих засідань, що відбувалися в столиці нашої Батьківщини — Москві, наказів і доповідей Верховного Головнокомандуючого з нагоди жовтневих свят. Важко переоцінити, наприклад, значення, що його мало для зміцнення морального духу захисників Вітчизни, як і всього радянського народу, урочисте святкування 24-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції у важкі для нашої країни осінні дні 1941 р. Політоргани, партійні організації подбали про те, щоб матеріали урочистого засідання, що відбулося в Москві, факти про безприкладний в історії парад радянських військ на Красній площі, учасники якого прямували на фронт, стали відомі кожному воїнові. Доповідь Й. В. Сталіна на урочистому засіданні та його промову на параді опублікували червоноармійські газети. Крім цього, у війська були надіслані брошури та листівки, присвячені цим документам. Лише 50-та армія одержала, наприклад, 10 тис. примірників брошур з текстом доповіді і 45 тис. листівок з текстом промови Верховного Головнокомандуючого²⁹. Для подання допомоги низовим агітаторам в організації пропаганди і визначення цих матеріалів політуправління фронтів і політвідділи армій направили у війська групи штатних політпрацівників. Так, у 30-й армії було сформовано 5 груп політпрацівників, які відбули в частини³⁰.

Особлива увага при роз'ясненні документів, пов'язаних з відзначенням 24-ї річниці Великого Жовтня, зверталася на висвітлення джерел нездоланної могутності Радянської соціалістичної держави, на неминучість цілковитої поразки ворога. З великим інтересом зустріли фронтовики документальний кінофільм про парад військ Червоної Армії 7 листопада 1941 р. на Красній площі у Москві. «Чудовий фільм створило радянське кіно, — писали після його перегляду воїни однієї з частин Південно-Західного фронту. — Це не тільки історична пам'ятка Вітчизняної війни, це документ мужності радянського народу, свідчення нездоланної волі до перемоги. Він надихає радянських воїнів, кличе нас до нових подвигів в ім'я Батьківщини»³¹.

Така ж змістовна і різноманітна за формами пропаганда документів і матеріалів урочистих засідань, що відбувалися з нагоди річниць Ве-

²⁶ Архів МО СРСР, ф. 405, оп. 9783, спр. 27, арк. 419—420.

²⁷ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 154, оп. 1, спр. 9, арк. 4; «Известия», 23 листопада 1943 р.

²⁸ Архів МО СРСР, ф. 312, оп. 4257, спр. 107, арк. 129.

²⁹ Там же, ф. 405, оп. 9783, спр. 3, арк. 67; спр. 5, арк. 228.

³⁰ Там же, ф. 385, оп. 5814, спр. 5, арк. 1.

³¹ «Красная Армия», 21 грудня 1941 р.

ликого Жовтня, проводилася і в наступні роки. Восени 1943 р., наприклад, коли радянські війська вели успішні наступальні операції, у частинах і з'єднаннях 3-го та 4-го Українських фронтів основні положення доповіді і наказу Верховного Головнокомандуючого з нагоди 25-ї річниці Великого Жовтня глибоко розкривалися в бесідах, на зборах і мітингах у підрозділах³².

Дійовим засобом формування у солдатів, сержантів і офіцерів чіткого розуміння важливості захисту революційних завоювань була пропаганда у військах суті корінних соціально-політичних та економічних перетворень, здійснених у нашій країні за роки Радянської влади. Необхідність проведення цієї роботи зумовлювалася тим, що в період війни армійські лави поповнювали сотні тисяч молодих людей, які народилися і вирости у післяреволюційні роки. До того ж, слід було враховувати й ту обставину, що до Червоної Армії, особливо в третій період війни, влилися мешканці західних районів країни, які лише в 1939—1940 рр. возз'єдналися з СРСР, а під час війни були окуповані фашистськими загарбниками. Природно, що ці люди були недостатньо, а часто й неправильно інформовані про життя трудящих за Радянської влади, про внутрішнє і міжнародне становище Радянського Союзу. Ось чому політоргани, партійні і комсомольські організації за допомогою різноманітних форм усної і друкованої агітації і пропаганди широко розкривали всесвітньо-історичне значення перемоги Великого Жовтня, успіхів соціалістичного будівництва в СРСР. Зокрема, в жовтні 1942 р. в частинах 26-ї, 62-ї та інших армій проводилися бесіди «Великий поворот в історії нашої Батьківщини», «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» та ін.³³ У колективних та індивідуальних бесідах, у статтях, які друкували червоноармійські газети, наголошувалося, що встановлення диктатури пролетаріату в результаті перемоги Жовтня стало головною передумовою революційного оновлення нашої країни. «У вогні найвеличнішої в світі соціалістичної революції наша батьківщина відродилася, вона стала ще прекраснішою — стала Радянською Батьківщиною, — писала фронтова газета Західного фронту в січні 1941 р. — Народ став повновладним господарем своєї долі... І на це щасливе життя, на всі наші здобутки, на нашу Радянську Батьківщину, на її культуру та історію, на славетні пам'ятники її минулого і на блискучі перспективи її майбутнього підняв скривавлений ніж гітлеризм»³⁴.

На конкретних фактах агітатори розкривали велич трудового подвигу робітничого класу, селянства та народної інтелігенції, які в короткі історичні строки перетворили Союз РСР у передову індустріально-колгоспну державу. Про самовіддану працю радянських людей в роки здійснення індустріалізації країни та соціалістичних перетворень в галузі сільського господарства говорилося, зокрема, на політзаняттях, що проводилися в частинах 1-ї ударної армії в жовтні 1942 р. В цей же час для воїнів 62-ї, 30-ї та інших армій влаштовувалися бесіди на теми «Як було створено могутність нашої промисловості та сільського господарства», «П'ятирічки і військова могутність Червоної Армії», «Колгоспний лад і Велика Вітчизняна війна» тощо³⁵.

При цьому агітатори, читці, політінформатори наголошували, що

³² Архів МО СРСР, ф. 312, оп. 4257, спр. 108, арк. 102; ф. 333, оп. 4908, спр. 69, арк. 53.

³³ Там же, ф. 380, оп. 8333, спр. 10, арк. 170; ф. 345, оп. 5502, спр. 10, арк. 392.

³⁴ «Красноармейская правда», 21 січня 1942 р.

³⁵ Архів МО СРСР, ф. 301, оп. 6790, спр. 21, арк. 382; ф. 345, оп. 5502, спр. 11, арк. 434; ф. 385, оп. 5814, спр. 18, арк. 348.

бурхливий розвиток народного господарства Радянської держави став матеріальною основою для глибоких змін в усьому укладі життя радянських людей, для значного підвищення рівня їх добробуту і культури. Тема «Що дала Велика Жовтнева соціалістична революція трудящим нашої країни» по праву зайняла одне з провідних місць у масово-політичній роботі партійних і комсомольських організацій на фронті. Про це, зокрема, йшлося в бесідах і лекціях, що їх організовували штатні політпрацівники та широкий партійно-комсомольський актив серед бійців і офіцерів частин Брянського фронту під час оборони міста-героя Тули восени 1941 р., Карельського фронту в ході боїв у жовтні 1942 р., 1-го Українського фронту напередодні битви за Київ восени 1943 р., 1-го Прибалтійського фронту в ході визволення Білорусії влітку 1944 р. і т. д.³⁶

Пропагуючи здобутки наших людей за роки Радянської влади, лектори, агітатори, читці показували розквіт соціалістичних націй, наголошували, що дружба і взаємодопомога народів СРСР є великим історичним завоюванням соціалізму, ленінської національної політики Комуністичної партії. Так, у травні 1942 р. в частинах 1-ї ударної армії, у складі якої були воїни більш як 40 національностей, проводилися бесіди «Багатонаціональний Радянський Союз у боротьбі з фашизмом», «Співдружність народів СРСР» та ін. У період боїв на Правобережній Україні в листопаді — грудні 1943 р. політпрацівники, партійний і комсомольський актив частин і з'єднань 2-го Українського фронту організували бесіди на тему «Що дала Радянська влада народам СРСР»³⁷. При цьому агітатори прагнули враховувати національний склад слухачів. Наприклад, у частинах Карельського фронту, де було багато воїнів-комі, проводилися бесіди «Як зросла Комі АРСР за роки Радянської влади»³⁸.

Розкриваючи велич завоювань радянського народу в усіх галузях політичного, економічного і духовного життя, політпрацівники підкреслювали, що саме на ці здобутки соціалістичного ладу зазіхають гітлерівські загарбники. «Що несе фашизм радянському народові», «Німцько-фашистська армія — армія відновлення влади поміщиків і капіталістів», «Що несуть гітлерівці колгоспному селянству» тощо — такими були теми бесід, проведених у різний час серед воїнів 26-ї, 50-ї, 62-ї та інших армій³⁹.

Ефективність усієї цієї роботи виявлялася у зростанні політичної свідомості солдатів, сержантів і офіцерів, у їх конкретних бойових справах. «Об нашу стійкість розіб'ються спроби заклятого ворога оволодіти містом Леніна, — заявляли воїни однієї з частин Ленінградського фронту. — Ми говоримо це твердо і впевнено, бо розуміємо оборону якого міста довірено нам радянським народом, ми знаємо, що ми захищаємо в нашому Ленінграді. Ленінград — місто Леніна, колиска пролетарської революції. Життя покоління, яке зараз на смерть бореться з лютим ворогом, життя багатьох з нас нерозривно пов'язане з Ленінградом — містом Жовтня, містом вільної праці і творчості»⁴⁰.

Мобілізації воїнів, особливо армійської молоді, на захист завоювань Великого Жовтня сприяла також пропаганда славних революційних, бойових традицій Комуністичної партії і радянського народу. Ви-

³⁶ Там же, ф. 405, оп. 9783, спр. 3, арк. 48; ф. 380, оп. 8333, спр. 10, арк. 190; ф. 315, оп. 4451, спр. 3, арк. 143; ф. 398, оп. 9329, спр. 140, арк. 43.

³⁷ Там же, ф. 301, оп. 6790, спр. 21, арк. 7; ф. 240, оп. 2772, спр. 18, арк. 7.

³⁸ Там же, ф. 380, оп. 8333, спр. 10, арк. 174.

³⁹ Там же, ф. 345, оп. 5502, спр. 8, арк. 15; ф. 380, оп. 8333, спр. 2, арк. 155; ф. 405, оп. 9783, спр. 3, арк. 30.

⁴⁰ «На страже Родины», 5 листопада 1941 р.

світлюючи героїчні сторінки боротьби трудящих проти самодержавства і капіталізму, за перемогу соціалістичної революції і захист її завоювань в роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, політпрацівники, партійні й комсомольські організації спрямовували свої зусилля на те, щоб воїни відчували себе продовжувачами героїчних справ старших поколінь, прагнули примножити традиції партії і народу в запеклих битвах проти фашистських загарбників. Особливого значення надавали політоргани вивченню славних сторінок історії ВКП(б) молодими комуністами. Зокрема, у грудні 1942 р. в частинах 50-ї армії для них організовувалися заняття на теми «Комуністи в боротьбі за повалення самодержавства і встановлення Радянської влади», «Комуністи на фронтах громадянської війни»⁴¹. Доповідь «Партія більшовиків у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції» була прочитана для партійного і комсомольського активу частин і з'єднань 3-ї гвардійської армії (влітку 1943 р.), 18-ї армії (напередодні березневих наступальних боїв на Правобережній Україні в 1944 р.), 31-ї армії (восени 1944 р. під час визволення від ворога польської землі) і т. д.⁴²

Велику роль у пропаганді революційних традицій відігравало кіно. Так, у листопаді 1941 р. 17 кіноустановок, що діяли у з'єднаннях 11-ї армії, організували для воїнів 409 кіносеансів, охопивши ними десятки тисяч глядачів. У січні 1942 р. бійці та офіцери цієї армії переглянули фільми «Ленін у Жовтні» (73 сеанси), «Ленін у 1918 році» (94 сеанси), «Людина з рушницею» (83 сеанси) і т. д.⁴³

Могутнім джерелом патріотичного виховання воїнів були героїчні традиції радянського народу, що склалися у боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції в роки іноземної інтервенції та громадянської війни. Армійська преса, політпрацівники, партійні та комсомольські активісти прагнули якнайглибше розкрити краші риси мужніх захисників соціалістичної Вітчизни — героїв громадянської війни, показати їх безмежну відданість революційній справі, уміння долати будь-які труднощі, готовність пожертвувати своїм життям в ім'я торжества комуністичних ідеалів. Великий інтерес у воїнів викликали кінофільми, присвячені подвигам бійців і полководців Червоної Армії у роки громадянської війни. Серед стрічок, які найчастіше демонструвалися на фронті, були «Чапаєв», «Щорс», «Котовський», «Олександр Пархоменко», «Оборона Царицина» та ін.

В ідейно-виховній роботі з особовим складом партійні і комсомольські організації використовували також зустрічі молодих воїнів з ветеранами революції і громадянської війни. З особливим інтересом слухали бійці розповіді людей, яким випало щастя бачити всього Леніна. Так, у частинах 1-го та 2-го Прибалтійських фронтів у дні боїв за визволення Прибалтики виступали червоноармійці П. Єланцев та підполковник П. Кадомський. Вони поділилися з бійцями спогадами про свої зустрічі з В. І. Леніним⁴⁴. Влітку 1942 р. перед учасниками оборони Сталінграда виступали воїни Нарожнов та Хрипушин, які брали участь в роки громадянської війни у боях під Нарвою та Царициним. У частинах 3-ї гвардійської армії із спогадами виступав колишній борець Чапаєвської дивізії А. А. Баландін⁴⁵.

⁴¹ Архів МО СРСР, ф. 405, оп. 9783, спр. 27, арк. 495.

⁴² Там же, ф. 312, оп. 4257, спр. 107, арк. 33; ф. 371, оп. 6386, спр. 30, арк. 359; ф. 386, оп. 8599, спр. 200, арк. 126.

⁴³ Там же, ф. 357, оп. 5984, спр. 40, арк. 417.

⁴⁴ «Вперед на врага», 23 січня 1944 р.; «Суворовець», 21 січня 1944 р.

⁴⁵ Архів МО СРСР, ф. 345, оп. 5502, спр. 8, арк. 181, 241; ф. 312, оп. 4257, спр. 107, арк. 39.

Особливо велике значення мала пропаганда славних бойових традицій для мобілізації воїнів на захист міст-героїв. Наприклад, серед бійців і офіцерів, учасників оборони Ленінграда, проводилися бесіди і читки матеріалів про героїзм робітників, революційних солдатів і матросів Петрограда у грізні жовтневі дні 1917 р. та в роки громадянської війни. «Живуть у наших лавах чудові бойові традиції пітерських червоногвардійців — бійців Жовтня, — писала газета Ленінградського фронту, висловлюючи почуття захисників міста. — Вони надихають нас на нещадну боротьбу з німецьким звіром, вони кличуть нас до перемоги. Ніколи кривавий ворог не вирве з наших рук тих великих завоювань, які ми здобули у Жовтні 1917 року»⁴⁶.

В ідейно-політичній роботі у військах Сталінградського, Донського та інших фронтів значне місце належало пропаганді традицій учасників царинської оборони. Політпрацівники, агітатори підрозділів проводили серед воїнів бесіди «Бойові традиції царинської оборони у 1918 році», «Примножимо бойові традиції оборони Царицина» та ін.⁴⁷. В напружені дні битви на Волзі до захисників Сталінграда з листом звернулися ветерани — учасники царинської оборони, який було вміщено в червоноармійських газетах та розмножено окремою листівкою. У відповідь на нього воїни заявляли про вірність традиціям батьків, давали клятву з честю виконати свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною. «Ми, захисники Сталінграда, — говорив на одному з мітингів, що відбувся в 157-му стрілецькому полку, рядовий Єгоров, — будемо боротися так, як боролися наші батьки під Царицином, до цілковитого розгрому ворога...»⁴⁸. Цю клятву захисники міста підкріпили конкретними бойовими справами: за мужність і відвагу, виявлену ними в ході легендарної битви на Волзі, майже 100 воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, тисячі — високих урядових нагород, в тому числі 707 тис. чол. нагороджено медаллю «За оборону Сталінграда»⁴⁹.

Таким чином, ефективність багатогранної роботи політорганів і партійних організацій, спрямованої на пропаганду серед воїнів ідей захисту революційних завоювань, яскраво проявилася в численних звитязних подвигах захисників соціалістичної Вітчизни. Усвідомлення воїнами історичної відповідальності за долю здобутків Великого Жовтня гартувало їх волю, зміцнювало стійкість у тяжких оборонних боях, підтримувало наступальний дух у битвах за визволення радянської землі та поневолених народів Європи від коричневої чуми фашизму. «В тривалій, найтяжчій з воєн в історії нашої Батьківщини радянський народ здійснив подвиг, рівного якому ще не знало людство, — наголошується в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». — Він зумів не тільки відстояти свою свободу і незалежність, а й вніс вирішальний вклад у справу врятування європейської і світової цивілізації від знищення фашистськими варварами»⁵⁰. Уроки Великої Вітчизняної війни переконливо показують мудрість і далекоглядність лєнінського передбачення про те, що «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську

⁴⁶ «На страже Родины», 6 листопада 1941 р.

⁴⁷ Архів МО СРСР, ф. 345, оп. 5502, спр. 9, арк. 149.

⁴⁸ Там же, ф. 341, оп. 5337, спр. 5, арк. 89.

⁴⁹ А. М. Самсонов. Сталинградская битва, М., 1975, стор. 63.

⁵⁰ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 6.

владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»⁵¹.

⁵¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 304.

УЧАСТЬ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА У ВІДБУДОВІ ПРОМИСЛОВИХ ЦЕНТРІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1943—1945 рр.)

М. І. КРАВЧУК (Київ)

У роки Великої Вітчизняної війни особливо яскраво проявилася сила союзу робітничого класу і колгоспного селянства. Колгоспники Радянської України, як і всього Радянського Союзу, виховані Комуністичною партією у дусі безмежної любові до своєї соціалістичної Батьківщини, соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму, дружби, братерського співробітництва і взаємодопомоги між народами. виявили в цей період високе розуміння загальнодержавних інтересів. На фронтах, у партизанських загонах і підпіллі вони пліч-о-пліч з робітниками мужньо захищали завоювання Великого Жовтня. Ті, хто працював у глибокому радянському тилу, протягом усіх грізних воєнних років робили все для безперервного постачання армії, робітникам та інтелігенції продовольства, а промисловості — сировини. Колгоспи були найкращою формою господарської організації радянського селянства для досягнення якомога швидшої перемоги над німецько-фашистськими загарбниками.

Постачання продовольства для Радянської Армії і сировини для промисловості було головною і вирішальною, але далеко не єдиною формою допомоги колгоспного селянства Батьківщині під час її смертельного двобою з фашистською Німеччиною. Колгоспники подавали також велику фінансову допомогу, своєчасно сплачуючи різні податки, передплачуючи облігації воєнних позик, здаючи власні заощадження і цінності у фонд оборони, на будівництво воєнної техніки тощо.

Завдяки перевагам колгоспного ладу, високому розумінню загальнодержавних інтересів колгоспне селянство змогло не тільки своєчасно виконувати всі сільськогосподарські роботи, подавати дедалі зростаючу допомогу фронту, а й брати активну участь у відбудові зруйнованих загарбниками міст і сіл, а також промислових підприємств.

Як відомо, німецько-фашистські варвари майже повністю зруйнували або спалили 714 міст і робітничих селищ УРСР, зокрема її основні промислові центри, більше 28 тис. сіл, стерли з лиця землі 16 тис. промислових підприємств, затопили багато шахт і рудників, розграбували МТС, колгоспи і радгоспи, особисте майно сільських жителів. Мільйони людей було вивезено на каторжні роботи в Німеччину. Майже всі чоловіки перебували на фронті. Незважаючи на це, долаючи величезні труднощі, колгоспне селянство під керівництвом Комуністичної партії внесло вагомий вклад у відбудову промисловості республіки.

На заклик Комуністичної партії допомогу українському народу, як й іншим народам, що постраждали від «хазайнування» окупантів, подали колгоспники всіх радянських республік, насамперед трудівники

сільського господарства РРФСР, які були зв'язані багатовіковими узами братерської дружби з селянством України. Так, колгоспники Саратовської та Івановської областей виступили ініціаторами збирання і відправки населенню визволених районів одягу і господарських речей. Цей патріотичний почин підтримали колгоспники всього Радянського Союзу. Зокрема, у рішенні сесії Омської обласної Ради депутатів трудящих від 15 лютого 1942 р. зазначалося: «Ми знаємо, що Радянський уряд подає розореному німцями населенню визволених... районів величезну матеріальну допомогу і підтримку. Але разом з тим ми вважаємо своїм обов'язком взяти участь у збиранні речей для радянських громадян, які після важких тортурів знову знайшли свою любиму Батьківщину, потребують її ласки, допомоги і уваги. У цьому збиранні речей для населення визволених районів сесія закликає взяти участь усіх громадян, усіх робітників, колгоспників, усю радянську інтелігенцію Омської області»¹.

Трудящі Іркутської області запропонували створити при уряді СРСР спеціальний фонд допомоги народам, що постраждали від фашистської окупації². Протягом двох тижнів у цей фонд передано 16 тис. голів худоби, 23 тис. пудів хліба і насіння, 3 млн. крб.³

Братерська допомога колгоспного селянства Російської Федерації, як й інших радянських республік, Україні збільшувалася в міру визволення її території. Вона набула особливо великого розмаху після опублікування постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації».

Найпоширенішою в цей час формою допомоги колгоспного селянства, як і всього радянського народу, робітничому класу УРСР у відбудові міст, робітничих селищ, а також промислових підприємств було шефство областей, районів, сіл, колгоспів, МТС братніх республік над робітничими центрами, заводами, шахтами, рудниками, електростанціями України. Трудящі, серед них й колгоспники, Челябінської, Пермської, Кемеровської, Ярославської та інших областей РРФСР, Карагандинської області Казахської РСР, а також Грузинської РСР і Башкирської АРСР взяли шефство над Сталінською, Ворошиловградською, Київською, Дніпропетровською, Львівською областями, Омської області — над Запорізькою, Азербайджанської РСР — над Дрогобицькою, Казахської і Узбецької РСР, Горьковської, Пензенської, Рязанської, Саратовської областей — над Харківською областю і т. д.

ЦК ВКП(б), Центральні Комітети Компартій всіх союзних республік, обкоми, райкоми партії і низові парторганізації східних районів країни приділяли велику увагу цьому патріотичному руху колгоспників. При багатьох обласних і районних партійних комітетах РРФСР, Казахської, Узбецької, Киргизької, Грузинської, Вірменської РСР, Башкирської АРСР та інших союзних і автономних республік були створені спеціальні шефські комітети, очолювані секретарями обкомів і райкомів партії або головами виконкомів обласних, районних Рад депутатів трудящих, які безпосередньо керували поданням допомоги населенню Радянської України. Це питання неодноразово обговорювалося на пленумах або засіданнях бюро обкомів партії, партійних активах, сесіях Рад депутатів трудящих, загальних зборах робітників, колгоспників, представників інтелігенції.

¹ Омская партийная организация в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 1, Омск, 1960, стор. 152.

² «Известия», 20 лютого 1943 р.

³ «Известия», 5 квітня 1943 р.

10 вересня 1943 р. бюро Кемеровського обкому ВКП(б) прийняло постанову «Про подання допомоги у відбудові промисловості, сільсько-го господарства Сталінської області, визволеної від німецької окупації». Пленум обкому партії, який відбувся 22 вересня, затвердив цю постанову і зобов'язав парторганізації вважати подання допомоги у відбудові промисловості і сільського господарства Сталінської області одним з першочергових завдань. За три місяці колгоспи і колгоспники Кемеровської області виділили для своїх українських друзів 580 коней, 4900 голів великої рогатої худоби, 12 тис. овець, 5700 свиней, 4500 ц зерна, 8 тис. т картоплі та овочів тощо. Крім того, трудящі внесли у фонд допомоги близько 10 млн. крб., зібрали 1545 пар шкіряного взуття, 415 пар валянок, 1635 предметів дитячого одягу, 67 тис. предметів домашнього вжитку, 8 тис. книг⁴. У 1944 р. було зібрано і відправлено в Донбас ще 4 тис. голів великої рогатої худоби, 12 тис. овець і свиней, 11 млн. крб.⁵

Бюро Омського обкому ВКП(б) та облвиконкому спільною постановою від 13 вересня 1943 р. про шефство над визволеними районами Української РСР зобов'язали секретарів окружкомів, райкомів партії, голів виконкомів місцевих Рад, директорів промислових підприємств, МТС і радгоспів, голів колгоспів, керівників установ і організацій всемірно підтримати ініціативу трудящих у цьому напрямку⁶. Невдовзі в Запорізьку область було відправлено 540 коней, 7 тис. голів великої рогатої худоби, 10,5 тис. овець, 5,5 тис. свиней, значну кількість птиці, предметів домашнього вжитку і більше 7 млн. крб.⁷ Протягом 1943—1945 рр. колгоспи і колгоспники Казахстану передали українським братам більше 4 тис. тракторів (у перерахунку на 15-сильні), 1 тис. автомашин і 30 тис. коней⁸.

Кілька вагонів борошна, картоплі, м'яса, жирів, фруктів надіслали робітникам України колгоспники Киргизії. У своєму листі вони, зокрема, писали: «Киргизський народ разом з усіма народами Радянського Союзу не шкодуватиме сил і коштів для того, щоб знову розквітла Радянська Україна, запрацювали фабрики і заводи, щоб знову піднялися золоті хліба на лавах колгоспів і радгоспів»⁹.

Натхнення перемогами Радянської Армії на фронтах, піклуванням Комуністичної партії і Радянської держави, братніх народів СРСР, колгоспне селянство України з великим піднесенням відбудовувало сільське господарство і водночас допомагало робітничому класу республіки вводити в дію рудники, заводи і фабрики.

3 1944 р. за ініціативою колгоспників, підтриманою партійними, радянськими і громадськими органами Сталінської області, на Україні розгорнувся масовий рух за подання допомоги трудящим Донбасу в якнайшвидшому введенні в дію шахт і збільшенні видобутку вугілля, вкрай необхідного промисловості. ЦК КП(б)У і РНК УРСР схвалили цю ініціативу і 31 травня 1944 р. прийняли постанову «Про шефство областей України над вугільними трестами Донбасу», відповідно до якої Вінницька, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Запорізька, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Кіровоградська, Київська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Ровенська, Сталінська, Сумська,

⁴ Донбасс — Кузбасс. Сборник документов, Донецк, 1964, стор. 73.

⁵ Там же, стор. 83.

⁶ Омская партийная организация в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 2, Омск, 1961, стор. 105—107.

⁷ «Омская правда», 26 лютого 1945 р.

⁸ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії Казахстану, ф. 708, оп. 7, спр. 32, арк. 43.

⁹ «Советская Украина», 15 грудня 1943 р.

Чернівецька, Чернігівська і Харківська області взяли шефство над шахтами комбінатів «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля»¹⁰.

В міру визволення території УРСР від німецько-фашистських загартбників шефство над шахтами Донбасу брали всі області республіки. У свою чергу, райони і колгоспи ставали шефами трестів, шахтоуправлінь, окремих шахт і подавали їм всебічну допомогу. Ще в 1943 р., одразу після визволення Донецького басейну від окупантів, колгоспи виділяли для сусідніх шахт продукти, а також робочу силу. Зокрема, навесні 1944 р. колгоспники Слов'янського району засіяли понад план 25 га овочів і 30 га соняшника. Весь урожай з цих ланів було передано гірникам Горлівки. Крім того, шахтарі одержали багато різного посуду¹¹.

Патріотичний почин трудівників села Сталінської області підтримали колгоспники інших областей. Так, у червні 1944 р. колгоспники сільгоспартії «Заповіт Леніна» Новосанджарського району Полтавської області звернулися з відкритим листом до всіх трудівників ланів і ферм України, в якому закликали їх подати допомогу робітничому класу у відбудові Всесоюзної кочегарки. В їх листі, зокрема, вказувалося: «Хай кожна область, кожний район візьмуть над шахтами ділове шефство і, насамперед, забезпечать необхідною робочою силою, дадуть їм сільськогосподарські продукти»¹². Звернення полтавчан обговорювалося на зборах колгоспників, що проходили в усіх селах республіки. Як правило, в них брали участь і представники шахт. На цих зборах приймалися резолюції про встановлення шефства колгоспу над шахтою.

Лише в 1944 р. з колгоспів Полтавщини на постійну роботу в підшефних шахтах Донбасу виїхали 7500 чол. Крім того, сільгоспартії області виділили для цих підприємств 40 коней, 21 голову великої рогатої худоби, 102 т картоплі, 31 т зерна, більше 30 т інших продуктів і кілька сотень тисяч яєць, а також десятки тисяч кубометрів лісу, зокрема 1306 вагонів кріпильного лісу¹³. З колгоспів Харківської та Сумської областей на шахти тресту «Ворошиловградвугілля» прибули близько 50 тис. чол.¹⁴ Кіровоградський і Вінницький обкоми партії прийняли рішення направити з кожної сільгоспартії по 2—3 добровольці на постійну роботу в підшефні шахти. Невдовзі там працювали 9 тис. колишніх вінницьких колгоспників. Гірники трестів «Дзержинськвугілля» і «Радянськвугілля» одержали також від своїх шефів 900 вагонів кріпильного лісу, 47 тис. пудів картоплі, близько 10 тис. пудів борошна, меду та інших продуктів¹⁵.

30 тис. чол. з 27 районів Одеської області успішно освоювали гірняцькі професії на 27 шахтах тресту «Макиїввугілля»¹⁶. Щозміни вони виконували і перевиконували планові завдання. У листі шефам, надісланому в Одеський обком партії і облвиконком, шахтарі тресту палко дякували їм за допомогу. Вони писали: «З радістю повідомляємо вам і всім трудящим Одещини, що шахтарі тресту «Макиїввугілля» вийшли переможцями в соціалістичному змаганні і зайняли перше місце в Донбасі по видобутку вугілля, відновленню шахт і проведенню підготовчих робіт. Гірники нашого тресту з радістю повідомляють вам

¹⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., К., 1975, стор. 199—200.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 351, арк. 21.

¹² «Правда Украины», 4 червня 1944 р.

¹³ «Правда Украины», 7 січня 1945 р.

¹⁴ «Правда Украины», 19 червня 1944 р.

¹⁵ «Правда Украины», 7 грудня 1944 р.; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 351, арк. 22—23.

¹⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 15, спр. 40, арк. 113.

про те, що за зразкове забезпечення фронту вугіллям вони завоювали перехідний Червоний прапор Державного Комітету Оборони. Крім того, ми завоювали два перехідних Червоних прапори ВЦРПС і Наркомвугілля за перевиконання плану відвантаження і вивезення вугілля і за дострокове закінчення річного державного плану видобутку вугілля всіма шахтоуправліннями нашого тресту. Цих успіхів ми досягли завдяки й тому, що славні колгоспники Одеської області, наші дорогі шефи, які приїхали допомогти нам у відбудові Всесоюзної кочегарки, пліч-о-пліч з нашими гірниками працюють у шахтах, відбудовують їх, видобувають вугілля, виконують і перевиконують державні плани. Багато з них є майстрами своєї справи і стали вожаками в боротьбі за вугілля... На знак подяки надсилаємо вам ще один ешелон вугілля і наші запевнення, що шахтарі ніколи не забудуть вашої братерської допомоги. Запевняємо, що ми нікому не віддамо першості в Донбасі і з вашою допомогою будемо працювати ще краще, щоб допомогти нашій героїчній Червоній Армії швидше розгромити ненависного ворога — гітлерівську Німеччину»¹⁷.

Колгоспи Київщини були шефами шахт тресту «Рутченківвугілля» комбінату «Сталінвугілля». Кожний з них засівав понад план по 1—2 га проса, гречки, картоплі і врожай надсилав донецьким гірникам¹⁸. За ініціативою трудівників ланів Броварського і Фастівського районів в області розпочали заготовляти ліс для підшефних шахт. Тільки у першому кварталі на Київщині було заготовлено 29 тис. м³ лісу, а до червня — ще 40 тис. м³. Всього на шахти басейну до середини 1944 р. було відправлено 258 вагонів кріпильного і 5 вагонів будівельного лісу, а також велику кількість картоплі. На постійну роботу туди виїхало 450 колишніх колгоспників¹⁹.

Міцні дружні контакти підтримували колгоспники Кіровоградської області з колективами 18 шахт тресту «Сніжнянтрацит». До 12 липня 1944 р. трудівники ланів і ферм області відправили друзям близько 1000 т продуктів, зокрема більше 500 т зерна, близько 300 т картоплі, а також масло, яйця тощо. Протягом 1944—1945 рр. працювати на шахтах виїхав 1951 колгоспник. У відповідь на це піклування гірники видали на-гора понад план 43 вагони вугілля і передали його колгоспникам області²⁰.

Колгоспи 9 районів Запорізької області надіслали колективам підшефних шахт Ворошиловградщини 86 т хліба, більше 30 голів великої рогатої худоби, 105 кг масла, 2700 яєць, 57 т овочів, 23 т фруктів, 2,5 т крупн тощо. На постійну роботу звідти виїхало 6 тис. чол.²¹

Лише до серпня 1944 р. колгоспники України відправили для колективів шахт комбінату «Ворошиловградвугілля» 350 вагонів кріпильного лісу, більше 200 голів худоби, сотні вагонів сільськогосподарських продуктів. Десятки тисяч колгоспників почали працювати в Донбасі.

Велику допомогу подало колгоспне селянство робітничому класу України і під час відбудови Криворізького басейну. Ініціаторами цієї справи виступили колгоспники Дніпропетровщини. Партійні і радянські органи підтримали їх патріотичний почин. У 1944 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР прийняли спеціальну постанову «Про шефство областей України над рудоуправліннями трестів «Кривбасруда» і «Нікополь-

¹⁷ «Правда Украины», 11 березня 1945 р.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 351, арк. 22.

¹⁹ «Правда Украины», 7 червня 1944 р.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 351, арк. 23; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., Дніпропетровськ, 1965, стор. 230, 253.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 351, арк. 21—22; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 291, арк. 15.

Марганець», в якій, зокрема, вказувалося, що необхідно зробити все можливе для забезпечення залізною та марганцевою рудою підприємств чорної металургії²². Трудящі Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Сумської і Чернігівської областей взяли шефство над підприємствами трестів «Кривбасруда» і «Нікополь-Марганець». Вони надсилали гірникам продовольство, будівельні матеріали тощо. Крім того, у криворізькій будівельній організації «Спецбудтрест» № 2 до липня 1944 р. вже працювали 1574 колишніх колгоспники, а на початку 1945 р. — близько 25 тис.²³

Шефство колгоспників України над гірняцькими колективами Донбасу і Кривбасу сприяло підвищенню політичної і трудової активності робітничого класу. Наприклад, з 29 серпня до 7 вересня 1944 р. делегація колгоспників Херсонської області перебувала на підшефній шахті № 9 тресту «Ворошиловградвугілля», де ознайомилася з працею і побутом шахтарів, розповіла їм про самовіддану роботу трудівників ланів і ферм. Колгоспники привезли гірникам подарунки. У відповідь на піклування працівників сільського господарства шахтарі зобов'язалися працювати ще краще і з честю дотримали свого слова. У цілому трест виконав план видобутку вугілля у червні на 109%, у липні — на 109,7%, а в серпні — на 121,5%²⁴.

У свою чергу, делегації з підшефних шахт Донбасу відвідували друзів-колгоспників. Зокрема, у серпні 1944 р. з Алчевська Ворошиловградської області в Херсонську область приїжджали гірники шахтоуправління тресту «Ворошиловградвугілля». Вони привезли колгоспникам 1000 т вугілля, кілька комплектів інструментів для кузень і лист до трудящих Херсонщини, в якому шахтарі повідомляли про своє зобов'язання вибороти першість у Донбасі²⁵.

Неоціненну допомогу подало колгоспне селянство робітничому класу України при відродженні промислових гігантів металургійної, енергетичної, машинобудівної, хімічної галузей промисловості. Тільки з Дніпропетровської області в основному на відбудову підприємств металургійної і хімічної промисловості було направлено 17 200 колишніх колгоспників²⁶. Виконуючи постанову ДКО від 23 лютого 1944 р. «Про підготовку до пропуску весняного паводку і відновлення Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна»²⁷, працівники сільського господарства Запорізької області виділяли для Дніпробуду робочу силу, коней, вози, а також 3 тис. га землі для підсобних господарств тощо²⁸.

Ініціаторами патріотичного руху за подання допомоги у відбудові Дніпрогесу виступили комсомольці Василівського і Акімовського районів. У грудні 1944 р. вони звернулися до юнаків і дівчат Запорізької області із закликом відпрацювати по 8 днів на відбудові первенця п'ятирічок. Їх ініціативу схвалили обкоми партії і комсомолу. Вже 17 грудня 1944 р. на Дніпробуд прибули 1300 колгоспників Василівського району²⁹.

За прикладом василівців щотижня на Дніпробуд приїжджали й колгоспники з інших районів області. До 12 лютого 1945 р. 10 600 кол-

²² И. П. Кучма. Восстановление горнорудной промышленности Украины, Днепрпетровск, 1957, стор. 30.

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1374, арк. 130.

²⁴ «Комуна степу» (орган Генієського райкому КП(б)У). 17 вересня 1944 р.

²⁵ «Наддніпрянська правда», 20 серпня 1944 р.

²⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., Днепропетровск, 1962, стор. 273.

²⁷ Там же.

²⁸ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, Запорожье, 1959, стор. 248—254.

²⁹ Там же, стор. 335.

госпників з 9 районів відпрацювали там близько 62 тис. людсько-днів і заробили майже 900 тис. крб. Ці кошти були передані у фонд Червоної Армії на спорудження авіаескадрильї «Відбудовник Дніпрогесу».

Протягом зими 1944—1945 рр. тут працювали колективи з усіх районів області. Вони виконали роботи по відсанці дамби обсягом 80 тис. м³, навантажили на залізничні платформи і розвантажили 26 тис. м³ каміння та інших будівельних матеріалів, розібрали більше 5 тис. м³ бетонних завалів і 5200 т зруйнованих металокопункцій, видобули в кар'єрах 4500 м³ каміння і заготовили 1000 м³ піску. Особливо відзначилися на будові колгоспники Пологівського, Мелітопольського і Великобілозерського районів. Підбивши підсумки соціалістичного змагання між районами, бюро Запорізького обкому КП(б)У і виконком обласної Ради депутатів трудящих 19 квітня 1945 р. присудили перше місце, перехідний Червоний прапор і першу премію управління будівництва Пологівському району, 1567 чол. з якого відпрацювали 10 325 людсько-днів. Було відзначено також цінну допомогу у відбудові Дніпрогесу трудящих 19 інших районів. Бюро обкому партії і виконком обласної Ради депутатів трудящих подякували всім комсомольцям і молоді, а також партійним, радянським, комсомольським органам, які брали активну участь у відродженні первенця п'ятирічок³⁰.

Виконуючи постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 7 лютого 1945 р. «Про шефство над Дніпробудом»³¹, бюро Кіровоградського обкому партії та виконком обласної Ради депутатів трудящих виділили своїх уповноважених для проведення масово-політичної та організаторської роботи на селі. В результаті цього 6 районів області (Новгородківський, Маловисківський, Ново-Український, Златопільський, Долінський, Петрівський) взяли шефство над відбудовою Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна. У всіх колгоспах цих районів було проведено мітинги, на яких виступали представники Дніпробуду. Вже у лютому 1945 р. з колгоспів Кіровоградщини на Дніпробуд прибуло 220 молодих робітників. За почином комсомольців Дніпропетровщини вони привезли з собою 2538 різних інструментів³².

Відбудовувати зруйновані загарбниками заводи і фабрики України приїжджали за комсомольськими путівками й десятки тисяч молодих колгоспників РРФСР, Казахської, Узбецької, Грузинської, Азербайджанської, Вірменської та інших союзних і автономних республік. Вони брали активну участь у відродженні ворошиловградського заводу ім. Жовтневої революції, харківських — тракторного, електромеханічного і турбінного, київських — ім. Горького, «Арсенал», «Ленінська кузня», «Більшовик», одеського ім. Жовтневої революції та багатьох інших промислових гігантів. Лише в ході відновлення роботи двох крामаторських підприємств там працювало близько 10 тис. колишніх колгоспників³³. А всього протягом 1943—1945 рр. на постійну роботу на промислові підприємства і транспорт прибуло більше 500 тис. юнаків і дівчат, переважно з села³⁴.

Однією з яскравих сторінок участі колгоспного селянства у відновленні промислових центрів Радянської України є його допомога робітничому класу у відбудові міст. Колгоспники РРФСР та інших союзних республік збирали кошти для відродження міст України, а селяни на-

³⁰ Там же, стор. 331—332, 335.

³¹ Там же, стор. 335.

³² Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 254.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 336, арк. 60.

³⁴ Там же, оп. 9в, спр. 21, арк. 297.

шої республіки виділяли робочу силу, будівельні матеріали тощо. Так, колгоспники Палехського району Івановської області виступили ініціаторами збирання коштів на відбудову Києва і Харкова. Голови колгоспів ім. 1 Травня і «Верный путь» внесли по 5 тис. крб. кожний, а всього трудящими району було перераховано у фонди Київської і Харківської міських Рад 1 млн. крб.³⁵

На загальних зборах членів сільгоспартілі ім. Мікояна (Далекий Схід) виступив 60-річний нанаєць Адунга Бельди. Він, зокрема, сказав: «Тисячі кілометрів розділяють столицю України і береги Амура, але нам близьке і дороге це велике місто. Ми допоможемо відродити Київ. Я вношу на цю справу свої заощадження». Приклад патріота наслідували багато колгоспників. З району у фонд відбудови Києва надійшло близько 100 тис. крб.³⁶ Колгосп-мільйонер «Мадані» (Таджицька РСР) виділив для цього більше 300 тис. крб., а трудящі Карело-Фінської РСР — ешелон будівельного лісу³⁷.

У відбудові столиці України, зокрема її центральної магістралі — Хрещатика, активну участь брали колгоспники Київської, Полтавської, Житомирської, Чернігівської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Дніпропетровської та інших областей. На цих роботах особливо відзначилися Марія Куракова і Ніна Копач з Полтавщини, Марія Груша з Уманщини, Марія Бондарчук з Житомирщини, Віра Сергієнко з Криворіжжя та інші.

Направляючи у січні 1944 р. бригаду з 15 чол. на чолі з Є. Петриченко до столиці, члени сільгоспартілі «Червоний шлях» Обухівського району дали їм наказ — зробити все для якнайшвидшого відродження Хрещатика. Колгоспники з честю виконали наказ односельців. Незважаючи на сильні морози, вони виконували денні норми на 250—500% і неодноразово завойовували першість у соціалістичному змаганні. Невдовзі бригада Є. Петриченко стала відомою всій країні. 6 липня 1944 р. для обміну досвідом роботи у Київ приїхали члени передової бригади на відбудові Сталінграда, очолюваної А. Черкасовою. «Перебування сталінградців у бригаді Петриченко в Києві, на батьківщині бригади — в колгоспі «Червоний шлях», — згадувала член бригади Марія Вілячкіна, — справило на нас незабутнє враження. Скрізь, де нас зустрічали сини і дочки великого українського народу, ми ще глибше розуміли величезне значення нашої дружби»³⁸.

«Здійснивши безприкладний подвиг у роки Великої Вітчизняної війни, радянський народ, — зазначається у постанові Центрального Комітету КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — продемонстрував масовий героїзм і в мирній праці по відбудові зруйнованих міст і сіл, фабрик і заводів»³⁹. Долаючи величезні труднощі, колгоспне селянство України, як і всього Радянського Союзу, не лише швидко відбудовувало сільське господарство, а й подавало значну допомогу робітничому класу у відродженні промисловості, поліпшенні його матеріально-побутових умов. У цьому знайшли своє відображення переваги радянського суспільного і державного ладу, патріотизм радянських людей, непорушний союз робітничого класу і колгоспного селянства.

³⁵ «Київська правда», 24 грудня 1943 р.

³⁶ «Тихоокеанская правда», 12 грудня 1943 р.

³⁷ «Известия», 26 листопада 1943 р.; Києвщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, К., 1963, стор. 621.

³⁸ «Труд» і «Київська правда» на відбудові Хрещатика, 9 липня 1944 р.

³⁹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 6.

ТРУДЯЩІ УКРАЇНИ У БОРОТБІ ЗА ВИКОНАННЯ ДЕСЯТОЇ П'ЯТИРІЧКИ

В. П. СИДОРЕНКО (Київ)

XXV з'їзд КПРС визначив бойову програму дій нашої партії і народу за здійснення планів комуністичного будівництва. Виключно важливе значення для дальшого посилення роботи по виконанню завдань десятої п'ятирічки мав жовтневий (1976 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому з доповіддю виступив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. Пленум дав розгорнуту характеристику і політичну оцінку десятого п'ятирічного плану розвитку народного господарства країни і першого року п'ятирічки, накреслив найбільш ефективні шляхи виконання народногосподарських завдань, чітко визначив вирішальні ділянки роботи, виділив ті вузли п'ятирічного й річного планів, які потребують найбільшої уваги партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів, зосередження зусиль усіх трудящих. «Десята п'ятирічка — це п'ятирічка величезних масштабів і великих економічних можливостей», — відзначив у промові на Пленумі Л. І. Брежнев¹.

У розвиток народного господарства буде вкладено більш як 621 млрд. крб. На потреби сільського господарства виділяється понад 170 млрд. крб., або більш як чверть загального обсягу капіталовкладень. Майже на 40 млн. т має збільшитися середньорічний збір зерна. На 45,1 млрд. крб. збільшиться виробництво товарів народного споживання². За п'ять років значно зросте виробництво сталі, нафти, газу, вугілля, електроенергії. У цілому ж абсолютні прирости найважливіших показників розвитку народного господарства в цій п'ятирічці будуть найвищими за всю історію країни.

У десятій п'ятирічці радянський народ має розв'язати великі і складні економічні завдання. Поряд з високими темпами розвитку важкої індустрії, яка становить фундамент економічної могутності країни, необхідно все більше зусиль зосередити на вирішенні питань, зв'язаних з підвищенням добробуту радянських людей. Успішне розв'язання цих завдань може бути досягнуто лише шляхом зростання ефективності виробництва, всебічного підвищення продуктивності праці.

Десяту п'ятирічку названо п'ятирічкою ефективності і якості. У народному господарстві в цілому продуктивність праці повинна підвищитися приблизно на 25%³. Підвищення продуктивності має забезпечити приблизно 90% приросту промислової продукції, весь приріст продукції у сільському господарстві і будівництві. Цьому питанню величезна увага приділялася на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС. «Боротьба за ефективність і якість, — говорив у промові на Пленумі Л. І. Брежнев, — означає, що кожна радянська людина, кожен трудовий колектив повинен добиватися найвищої продуктивності праці, строго додержувати виробничої дисципліни і режиму економії, день у день поліпшувати якість своєї роботи, якість виготовлюваної продукції»⁴.

Пленум ЦК КПРС цілком і повністю схвалив діяльність Політбюро ЦК по виконанню соціально-економічної програми і зовнішньо-політичного курсу, розроблених XXV з'їздом, положення і висновки про-

¹ Л. І. Брежнев. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року, К., 1976, стор. 5.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 12.

мови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева, яка є твором-взірцем наукового марксистсько-ленінського аналізу, зразком політичного реалізму і далекоглядності.

17 листопада 1976 р. відбувся Пленум ЦК Компартії України. З доповіддю про завдання партійних організацій республіки у зв'язку з рішенням жовтневого (1976 р.) Пленуму ЦК КПРС і промовою на ньому Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький. Він підкреслив, що підсумки Пленуму ЦК КПРС дістали одностайне схвалення партії і народу, «...повсюдно сприйняті як конкретна бойова програма дій, усієї нашої організаторської і виховної роботи»⁵.

18—19 листопада 1976 р. відбулася четверта сесія Верховної Ради УРСР дев'ятого скликання, на якій було прийнято Закон Української РСР про Державний п'ятирічний план розвитку народного господарства республіки на 1976—1980 рр. — складової частини нової п'ятирічки Союзу РСР.

П'ятирічний план розвитку народного господарства Радянської України не може не вразити своєю масштабністю. Він спрямований на дальше зміцнення економічного потенціалу України, підвищення добробуту трудящих. На розвиток народного господарства республіки асигнується 93,9 млрд. крб., що на 15,3 млрд. крб. більше, ніж у минулій п'ятирічці⁶.

Для партії, Радянського уряду немає більш важливого завдання, ніж піклування про добробут народу. Реальні доходи на душу населення зростуть на 19%. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців на Україні протягом п'ятирічки збільшиться на 14,8%, оплата праці колгоспників — на 30%. Планується підвищення заробітної плати працівникам невиробничих галузей, збільшення оплачуваної відпустки працюючим жінкам для догляду за дитиною, поліпшення пенсійного забезпечення. Понад 3 млрд. крб. відводиться на ці потреби в нинішній п'ятирічці. 12,1 млрд. крб. асигнується на житлове будівництво. 97,1 млн. м² — така загальна площа житлових будинків, які стануть до ладу в республіці протягом п'ятирічки⁷.

Радянський народ з величезним піднесенням і натхненням працює над здійсненням історичних рішень XXV з'їзду КПРС. Його ідеї стали могутнім прискорювачем соціально-економічного розвитку країни. «Курс партії, намічений XXV з'їздом, — говорив на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — ...спрямований на розв'язання найактуальніших проблем, які стоять перед країною і які зачіпають інтереси кожної радянської людини. Ось чому внутрішня і зовнішня політика партії знаходить гарячу підтримку всіх комуністів, всього радянського народу. Ось чому виконання рішень з'їзду стало внутрішньою потребою трудівників міст і сіл. Радянські люди вірять своїй партії і ділом, самовідданою працею доводять це»⁸.

Яскравим підтвердженням цього є підсумки першого року п'ятирічки. 1976 рік був роком величезних досягнень і перетворень, яскравих політичних подій в житті Радянської країни, які мають всесвітньоісторичне значення.

Державний план розвитку народного господарства республіки на 1976 р. перевиконано по реалізації промислової продукції, випуску і

⁵ «Радянська Україна», 18 листопада 1976 р.

⁶ «Радянська Україна», 19 листопада 1976 р.

⁷ Там же.

⁸ «Радянська Україна», 26 жовтня 1976 р.

постачанні більшості видів промислових виробів, роздрібному товарообороту та ряду інших показників. За рахунок перевиконання планів більшістю виробничих колективів країни було одержано додатково промислової продукції на мільярди карбованців.

Випереджаючими темпами розвивалися галузі, які найбільшою мірою забезпечують технічний прогрес. Продукція машинобудування і металообробки зросла на 11%, хімічної і нафтохімічної промисловості — на 10%, електроенергетики — на 8%⁹.

Вражають масштаби зростання вуглевидобутку. 29 грудня 1976 р. шахтарі країни виконали річний план і з початку року дали Батьківщині 700 млн. т вугілля¹⁰. Шахтарі України достроково виконали план першого року п'ятирічки, видали на-гора 218 млн. т вугілля¹¹.

Досягти таких успіхів було можливо лише завдяки високому трудовому ритму, з яким радянські люди почали виконання завдань десятої п'ятирічки. У виробничих колективах розгорнулася боротьба за виконання та перевиконання місячних, кварталних, річних завдань і п'ятирічки в цілому. Палко підтримавши постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ про Всесоюзне соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва і якості роботи, за успішне виконання народногосподарського плану на 1976 р., трудівники міст і сіл виступили з новими патріотичними ініціативами, щоб ознаменувати вже перший рік десятої п'ятирічки чудовими досягненнями в господарському будівництві.

У відповідь на заклик партії повсюдно розгорнулося змагання за найбільш повне використання внутрішніх резервів виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення всіх техніко-економічних показників за рахунок кращого використання устаткування, матеріальних ресурсів, економії часу. У республіці особливого поширення набули такі масові починання новаторів, як «П'ятиріччі ефективності і якості — робітничу гарантію», «Кожному дню п'ятирічки — найвищу віддачу», «Жодного відстаючого поруч», «Робітничій ініціативі — інженерну підтримку».

Кожен день знаменував собою видатні трудові перемоги. Показуючи зразки самовідданості, творчого, справді комуністичного ставлення до праці, передовики виробництва своїм прикладом надихають інших, закликають повторити їх результати, добиватися ще вищих. Про таких людей говорив товариш Л. І. Брежнєв, виступаючи на XXV з'їзді КПРС: «Ніщо так не підносить особу, як активна життєва позиція, свідоме ставлення до громадського обов'язку, коли єдність слова і діла стає повсякденною нормою поведінки»¹².

Життя підтверджує вірність цих слів. У боротьбі за виконання історичних рішень XXV з'їзду КПРС, планів десятої п'ятирічки найбільш повно розкриваються талант, майстерність і патріотизм радянських людей. Тисячі передовиків, взявши підвищені соціалістичні зобов'язання, справилися із завданнями перших двох років десятої п'ятирічки і давно працюють в рахунок 1978 року.

Так, бригада робітників очисного вибою шахти «Молодогвардійська» об'єднання «Краснодонвугілля», очолювана Героєм Соціалістичної Праці, кандидатом у члени ЦК КПРС О. Я. Колесниковим, 21 листопада 1976 р., з початку року видавши на-гора мільйон тонн кок-

⁹ «Радянська Україна», 28 січня 1977 р.

¹⁰ «Правда», 30 грудня 1976 р.

¹¹ «Радянська Україна», 28 січня 1977 р.

¹² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, К., 1976, т. 5, стор. 527.

сівного вугілля, рапортувала про завершення підвищеного соціалістичного зобов'язання¹³. Бригада Героя Соціалістичної Праці В. Г. Мурзенка з шахти «Червоний партизан» виробничого об'єднання «Свердлов-антрацит» також у листопаді закінчила видобування мільйонної тонни вугілля¹⁴. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР палко поздоровили колективи бригад О. Я. Колесникова і В. Г. Мурзенка з видатною перемогою¹⁵.

У 1976 р. бригада сталевара Г. П. Костюченка з Макіївського металургійного заводу випливила 623 тис. т сталі, тобто на 3 тис. т більше річних зобов'язань. На печах середньої потужності ще ніхто у світі не давав стільки металу¹⁶.

Наведені факти свідчать про те, що підвищення продуктивності праці — одна з неодмінних умов побудови фундаменту соціалістичної економіки в Радянській країні і служить дороговказом для тисяч і тисяч радянських людей, які борються за досягнення найвищих виробничих показників. Ленінський заповіт про те, що продуктивність праці, це, кінець кінцем, саме важливе, саме головне для перемоги нового ладу¹⁷, повсякденно втілюється в життя.

Всім відомі імена уславлених ткаць Дарницького шовкового комбінату Л. К. Кондратьєвої, Г. Т. Золотової та П. Г. Волковинської, які, прагнучи успішно втілити в життя рішення XXV з'їзду КПРС, плани десятої п'ятирічки, перейшли на розширену зону обслуговування, взявши кожна по 104 верстати замість 40 за нормою. Цей патріотичний почин, схвалений ЦК Компартії України, дав кожній з них можливість підвищити продуктивність праці в два з половиною рази. 4 листопада 1976 р. всі три майстрині завершили завдання двох років десятої п'ятирічки¹⁸. Ретельно вивчивши досвід кращих ткаць і збагативши його власним, Л. А. Кондратьєва передала новаторські прийоми своїм подругам. Вона одна з перших в країні освоїла пневматичні агрегати, навчилася працювати на них так, як ніхто раніше.

З чудовою трудовою перемогою ударницю п'ятирічки сердечно поздоровив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев¹⁹. ЦК Компартії України і Рада Міністрів Української РСР надіслали привітання тт. Л. К. Кондратьєвій, Г. Т. Золотовій і П. Г. Волковинській, в якому зазначалося: «Досягнута трудова перемога — гідний вклад у здійснення завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС по збільшенню випуску товарів народного споживання. Понадпланові два мільйони метрів тканин — це хороший подарунок трудящим до свята Великого Жовтня»²⁰. А в кінці року прославлені ткалі рапортували про виконання плану більш ніж двох з половиною років нової п'ятирічки. Кожна з них на протязі першого року десятої п'ятирічки дала по 1300 тис. м тканин при нормі близько 460 тис. м²¹.

Рух багатостататників набув великого поширення серед машинобудівників, хіміків, працівників легкої промисловості та інших галузей народного господарства. Зараз на розширену зону перейшло вже близько 20 тис. чол.²²

¹³ «Радянська Україна», 23 листопада 1976 р.

¹⁴ «Прапор перемоги», 20 листопада 1976 р.

¹⁵ «Прапор перемоги», 11 грудня 1976 р.

¹⁶ «Радянська Донеччина», 4 січня 1977 р.

¹⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 20.

¹⁸ «Радянська Україна», 5 листопада 1976 р.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ «Радянська Україна», 31 грудня 1976 р.

²² «Радянська Україна», 4 березня 1977 р.

Невдовзі після XXV з'їзду КПРС ткаля Ровенського льонокомбінату, лауреат Державної премії Української РСР О. М. Барабаш разом з 7 іншими передовими ткалями республіки уклали договір на соціалістичне змагання, основна мета якого — протягом десятої п'ятирічки виконати два п'ятирічних завдання. З перших днів трудового суперництва О. М. Барабаш стала нарощувати випуск надпланової продукції. Працюючи на восьми ткацьких верстатах, вона при річному завданні 49 320 виготовила 98 840 погонних метрів тканин і за 9 місяців і 20 днів виконала два річних плани²³.

Ткаля Черкаського шовкового комбінату Є. І. Титаренко, перейшовши на розширену зону обслуговування, почала працювати на 54 ткацьких верстатах типу II — 155 замість 18 і виконала дві річних норми за 8 місяців і 20 днів. З початку року вона виробила 326,4 тис. м тканин. На машинах такого типу це — високе досягнення не тільки для шовкових комбінатів республіки, а й усієї країни. За зміну ткаля дає 2400—2600 м шовку при нормі 777 м²⁴. А в кінці року Є. І. Титаренко рапортувала про виконання планів трьох років п'ятирічки²⁵. Ткаля Житомирського льонокомбінату Г. Г. Бедарева в грудні 1976 р. рапортувала також про завершення трьох річних завдань п'ятирічки²⁶.

На жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС, характеризуючи успіхи першого року десятої п'ятирічки, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив: «...П'ятирічка почалася добре. Господарський ритм 1976 року забезпечує виконання завдань, поставлених партією. І це — не тільки економічний, а й великий політичний успіх»²⁷.

1976 р. у народне господарство республіки було вкладено 18 млрд. крб. Здано в експлуатацію близько 400 найважливіших виробничих об'єктів і пускових комплексів²⁸. Серед них — найпотужніша на Україні 7 коксова батарея Авдіївського коксохімічного заводу. Унікальна піч продуктивністю 1 млн. т коксу на рік споруджена в рекордно короткий строк — за 18 місяців замість розрахункових 24.

Завершено будівництво однієї з найбільших теплоелектроцентралей Європи — Київської ТЕЦ-5 потужністю 800 тис. кВт. На два місяці раніше строку пущено її четвертий турбогенератор. Київську ТЕЦ-5 будувала вся країна. Із Свердловська надходили турбіни, електронна апаратура прибула з Тбілісі, двигуни — з Єревана, електроприлади — з Баку, струмопроводи — з Москви, панелі — з Мінська, генератори — з Ленінграда тощо²⁹.

На Вуглегірській і Запорізькій ДРЕС достроково введено енергоблоки потужністю 800 тис. кВт. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, Центральний комітет Компартії України і Рада Міністрів УРСР палко поздоровили будівельників, монтажників, експлуатаційників з видатною трудовою перемогою³⁰.

Колектив Новокраматорського машинобудівного заводу ім. Леніна за рекордно короткий строк і в точно намічену контрактом дату виготовив і поставив на замовлення Франції унікальний гідравлічний прес потужністю 65 000 т, спроектований Московським всесоюзним науково-дослідним інститутом метмаш. Прес-велетень заввишки 36 м і вагою

²³ «Червоний прапор», 24 жовтня 1976 р.

²⁴ «Черкаська правда», 23 вересня 1976 р.

²⁵ «Радянська Україна», 23 січня 1977 р.

²⁶ «Радянська Житомирщина», 26 січня 1977 р.

²⁷ «Радянська Україна», 26 жовтня 1976 р.

²⁸ «Радянська Україна», 25 січня 1977 р.

²⁹ «Радянська Україна», 6 листопада 1976 р.

³⁰ «Радянська Україна», 20, 30 грудня 1976 р.; «Запорізька правда», 14, 16 листопада 1976 р.

15 000 т оснащений найсучаснішими системами керування і контролю. Він призначений для штампування великогабаритних деталей з легких сплавів, зокрема сталі і титану, які широко застосовують в авіапромисловості, ракетобудуванні, в транспортному й енергетичному машинобудуванні. Для виготовлення ряду основних деталей преса радянські вчені розробили нові марки сталі й нові технологічні процеси³¹.

В результаті впровадження прогресивних процесів та інтенсифікації виробництва поліпшено техніко-економічні показники роботи промисловості України. Освоєно серійний випуск 875 нових видів продукції. Знято з виробництва 392 найменування застарілих конструкцій машин, устаткування, апаратів, приладів³².

З перших днів десятої п'ятирічки радянські люди енергійно взялися за найважливішу патріотичну справу: успішне виконання нових планів комуністичного будівництва. В цьому яскраво проявляються найкращі якості радянських людей, їх бажання примножувати славу і честь своїх колективів, виховувати в кожного комуністичне ставлення до праці.

Самих добрих слів заслуговують трудівники сільського господарства, які ознаменували початок п'ятирічки чудовими успіхами. Незважаючи на несприятливі погодні умови в минулому році, вони одержали хороший урожай. У країні було зібрано найкращий за всю історію врожай зернових — 224 млн. т, обсяг державних заготівель перевищив 92 млн. т³³.

Зокрема, на Україні валовий збір зерна становив 44,6 млн. т. Колгоспи і радгоспи продали державі 911 млн. пудів³⁴. Як відзначалося в повідомленні ЦСУ УРСР, у 1976 р. врожайність зерна становила 27,9 ц з гектара, що на 13% вище від середньорічної врожайності за дев'яту п'ятирічку. Великих успіхів досягли буряководи республіки. Колгоспи і радгоспи в минулому році одержали найвищий врожай цукрових буряків — 339 ц з гектара посіву, що на 71 ц вище від середньорічної врожайності за 1971—1975 рр. У державні ресурси надійшло понад 51 млн. т цукрових буряків³⁵. Було також одержано великий врожай льону-довгунця, картоплі, овочів та ряду інших сільськогосподарських культур.

Нахнені історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, трудівники колгоспних і радгоспних ланів досягли великих перемог.

Так, бригада Героя Соціалістичної Праці, члена ЦК Компартії України Г. Д. Пеца з колгоспу «ХХІІ партз'їзд» Мукачівського району Закарпатської області з кожного гектара збрала по 60 ц зернових, 112 ц кукурудзи, 305 ц картоплі, 1217 ц цукрових буряків³⁶.

Старший чабан племінного заводу «Червоний чабан» Каланчацького району на Херсонщині Герой Соціалістичної Праці В. Т. Ямковий у минулому році доглядав 832 вівцематки, від кожної сотні він одержав по 138 ягнят при зобов'язанні 117, від кожної вівці настрижено по 7,3 кг вовни, при зобов'язанні 7 кг³⁷.

Пташниця ордена Леніна птахофабрики «Південна» Сімферопольського району Кримської області, лауреат Державної премії Української РСР, Герой Соціалістичної Праці В. В. Козіна разом з молодим робітником О. Осіним зобов'язалися одержати за рік 9,2 млн.

³¹ «Радянська Україна», 15 січня 1977 р.

³² «Радянська Україна», 28 січня 1977 р.

³³ «Правда», 8 січня 1977 р.

³⁴ «Радянська Україна», 25 січня 1977 р.

³⁵ «Радянська Україна», 28 січня 1977 р.

³⁶ «Закарпатська правда», 12 грудня 1976 р.

³⁷ «Надніпрянська правда», 16 липня 1976 р.

яєць і в середині грудня 1976 р. виконали взятє зобов'язання³⁸. Так працюють люди, які всім серцем сприйняли грандіозні плани партії, побачили в них неоглядний простір для творчості, ініціативи, пошуку.

В нашій країні ніщо так не цінується, як самовіддана праця на благо Вітчизни, і нікого не славлять так, як людину трудового подвигу. За успіхи, досягнуті у Всесоюзному соціалістичному змаганні, проявлену трудову доблесть у виконанні планів і соціалістичних зобов'язань по збільшенню виробництва і продажу сільськогосподарських продуктів у 1976 р. більше 45 тис. сільських трударів нагороджено орденами і медалями, а 45 хліборобам, тваринникам, овочівникам, спеціалістам сільського господарства України, які досягли найбільших успіхів, присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці³⁹.

Ленінська партія послідовно здійснює накреслені XXV з'їздом КПРС плани соціального розвитку і підвищення життєвого рівня трудящих. На XII з'їзді профспілок України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький говорив: «Вся діяльність нашої партії і Радянської держави прийнята піклуванням про дальше підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їх праці і побуту, розвиток охорони здоров'я, освіти, культури — про все, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, соціалістичного способу життя»⁴⁰. Турбота про інтереси радянської людини, про задоволення її матеріальних і духовних потреб — в кожному рядку плану десятої п'ятирічки. У 1976 р. реальні доходи на душу населення зросли на 4%. Суспільні фонди споживання збільшилися на 5%. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців підвищилася на 4,7%, оплата праці колгоспників — на 7%⁴¹. На Україні суспільні фонди споживання становили близько 17 млрд. крб., або по 343 крб. в розрахунок на душу населення⁴².

За рахунок усіх джерел фінансування збудовано житла загальною площею 18,8 млн. м², що дало можливість поліпшити житлові умови 1,6 млн. чол., введено в дію дитячі дошкільні заклади на 95 тис. місць, загальноосвітні школи на 215 тис. учнівських місць, лікарні на 11,4 тис. ліжок, значну кількість інших культурно-побутових об'єктів⁴³.

Великий вклад у розвиток народного господарства внесли і вчені. «...Тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки, — говорив на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»⁴⁴.

З'їзд вказав на необхідність підвищити ефективність і якість наукових досліджень, забезпечити дальше вдосконалення форм зв'язку з виробництвом, прискорити впровадження у народне господарство наукових розробок.

Висока оцінка плідотворної творчої праці Академії наук Української РСР дана Л. І. Брежневим у його виступі на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС. Ця промова викликала новий приплив творчої енергії в наукових колективах, палке прагнення вчених примножити досягнуте, зробити нові кроки в прискоренні науково-технічного прогресу. Колективні установи АН УРСР успішно завершили виконання планових

³⁸ «Кримська правда», 26 грудня 1976 р.

³⁹ «Сільські вісті», 22 січня 1977 р.

⁴⁰ «Радянська Україна», 4 березня 1977 р.

⁴¹ «Радянська Україна», 28 січня 1977 р.

⁴² «Радянська Україна», 4 березня 1977 р.

⁴³ «Радянська Україна», 28 січня 1977 р.

⁴⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор.

завдань і соціалістичних зобов'язань першого року десятої п'ятирічки. Виступаючи на загальних зборах Академії наук Української РСР, які відбулися 16 березня 1977 р., В. В. Щербицький відзначив, що впровадження в народне господарство наукових розробок установ АН УРСР у 1976 р. дало економічний ефект у сумі 227,6 млн. крб.⁴⁵ Значний вклад у виконання соціалістичних зобов'язань першого року десятої п'ятирічки вніс Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР, який впровадив у виробництво спеціальні пасти для обробки високоміцних металів і сплавів. Ця розробка дала можливість зекономити народному господарству 9,8 млн. крб.⁴⁶

Учені Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР достроково завершили більш як 90 наукових робіт. Економічний ефект від впровадження результатів наукових досліджень, передбачених зобов'язаннями, становив 30,2 млн. крб., на 1 млн. 200 тис. крб. більше, ніж намічалось⁴⁷.

Трудящі нашої республіки, як і всієї країни, успішно завершили виконання завдань першого року десятої п'ятирічки. Натхнені історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, вони досягли значних успіхів у економіці, науці, культурі, в усіх сферах соціалістичного життя. Нове творче піднесення трудівників викликали рішення жовтневого (1976 р.) Пленуму ЦК КПРС і п'ятої сесії Верховної Ради СРСР, листопадового Пленуму ЦК Компартії України і четвертої сесії Верховної Ради УРСР.

Новим свідченням непорушної єдності партії і народу, визнанням величезних заслуг нашої партії у боротьбі за комунізм стало святкування 70-річчя з дня народження Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва — видатного діяча Комуністичної партії, Радянської держави, міжнародного комуністичного руху, послідовного марксиста-ленінця.

Стартував другий рік п'ятирічки, знаменний для нас всенародним святом — 60-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції. Результати самовідданої праці радянських людей дають всі підстави для досягнення нових успіхів у 1977 році.

«По-ударному завершено перший рік п'ятирічки, — говорить в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». — Здобуто важливу трудову перемогу в боротьбі за великий хліб 1976 року. Країна вийшла на більш високі рубежі на всіх напрямках комуністичного творення, створено добрий заділ для успішного виконання п'ятирічки в цілому»⁴⁸.

Про своє одностайне прагнення зустріти славний ювілей новими звершеннями у праці, примножити зусилля, спрямовані на виконання історичних рішень XXV з'їзду КПРС, завдань десятої п'ятирічки, заявляють сьогодні робітники, колгоспники, інтелігенція, усі трудящі нашої країни.

⁴⁵ «Радянська Україна», 17 березня 1977 р.

⁴⁶ «Радянська Україна», 12 січня 1977 р.

⁴⁷ «Робітнича газета», 25 грудня 1976 р.

⁴⁸ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 25.

**«ПРАВДА» — МОГУТНЯ ЗБРОЯ БІЛЬШОВИКІВ
У БОРОТБІ ЗА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ
ТРУДЯЩИХ РОСІЇ (1912—1914 рр.)**

В. І. ЧЕРВІНСЬКИЙ (Київ)

Історія газети «Правда» нерозривно пов'язана з іменем В. І. Леніна, з історією КПРС і світового революційного руху. Її сторінки — це літопис героїчної боротьби Комуністичної партії, пролетаріату, біднішого селянства і демократичної інтелігенції нашої країни за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за побудову соціалізму і комунізму. У постанові ЦК КПРС «Про 50-річчя газети «Правда» відзначається, що газета була полум'яним організатором революційної боротьби пролетаріату в Росії, що за допомогою неї більшовики зміцнювали і згуртовували свої ряди; що газета «Правда» — це могутня зброя нашої партії у викритті і розгромі всякого роду розкольників і фракціонерів, які намагались звернути партію з ленінського шляху, вона — грізна зброя КПРС у боротьбі проти міжнародного опортунізму, догматизму і сектанства¹.

З допомогою «Правды» більшовики громили великодержавний шовінізм, український буржуазний націоналізм і сіонізм, об'єднуючи навколо себе трудящі маси Росії. Девізом її був і є проголошений К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії» лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

Ленінська «Правда» — прапороносець пролетарського інтернаціоналізму і сьогодні для всіх прогресивних сил світу.

Хоч в наш час, як відзначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, знаходяться такі діячі, які намагаються твердити, що від інтернаціоналізму, який відстоював Маркс і Ленін, мало що залишилось, що він застарів і від нього слід відмовитись. «Ми, радянські комуністи, — сказав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв, — вважаємо захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця»².

Діяльність більшовицької «Правды» у 1912—1914 рр. широко висвітлена в історико-партійній літературі³. Багато питань її історії ще не досліджені, або мало досліджені. Це питання про ленінське керівництво газетою; про «Правду», як колективний агітатор і колективний організатор; про роль «Правды» в боротьбі проти великодержавного шовінізму, буржуазного націоналізму і сіонізму за інтернаціональну єдність трудящих Росії і всього світу та ін. Окремі моменти боротьби «Правды» за інтернаціональну єдність російських і українських трудящих в період нового революційного піднесення висвітлювалися в працях, присвячених життю і діяльності В. І. Леніна, боротьбі В. І. Леніна і більшовицької партії проти великодержавного шовінізму та укра-

¹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 8, М., 1972, стор. 326—327.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 35.

³ В. Т. Логинов. Ленин и «Правда», 1912—1914 гг., М., 1962; Його ж. Ленинская «Правда» (1912—1914 гг.), М., 1972; Г. В. Петряков. Коллективный агитатор, пропагандист и организатор (Ленинская «Правда» в 1912—1914 гг.), М., 1967; Л. Г. Добровольський. Газета «Правда» і робітничий рух на Україні в 1912—1914 рр., К., 1960; С. А. Андронов. Ленинская газета «Правда» и правдистская печать в годы нового революционного подъема, М., 1970; П. Л. Варгатюк, П. М. Шморгул. Ленинская газета «Правда» і Україна (1912—1914 рр.), К., 1972; О. П. Олійниченко. Керівництво В. І. Леніна «Правдой» і правдистською пресою в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.). — УІЖ, 1959, № 2; С. Д. Бегиян. Ленинская «Правда» на Урале 1912—1914 гг. Свердловск, 1960 та ін.

їнського буржуазного націоналізму за інтернаціональну єдність українських і російських трудящих, в дослідженнях про значення ленінських праць, в яких розроблена теорія і програма партії з національного питання⁴.

У даному повідомленні зроблено спробу дати виклад відомостей, взятих з праць В. І. Леніна, документів партії, архівних джерел, газетних матеріалів про боротьбу «Правды» 1912—1914 рр. проти великодержавного шовінізму, українського буржуазного націоналізму, сіонізму та антисемітизму за інтернаціональну єдність трудящих Росії і України.

Питання про єдність інтернаціональних і національних інтересів і завдань пролетаріату, всіх трудящих Росії посідає особливе місце в діяльності ленінської газети «Правда». «Щоб дати відсіч всякому націоналізму,— писала «Путь Правды» 10 травня 1914 р.,— як грубому, насильницькому, чорносотенному, так і самому витонченому, проповідуючому рівноправність націй, разом з роздрібненням робітничої справи, робітничих організацій, робітничого руху за національностями, необхідно зміцнювати інтернаціональну єдність пролетаріату».

Пролетарський інтернаціоналізм за своїм походженням і розвитком, характером і завданнями нерозривно пов'язаний з робітничим класом, з боротьбою за здійснення його всесвітньо-історичної місії. Як писали основоположники наукового комунізму, «...пролетарі в усіх країнах мають одні і ті ж інтереси, одного і того ж ворога, їх чекає одна і та ж боротьба; пролетарі в масі уже завдяки своїй природі вільні від національних пересудів, і весь їх духовний розвиток та рух по суті гуманістичний і антинаціоналістичний»⁵. В. І. Ленін писав: «Капітал є сила міжнародна. Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх».

Ми — противники національної ворожнечі, національного розбрату, національної відособленості. Ми — міжнародники, інтернаціоналісти»⁶.

В. І. Ленін визначив одне з найважливіх завдань робітничого руху в епоху імперіалізму — необхідності єдності дій пролетаріату, виховання мас в дусі інтернаціоналізму і боротьби з усіма відступами від нього. На прикладі Росії та інших капіталістичних країн він поглибив марксистське вчення про єдність національних і інтернаціональних інтересів і завдань пролетаріату. Це мало виключно велике значення для розвитку революційного руху в усьому капіталістичному світі і особливо у багатонаціональній царській Росії, де соціальне гноблення і безправ'я перепліталось з диким національним гнобленням.

В. І. Ленін багато уваги приділив обґрунтуванню єдності і нерозривності долі та інтересів всіх народів Росії, а особливо двох братніх народів — російського і українського. Він постійно підкреслював, що тісні зв'язки українського і російського пролетаріату мають прогресивне значення для розвитку революційної боротьби в країні. «Візьміть Росію і ставлення великоросів до українців,— писав Ленін.— Звичайно, кожний демократ, не кажучи вже про марксиста, буде рішуче боротися проти нечуваного приниження українців і вимагати повної рівноправності їх. Але було б прямою зрадою щодо соціалізму і дуренькою по-

⁴ Ю. Бернов, О. Манусевич. Ленін у Кракові, К., 1974; І. І. Компанієць. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях, К., 1970; М. Рубач. Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку», К., 1955; В. Чирко. Про праці В. І. Леніна «Критичні замітки з національного питання» і «Про право націй на самовизначення», К., 1969.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 2, стор. 565.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 41.

літикою навіть з точки зору буржуазних «національних завдань» українців — *ослаблюти* існуючий тепер, у межах однієї держави, зв'язок і союз українського і великоруського пролетаріату»⁷. Дальше зазначає Ленін, що великоруські і українські робітники повинні бути разом, в якнайтіснішій організаційній єдності і злитті відстоювати загальну або інтернаціональну культуру пролетарського руху. «Така є безумовна вимога марксизму»⁸.

Необхідність і неминучість інтернаціональної єдності російського і українського пролетаріату В. І. Ленін виводить із економічної закономірності розвитку капіталізму в Росії, в тому числі і на Україні. Процес асиміляції великоруського і українського пролетаріату внаслідок економічного розвитку півдня України Ленін оцінює як прогресивний, який ламає специфічну національну вузькість як великоруську так і українську⁹. Що ж до українських буржуазних націоналістів, які ігнорували інтереси єднання, злиття, асиміляції пролетаріату двох націй, заради моментального успіху української національної справи, Ленін каже, що вони поступають як міщани: короткозоро, вузько, тупо. На їх вимогу: «Національна справа — спочатку, пролетарська — потім...» Ленін категорично відповідає: «Пролетарська справа — насамперед, ... бо вона забезпечує не тільки тривалі, корінні інтереси праці і інтереси людства, але й інтереси демократії, а без демократії немислима ні автономна, ні незалежна Україна»¹⁰.

Критикуючи українських буржуазних націоналістів, які намагались протиставити українських робітників і селян російським у боротьбі за незалежну українську державу, Ленін писав, що вони (націоналісти — В. Ч.) тим самим продають демократію і Україну, тому що вільна Україна можлива лише при єдиній дії пролетарів великоруських і українських, «...без такої єдності про неї не може бути й мови»¹¹.

В. І. Ленін на сторінках «Правди», викриваючи великодержавний шовінізм і український буржуазний націоналізм, пояснював причини об'єднання буржуазії пануючої і пригнобленої націй та їх спроби всіляко загнущувати класову свідомість пролетаріату, підірвати його класову солідарність. Він говорив, що буржуазія інакше поступати не може, тому що смертельно боїться об'єднаних робітників. «Капіталісти і поміщики що б то не стало хочуть роз'єднати робітників різних націй, а самі сильні світу цього чудово уживаються вкупі... — і православні і євреї, і росіяни і німці, і поляки і українці, всі, у кого є *капітал*...»¹². І далі продовжує, що як би не силкувалася буржуазія послабити пролетарську єдність, як би не намагалась нацькувати робітників однієї нації на робітників іншої нації, робітники не дадуть себе роз'єднати, вони будуть дружно відстоювати разом, у спільних організаціях, повну свободу і рівноправність націй. «Старому світові, світові національного гноблення, національної гризні або національного відособлення, робітники протиставляють новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною»¹³, — писав В. І. Ленін.

Ленін на сторінках «Правди» різко критикував українських буржуазних націоналістів за їх постійне плазування перед самодержавством,

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 124.

⁸ Там же, стор. 127.

⁹ Див.: Там же, стор. 125.

¹⁰ Там же, стор. 125—126.

¹¹ Там же, стор. 125.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 145; «Правда» № 106(310), 10 травня 1913 р.

¹³ Там же.

за намагання добитись привілеїв для українців за рахунок посилення переслідування інших націй. У статті «Як єпископ Никон захищає українців?» Ленін, зокрема, пише, «...що не можна захистити від гноблення українців, не захищаючи від усякого гноблення всі без винятку народи,— не усуваючи абсолютно з державного життя поняття «інородця»,— не відстоюючи повної рівноправності всіх національностей»¹⁴.

Викриваючи шовіністичну політику царизму, газета «Правда» зривала маску і з націонал-лібералів та з націонал-демократів, які, прикриваючись фальшивими фразами, проводили націоналістичну, антисемітську політику. Ленінська «Правда» постійно виступала проти антисемітизму, відстоювала право єврейського народу на рівність серед народів багатонаціональної Росії. Так, 28 березня (10 квітня) 1914 р. газета опублікувала, написаний В. І. Леніним «Проект закону про скасування всіх обмежень прав євреїв і всіх взагалі обмежень, зв'язаних з походженням або належністю до якої б то не було національності»¹⁵. У зверненні, яке супроводжувало цей послідовно демократичний законопроект, також написаному В. І. Леніним, підкреслювалося: «...що єврейське питання може бути серйозно розв'язане тільки разом з основними питаннями, які стоять на черзі в Росії»¹⁶. У даному зверненні та інших публікаціях «Правда» висловлювала сподівання, що більшовицький законопроект активно підтримають робітники пригноблених націй і особливо російські робітники «...десятками тисяч пролетарських підписів і заяв...». І далі продовжувала газета: «Це найкраще зміцнить *повну* єдність, злиття між усіма робітниками Росії без різниці національностей»¹⁷. Більшовицька «Правда» була могутньою перешкодою на шляху здійснення чорносотенцями антисемітської політики в країні. Дякуючи її зусиллям не вдалось ні шовіністам, ні українським буржуазним націоналістам спровокувати єврейський погром у Києві у зв'язку зі «справою Бейліса».

Багато зусиль і енергії приділяла більшовицька партія і газета «Правда» боротьбі проти сіонізму, який тісно переплітався з великодержавним шовінізмом і українським буржуазним націоналізмом. Викриваючи антинародну суть сіонізму, «Правда» виступала за повну рівноправність єврейського населення Росії. При цьому газета виходила з того, що центральна ідея сіонізму про існування якоїсь особливої єврейської нації є брехливою і реакційною по своїй суті, що вона приносить лише шкоду трудящим. Ведучи боротьбу проти сіонізму, «Правда» керувалась вказівками В. І. Леніна, який говорив: «Цілком неспроможна в науковому відношенні ідея про окремий єврейський народ є реакційна щодо свого політичного значення...».

Єврейське питання *стоїть* саме так: асиміляція чи відособленість? — і ідея єврейської «національності» має явно реакційний характер не тільки у послідовних прихильників її (сіоністів), але й у тих, хто намагається сполучити її з ідеями соціал-демократії (бундівці). Ідея єврейської національності суперечить інтересам єврейського пролетаріату, створюючи в ньому прямо і посередньо настрій, ворожий асиміляції, настрій «гетто»¹⁸.

В. І. Ленін на сторінках газети категорично виступав проти проекту так званої націоналізації єврейської школи, який передбачав ство-

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 9, «Правда Труда», № 3, 13 вересня 1913 р.

¹⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 17; «Путь Правды», № 48, 28 березня 1914.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 16.

¹⁷ Там же, стор. 83; «Путь Правды» № 62, 16 квітня 1914.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 70—71.

рення учбових закладів лише для дітей євреїв і, безумовно, їх ізоляцію від дітей інших національностей. «Інтереси робітничого класу...», — писав Володимир Іллєч, — вимагають, навпаки, найповнішої рівноправності всіх без винятку національностей даної держави і усунення всіляких перегородок між націями, з'єднання дітей всіляких націй в єдиних школах і т. д.»¹⁹.

Те, що самі трудящі євреї добровільно і назавжди відкинули претензії сіонізму переконливо показує силу інтернаціоналістської політики більшовицької партії і газети «Правда». Саме це зумовило повний крах сіоністської ідеології в нашій країні.

В. І. Ленін, депутати-більшовики IV Думи, використовуючи таку могутню зброю, як газета «Правда» вели непримиренну боротьбу проти націоналістичних друкованих органів, зокрема журналів «Дніпрові хвилі» і «Дзвін», за допомогою яких українські буржуазні націоналісти намагались порвати класову єдність українських і російських робітників, посіяти недовір'я між ними, зводили наклепи на більшовиків. Наприклад, журнал «Дніпрові хвилі» зробив спробу у 1913 р. звести наклеп на більшовиків і депутата Г. І. Петровського, «доказуючи», що у них нема ніякої турботи про «культурний розвиток українського народу...», а раз так, то нема чого українцям вірити більшовикам і тим більше підтримувати їх²⁰.

І це в той час, коли робітники Катеринославської губернії дали «Наказ депутату Петровському» (через газету «Правда»), в якому говорилося: «Ми, робітники-українці Катеринославського району, уповноважуємо товариша Петровського відстоювати поряд з загальними інтересами робітничого пролетаріату Катеринославської губернії також і наші національні потреби»²¹.

Викриваючи націоналістичну брехню Г. І. Петровський радив наклепникам ознайомитися з виступами більшовицьких депутатів у Думі і публікаціями «Правды», які свідчать про те, що ніхто не виступає так жагуче і послідовно на захист пригнобленого українського трудового народу як більшовики.

Г. І. Петровський за допомогою «Правды» спростував наклепи націоналістичного журналу «Дніпрові хвилі» і пояснив читачам газети, на що розраховують українські буржуазні націоналісти²². Дякуючи цьому націоналістичній пропаганді не вдалося порушити віру українських робітників і селян у більшовиків, у більшовицьких депутатів і більшовицьку газету, у російських робітників і селян. Доказом цього була поява на сторінках «Правды» листа селян з Катеринославщини, який спочатку адресувався Г. І. Петровському²³.

Вбачаючи силу і значення більшовицької «Правды» в інтернаціональному вихованні робітничого класу і селянства України, націоналістичний «Дзвін» розпочав наклепницьку кампанію проти неї, намагаючись виставити її виключно, як «орган петербурзьких робітників», який не може задовольняти потреби українського пролетаріату, як чисто «інтелігентське підприємство»²⁴. На цій націоналістичній наклеп журналу «Дзвін» передові робітники України в листах у «Правду», депутатам-більшовикам відповіли, що в газеті вони бачать зовсім не «...інтелі-

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 361; «Северная Правда», № 14, 18 серпня 1913 р.

²⁰ Див.: «Дніпрові хвилі», 1913, № 3, стор. 38—40.

²¹ «Правда», № 75, 30 березня 1913 р.

²² Див.: «Правда», 10, 30 березня, 22 травня 1913 р.

²³ Див.: «Правда» № 141 (345), 22 червня 1913 р.

²⁴ Див.: «Дзвін», 1914, т. III, стор. 466, 468.

гентське підприємство», а «...свою рідну газету», «матір рідну»²⁵. «Читаючи свою робітничу газету «Правда», — писали в редакцію пролетарі з України, — вважаємо обов'язком висловити їй свої найглибші почуття»²⁶.

В. І. Ленін на сторінках «Правды», викриваючи наклепи «Дзвону», писав: «Погані порадиники робітників, дрібнобуржуазні інтелігенти з «Дзвону», з шкіри пнуться, намагаючись відхилити українських с.-д. робітників від великоруських. «Дзвін» робить справу націоналістичних міщан.

А ми робитимемо справу інтернаціональних робітників: згуртовувати, об'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної спільної роботи.

Хай живе тісний братерський союз робітників українських, великоруських і всяких інших націй Росії!»²⁷.

Виключно велике значення для інтернаціонального виховання робітників і селян України мали публікації про революційну творчість українських письменників Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. У статті «Пам'яті Лесі Українки» більшовицька газета писала, що поетеса завжди була зв'язана з суспільно-визвольним рухом взагалі і пролетарським зокрема, віддавала йому всі сили, сіяла розумне, добре, вічне, була справжнім другом робітників²⁸.

Ні одна політична партія, ні один друкований орган того часу за винятком більшовиків і їх друкованих видань не виступили з рішучим протестом проти заборони самодержавства святкувати 100-річний ювілей з дня народження Т. Г. Шевченка. В. І. Ленін у зв'язку з цим писав: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна. Я думаю, всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів»²⁹.

«Правда» у лютому 1914 р. опублікувала дві статті: «Кріпосники і Шевченко» і «Пам'яті Т. Г. Шевченка»³⁰. У останній, зокрема, відзначалося, що мученик-поет майже все своє свідоме життя прожив під заборною, більш піввіку після своєї смерті теж залишається під заборною. Газета писала про видатний і могутній талант Т. Г. Шевченка, підкреслюючи, що він був стійким у своїх революційно-демократичних переконаннях. Словами великого Кобзаря «Правда» закликала до єдності людей праці і до революційної боротьби проти самодержавства, зверталася з закликом до всіх робітників Росії виступити з рішучим протестом проти заборони чорносотенним самодержавством вшанувати пам'ять великого сина України, який завоював собі «...право на вічну славу і добру пам'ять нащадків, за благополуччя і щастя яких він все своє життя боровся»³¹.

Заклик ленінської газети пролунав як набат. Усі місцеві більшовицькі організації підхопили його. Вони провели велику організаторську

²⁵ Див.: «За Правду», № 42, 23 листопада 1913 р.

²⁶ «Трудовая Правда», 16 червня 1914 р.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 344; «Трудовая Правда», № 28, 12 липня (29) червня 1914 р.

²⁸ Див.: «Рабочая Правда» № 15, 30 липня 1913 р.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 64.

³⁰ «Путь Правды» № 15, 21 від 18 і 25 лютого 1914 р.

³¹ «Путь Правды» № 21, 25 лютого 1914 р.

роботу серед трудящих у зв'язку з ювілеєм поета. Київський комітет РСДРП, наприклад, розробив план проведення ювілею Т. Г. Шевченка у Києві та Київській губернії³².

Усі місцеві більшовицькі організації, виконуючи вказівку газети «Правда», розповсюджували серед робітників, селян, студентів країни листівки, які закликали до всенародного святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, до боротьби з самодержавством, до пролетарського єднання. Київський комітет РСДРП у своїй листівці писав, що зв'язані у могутню інтернаціональну сім'ю робітники всіх націй Росії повинні по-пролетарськи відзначити ювілей великого Кобзаря, тому що він був не лише український народний поет, у своїх творах він показав всю систему гноблення кріпосницького ладу, весь страх народного безправ'я³³.

Робітники, селяни, студентство, учнівська молодь Києва, Харкова, Одеси, Полтави, всупереч забороні самодержавства вшановувати пам'ять Т. Г. Шевченка та всупереч політиці українських буржуазних націоналістів, які виступили в угоду самодержавству проти організації у день ювілею зборів і демонстрацій, по-пролетарськи відзначили 100-річчя з дня народження великого Кобзаря³⁴.

У Києві, наприклад, в день ювілею Т. Г. Шевченка робітники ряду підприємств, друкарень — застрайкували, студенти вузів припинили заняття. Як свідчать документи київської охоранки, цими політичними актами у місті керували більшовики³⁵.

У вшануванні пам'яті Т. Г. Шевченка брали в Києві участь представники інших пригноблених націй Росії. Масові політичні виступи пролетарів під керівництвом більшовиків відбулись у Харкові³⁶. Ювілей Кобзаря, дякуючи більшовикам і «Правде», відзначався також у Петербурзі, Москві, Тифлісі, Кракові та інших містах Росії. У вечорі, присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка 14 січня 1914 р., який було організовано у Кракові, взяли участь В. І. Ленін і Н. К. Крупська³⁷.

Ленінська «Правда», організувавши всенародне святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, сприяла не лише інтернаціональному вихованню трудящих Росії, а й зміцненню лав більшовицької партії та пошвавленню всієї партійної роботи. Ось як про це зокрема засвідчує агентурне донесення Київського ГЖУ: «Діяльність Київського комітету РСДРП у 1913 році почала проходити посиленими темпами. Але особливо вона проявилась у лютому цього року до дня святкування ювілею малоруського поета Шевченка»³⁸.

Велику роль у інтернаціональному вихованні трудящих України, як і всієї країни, мали матеріали про думську діяльність більшовицьких депутатів, які систематично публікувались на сторінках «Правды», особливо публікації з національного питання. Так, 22 травня 1913 р. «Правда» надрукувала текст промови Г. І. Петровського з національного питання, з якою він виступив у IV Думі 20 травня 1913 р. Дійсне розв'я-

³² Див.: Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов, К., 1959, стор. 590.

³³ Див.: Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 524—525.

³⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 134.

³⁵ История Украинской ССР, т. I, Київ, 1969, стор. 662; Історія міст і сіл Української РСР. Київ, К., 1968, стор. 198; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 3282, арк. 19.

³⁶ Див.: Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 128.

³⁷ Ю. Бернов, О. Манусевич. Назв. праця, стор. 242.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. I, спр. 3282, арк. 19.

зання національного питання у Росії, як і в інших країнах, писала газета, можливе лише при повному демократизмі, який забезпечить послідовний і вільний розвиток національностей на основі повного національного самовизначення. Прискорити наступ такого ладу може лише *повне злиття пролетарів усіх національностей у боротьбі за соціалізм*, проти всякої буржуазії і проти поміщиків, які розпалюють національну ворожнечу.

Коли ж проти промови Г. І. Петровського і публікації «Правды», які викликали страшенної сили вибух і у Державній думі, і в країні, виступили лідери політичних партій пануючих класів, намагаючись спростувати докази більшовицького депутата і ленінської газети, «Правда» їм відповіла українською мовою, яку вони ігнорували, що не маєте права, панове, «втручатись до справ українського життя»³⁹.

Ведучи боротьбу за єдність українських і російських трудящих, Ленін залучав до співробітництва в «Правде» інтернаціоналістські елементи із числа українських соціал-демократів, які зі сторінок робітничої газети громили махрових націонал-сепаратистів УСДРП і «Спілки» таких як Д. Донцов, В. Левинський, Л. Юркевич та ін. Прикладом у цьому відношенні може бути залучення В. І. Леніном О. М. Лолі (В. Степанюка) до співробітництва у «Правде». Саме для нього В. І. Ленін написав у березні 1914 р. проект звернення до українських робітників, просив О. М. Лолу перекласти його українською мовою і надрукувати у газеті «Правда». Текст «Звернення до українських робітників» було опубліковано у «Трудовой Правде» (№ 28), 29 червня 1914 р. за підписом «Оксен Лола». У ньому говорилось, що українських робітників не обманять ніякі націоналісти — ні великоруські, ні українські, що лише братерське єднання українських робітників з робітниками усіх націй і в першу чергу з великоруськими робітниками дасть можливість знайти шлях до соціалізму і національного визволення.

В. І. Ленін, оцінюючи це звернення, написав примітку «Від редакції», у якій говорилось: «З задоволенням друкуємо заклик нашого товариша, українського марксиста, до українських свідомих робітників. Об'єднання без різниці націй. Цей клич особливо насущний тепер у Росії»⁴⁰.

Зв'язок В. І. Леніна з інтернаціоналістськими, лівими елементами українських соціал-демократів, спрямування їх діяльності, залучення до виступів на сторінках більшовицьких видань мав велике значення у боротьбі за створення єдиного фронту українських і російських трудящих. Українські робітники і селяни, керівниками, організаторами і виразниками волі яких були місцеві більшовицькі організації, левинська «Правда» — виступали як могутня інтернаціональна сила російського і міжнародного пролетарського руху. Про це красномовно свідчать 1550 кореспонденцій з України, опубліковані у «Правде» (1912—1914 рр.)⁴¹, 938 * з них «Правда» присвятила аналізу і оцінці революційної боротьби трудящих України, показуючи їй, як складову, невід'ємну частину революційної боротьби російського пролетаріату проти спільного ворога — царизму і буржуазії.

Про інтернаціональний характер революційної боротьби на Україні свідчать також 25 листівок, виданих у період нового революційного під-

³⁹ «Правда» № 141 (345), 22 червня 1913 р.

⁴⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 344; «Трудовая Правда» № 28, 29 червня 1914 р.

⁴¹ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 124.

* Підрахунки зроблені автором на підставі комплекту «Правды» за 1912—1914 рр.

несення місцевими партійними організаціями *, які розповсюджувались і серед трудящих. Більшовики Києва, Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Харкова у своїх прокламаціях писали, що робітники усіх націй у боротьбі проти капіталу повинні виступати єдиним фронтом ⁴².

Таким чином, внаслідок проведеної більшовицькою «Правдой» інтернаціоналістської роботи у 1912—1914 рр. братерський союз між українськими і російськими трудящими, який всіляко намагались розірвати, опорожити чорносотенці, українські націонал-реакціонери, націонал-ліберали і націонал-демократи, залишився непорушним і зміцнився ще дужче.

Все це переконливо спростовує твердження буржуазних ідеологів К. Меннінга, Р. Пайпса, Г. Поммера, Р. Салліванта, Д. Решетара, Ю. Бориса та інших, які намагаються сьогодні «рятувати» українських буржуазних націоналістів, зображуючи їх ледве не «виразниками» інтересів українського народу.

Не українські буржуазні націоналісти були виразниками інтересів трудящих України, а більшовицька партія і ленінська «Правда». Українські буржуазні націоналісти були і залишаються заклятими ворогами українського народу і з ними належить вести безпощадну боротьбу.

Успіх у цій боротьбі прямо пропорціональний пролетарській єдності. Виступаючи на мітингу у Харкові з нагоди відкриття монумента на честь проголошення Радянської влади на Україні В. В. Щербицький сказав, що український народ завжди керувався і керується заповітом В. І. Леніна про інтернаціональну єдність українського народу з братнім російським народом, що братерський союз російських і українських трудящих випробуваний часом, він загартувався на віки ⁴³. У зміцненні цього союзу чільне місце посідає ленінська «Правда».

* Підрахунки зроблені автором на підставі збірника документів і матеріалів «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июль 1907 г. — февраль 1917 г.)», К., 1960.

⁴² Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июль 1907 г. — февраль 1917 г.), стор. 393—397, 400—404, 417—418, 420—427, 450—451, 455—457, 459—461, 467—468, 474—475, 492—493, 502—503, 522—525, 530—533, 538—543, 550—552.

⁴³ Див.: «Радянська Україна», 5 листопада 1975 р.

ФОРМИ І МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ БІЛЬШОВИКІВ У МАСАХ В 1910—1914 рр.

В. Т. ФЕЩЕНКО (Умань)

Дослідження питань, пов'язаних із здійсненням Комуністичною партією ленінських тактичних планів на різних етапах боротьби за повалення самодержавства та капіталістичного ладу, як і в інші періоди її діяльності, має величезне теоретичне і політичне значення. Зокрема, воно дає змогу показати важливість всебічного врахування особливостей тієї чи іншої історичної епохи при розв'язанні конкретних завдань революційної боротьби та соціалістичного будівництва.

Надзвичайно показовою щодо цього є діяльність партії в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.). Боротьбу більшовиків за втілення в життя ленінської тактики в цей період певною мірою вже розкрито в радянській історико-партійній літературі.

Так, у монографії за загальною редакцією А. А. Тимофеевського, І. І. Грошева та А. Ф. Юденкова¹ значна увага приділена й тактиці більшовиків у керівництві робітничим рухом в роки нового революційного піднесення, коли набрали масового розмаху революційні страйки і демонстрації, а партія у своїй роботі широко поєднувала легальні й нелегальні форми згуртування та політичного виховання пролетаріату. Проте участь більшовиків у легальних організаціях в 1910—1914 рр. автори майже не показали. Про використання більшовиками всеросійських легальних з'їздів як складової частини лєнінської тактики на початку нового революційного піднесення йдеться в дослідженні М. І. Летунівського². У працях К. О. Остроухової, Г. М. Володарської та С. С. Шаумяна досить широко висвітлюються питання, пов'язані з виробленням тактики партії в зазначений період³. Окремі аспекти проблеми порушено також у загальних працях з історії партії періоду нового революційного піднесення⁴.

Однак спеціальних досліджень, у яких би комплексно і по можливості повно розкривалася багатогранна діяльність більшовиків, спрямована на здійснення лєнінської тактики розгортання масового революційного руху в країні у 1910—1914 рр., ще немає.

В цей період одним з найважливіших засобів політичного виховання трудящих і керівництва їх революційною боротьбою, як і в минулі роки, були більшовицькі листівки. Ще на початку століття В. І. Ленін писав, що «...такий рід літератури, як прокламації, нічим не можна замінити і що він завжди буде безумовно потрібен...»⁵. Наявність у роки нового революційного піднесення легальних більшовицьких друкованих органів не означала зменшення агітаційної ролі листівок. Лише більшовики Петербурга, за неповними підрахунками, випустили їх у 1910—1911 рр. більше 20, а в 1912—1914 рр. — 32⁶. Партійні організації України за роки піднесення видали і перевидали більше 40 листівок⁷. Подібний стан справ був характерним і для інших районів країни.

Листівки, що їх видавали більшовики, закликали робітників до боротьби проти царизму і буржуазії, викривали антиробітничу політику фабрикантів і заводчиків, висвітлювали процес наростання революційного руху в країні, вселяли віру в неминучу перемогу революції.

Активно використовувалися листівки для більшовицької пропаганди, зокрема для роз'яснення лєнінської аграрної програми, серед се-

¹ Стратегия и тактика большевистской партии в борьбе за диктатуру пролетариата (1903—1917 гг.), М., 1972.

² Н. И. Летунівский. Ленинская тактика использования Всероссийских съездов в борьбе за массы в 1908—1911 гг., М., 1971.

³ К. А. Остроухова. Шестая (Пражская) Всероссийская конференция РСДРП, М., 1972; її ж. Партия большевиков в годы нового революционного подъема, М., 1954; А. М. Володарская. Ленин и партия в период назревания революционного кризиса, М., 1960; С. С. Шаумян. Краковское совещание ЦК РСДРП(б) с партийными работниками (декабрь 1912 — январь 1913 гг.). — Из истории становления и развития партии большевиков в дооктябрьский период, М., 1968.

⁴ И. И. Грошев, Н. С. Малышева. Партия большевиков в годы нового революционного подъема. 1910—1914, М., 1961; Л. В. Метелица, А. Л. Угрюмов. Большевики во главе нового революционного подъема. 1910—1914, М., 1963; Н. В. Телегин. Во главе революционной борьбы, Л., 1965; В. Т. Логин. Ленинская «Правда» 1912—1914 гг., М., 1972.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 255.

⁶ И. Г. Левитас, М. А. Москалев, Е. М. Фингерит. Революционные подпольные типографии в России (1860—1917 гг.), М., 1962, стор. 313; Листовки петербургских большевиков, т. II, Л., 1939, стор. 63—110.

⁷ Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 — февраль 1917 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 341—560.

лянства. У 1910—1914 рр. тільки більшовики Петербурга, Московської губернії, України та Прибалтики видали більше 15 листівок із зверненням до селян або присвячених селянському питанню⁸. Пропаганда ідеї союзу робітничого класу і селянства, роз'яснення суті більшовицьких лозунгів з аграрного питання, заклики до посилення революційної боротьби на селі містилися і в прокламаціях, які не призначалися спеціально для селян. Так, більшовики столиці висували лозунги демократичної республіки і конфіскації поміщицьких земель у половині своїх листівок, виданих протягом 1912—1914 рр. У цілому ж селянське питання порушувалося партійною організацією Петербурга в 24 листівках, тобто у $\frac{2}{3}$, виданих за цей час, а більшовиками України — у 14 листівках, виданих і перевиданих в роки нового революційного піднесення⁹.

За допомогою листівок революційна пропаганда здійснювалася також серед солдатів, матросів та в середовищі демократичної інтелігенції. Так, у військових частинах, що дислокувалися на території Білорусії, в 1912 р. поширювалися листівки «Від матроса до солдата», «Брати солдати», «До солдатів» і «Товариші солдати»¹⁰, в Тюмені — «До солдатів»¹¹ та ін. Прокламації з приводу призову в царську армію неодноразово видавали Московський комітет і Московське обласне бюро, партійні організації Іваново-Вознесенська і Владимира, України, Уралу та ін.

У листівках, звернених до демократичної інтелігенції, більшовики відзначали прогресивну роль її передових представників, нещадно викривали лицемірство ліберальної буржуазії, таврували ганьбою захисників існуючого ладу, виступали за інтернаціональну єдність трудящих усіх національностей. Специфічну групу становлять листівки студентських партійних організацій. Так, лише в Київському політехнічному інституті в 1910—1914 рр. було поширено близько 10 листівок, відозв та оголошень соціал-демократичної фракції інституту та «Об'єднаних соціал-демократичних фракцій навчальних закладів Києва»¹².

Звичайно, в роки нового революційного піднесення кількість листівок, які безпосередньо адресувалися солдатам, матросам, представникам демократичної інтелігенції та напівпролетарських верств населення міста, була обмеженою. Однак ленінські ідеї проникали в солдатську масу, доходили до свідомості передової інтелігенції завдяки іншим джерелам, а також через листівки загального характеру, багато з яких потрапляло в казарми, на кораблі, до службовців державних установ, транспорту і зв'язку, в навчальні заклади та медичні установи. В цих листівках більшовики показували безправне становище трудящих та пояснювали його причини, розкривали антинародний характер царської армії як опори самодержавства у боротьбі з експлуатованими масами. «Вони (правлячі кола тогочасної Росії. — В. Ф.) зганяють у казарми сотні тисяч і мільйони пролетарів і селян, — зазначалося в одній з листівок, виданих у квітні 1914 р. Київським комітетом РСДРП, — щоб їх, вимуштруваних і розбещених військовою дисципліною, гнобили пани

⁸ Крестьянское движение в России в 1907—1914 гг., М.—Л., 1966, стор. 182—437.

⁹ Листовки петербургских большевиков, т. II, стор. 63—110; Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 341—560.

¹⁰ Л. П. Липинский, Е. П. Лукьянов. Крестьянское движение в Белоруссии в период между двумя революциями, Минск, 1964, стор. 135; Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. I, Минск, 1961, стор. 182.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 50, спр. 302, арк. 1.

¹² Из истории Киевского политехнического института, т. I (1898—1917), К., 1961, стор. 251—321.

життя, могли повернути їх для придушення робітничого класу»¹³. Закликаючи солдатів і матросів до боротьби проти самодержавства, революціонери-ленінці наголошували, що вона буде успішною лише за умови спільного виступу робітників, селян і передової частини війська.

Велику роль у керівництві революційною боротьбою трудящих відігравали більшовицькі легальні газети «Звезда» і, особливо, створена В. І. Леніним «Правда». Вміщені в них матеріали, насамперед статті В. І. Леніна, допомагали більшовикам у вирішенні важливих питань, пов'язаних з керівництвом революційною боротьбою трудящих. За весь період у «Звезде» і «Невской звезде» було вміщено 50, а в «Правде» — близько 300 ленінських праць, які є неоціненним надбанням марксизму-ленізму^{14–15}. В них Володимир Ілліч давав вичерпний аналіз політичного та економічного становища країни, роз'яснював особливості тактики революційної боротьби на тому чи іншому її етапі, нищівно викривав опортунізм ліквідаторів, троцькістів та інших ворогів революційної партії.

Особливу увагу приділяли більшовицькі газети страйковій боротьбі трудящих. Публікуючи матеріали про страйки, що відбувалися в різних місцевостях Росії, вони відзначали як позитивні сторони окремих виступів, так і недоліки, формулювали вимоги робітників, закликали до всебічної підтримки страйкарів. Протягом першого року свого існування «Правда» вмістила 2405 кореспонденцій про страйки (в тому числі 1982 — з Петербурга), а протягом другого — 5522, з Московського промислового району за ці 2 роки в «Правду» надійшло 462 кореспонденції¹⁶. Велику увагу приділяла газета революційному рухові пролетаріату України. Протягом 1912—1914 рр. в ній було опубліковано 1500 матеріалів, що надійшли з України¹⁷. Загалом у «Правде» протягом першого року її видання вміщено близько 5 тис. робітничих листів, кореспонденцій і резолюцій¹⁸, а протягом другого — 11 114¹⁹. Дізнаючись із газети про боротьбу, що її вів пролетаріат великих промислових центрів, робітники окраїн також починали активніше боротися за свої права.

Легальна більшовицька преса була важливим засобом революційного виховання селянства, вивільнення його з-під впливу буржуазії та підготовки до спільного з робітниками рішучого штурму самодержавства. «Звезда» і «Правда» допомагали селянам усвідомити, що без ліквідації поміщицького землеволодіння, повалення царизму і встановлення демократичної республіки розв'язати аграрне питання неможливо. Тільки в квітні — серпні 1912 р. «Правда» опублікувала понад 60 статей і кореспонденцій з селянського питання*. За другий рік свого існування вона вмістила 169 статей і кореспонденцій, написаних самими селянами²⁰. З 1 лютого 1913 р. в газеті був створений спеціальний відділ «Селянське життя».

На сторінках більшовицьких газет друкувалися також матеріали про заворушення в армії і на флоті та про жорстокі розправи з повсталими, про солідарність трудящих з революційними матросами і сол-

¹³ Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 542.

^{14–15} В. Т. Логинов. Назв. праця, стор. 5.

¹⁶ Там же, стор. 226—231.

¹⁷ П. М. Шморгунов. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.), К., 1960, стор. 50.

¹⁸ В. Т. Логинов. Назв. праця, стор. 245—246.

¹⁹ «Путь Правды», 22 квітня 1914 р.

* Підраховано автором за комплектом газети «Правда».

²⁰ В. Т. Логинов. Назв. праця, стор. 300.

датами. У квітні — серпні 1912 р. в «Правде» було вміщено 52 повідомлення про революційні події у війську та про репресії проти солдатів і матросів, а під час суду над матросами-чорноморцями восени 1912 р., коли в країні розгорнувся широкий рух проти винесення смертного вироку учасникам підготовки повстання, газета лише протягом листопада подала на своїх сторінках понад 50 кореспонденцій, повідомлень і телеграм про хід судового процесу та про виступи трудящих на захист революційних матросів*. За весь період існування дореволюційної «Правды» в ній було вміщено близько 500 таких матеріалів**.

Більшовицькі газети, особливо «Правда», різними каналами доходили до певної частини солдатів і матросів практично всіх військових частин і кораблів. Це змушені були визнати навіть представники властей. Так, херсонський губернатор доповідав у департамент поліції, що робітнича газета широко розповсюджується серед війська і населення²¹. Таким чином, за допомогою більшовицьких легальних газет про революційні події, що відбувалися в окремих районах, швидко дізнавалася вся країна, зокрема солдати і матроси, на яких ці повідомлення справляли великий революціонізуючий вплив, сприяли згуртуванню їх навколо робітничого класу та його партії.

Більшовицькі легальні газети активно виступали на захист інтересів трудової інтелігенції, розкривали справжні причини нелегкого становища вчителів, медичного персоналу, дрібних чиновників та службовців різних категорій, закликали їх до союзу з робітничим класом за втілення в життя програми РСДРП.

«Звезда» і «Правда» постійно дбали про політичне виховання та згуртування студентської й учнівської молоді. Вони систематично інформували громадськість країни про революційний рух серед студентства, про репресії, до яких вдавалися адміністрація та поліція у боротьбі з цим рухом. Так, «Звезда» уже в першому своєму номері повідомляла про розправу властей над студентами Києва, засуджувала самочинство академістів у Новоросійському університеті (Одеса), внаслідок якого загинув студент Іглицький²². Протягом 1910—1911 рр. у «Звезде» було вміщено понад 30 різних матеріалів, що стосувалися революційного руху лише серед студентства України***. А «Правда» у квітні — серпні 1912 р. опублікувала загалом 276 статей, заміток, кореспонденцій про життя і боротьбу демократичної інтелігенції та напівпролетарських елементів****.

Особливе місце у проведенні широкої пропагандистської та організаторської роботи серед трудящих за допомогою легальних методів займала більшовицька фракція IV Державної думи. У своїх виступах і запитах її представники викривали антинародну політику царського уряду і буржуазних партій, що співробітничали з ним. На фактах російської дійсності депутати-більшовики переконливо показували антинародний характер існуючого ладу і підводили пролетарські маси до думки про необхідність його повалення. Загалом члени більшовицької фракції виголосили в Думі понад 70 промов і внесли більше 40 запитів. Більш як у половині з них йшлося про становище пролетаріату та його класову боротьбу²³.

* Підраховано автором за комплектом газети «Правда».

** Підраховано автором за комплектом газети «Правда».

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 349, оп. 1, спр. 34, арк. 1.

²² «Звезда», 16 грудня 1910 р.

*** Підраховано автором за комплектом газети «Звезда».

**** Підраховано автором за комплектом газети «Правда».

²³ Большевицкая фракция IV Государственной думы. Сборник документов и материалов, М., 1938, стор. 585—596.

Більшовицькі депутати викривали також антинародний характер аграрної політики царського уряду, яка прирекла мільйони сільських трудівників на злидні і безправ'я, проголошували лозунг конфіскації поміщицьких земель, захищали революційні вимоги селян і закликали їх до спільної з робітничим класом боротьби за встановлення диктатури пролетаріату. Так, у промові «До питання про кошторис міністерства землеробства», виголошеній 28 травня 1914 р. Г. І. Петровським, селянам рекомендувалося взяти справу розв'язання аграрного питання в свої руки. «Ніякі зміцнення, ніякі блага приватної власності, — зазначалося в ній, — не допоможуть тим мільйонам дворів, тим мільйонам селян, яким немає куди піти з села і які змушені йти під час зимового наймання в кабалу до поміщиків. Ці селяни неминуче повинні прагнути до безплатного переходу в їх руки всіх поміщицьких земель»²⁴. За період існування IV Думи депутати-більшовики близько десяти разів порушували селянське питання у своїх виступах і запитах. Крім того, інтереси селян вони активно захищали і в тих випадках, коли торкалися становища народних мас взагалі.

Посланці робітничого класу виступали в Думі й на захист демократичної інтелігенції, доводили спільність інтересів нижчих її верств з інтересами робітничого класу. За 2 роки більшовицькі депутати більше 10 разів виступали в Думі з промовами і запитами, що стосувалися різних загонів демократичної інтелігенції. Кожен з цих виступів і запитів мав виразну революційну спрямованість, допомагав вихованню трудової інтелігенції та напівпролетарських мас міста на більшовицьких ідеях. Революційна пропаганда депутатів-більшовиків у Думі сприяла також зростанню революційної свідомості передової частини солдатів та матросів.

Керуючись настановами В. І. Леніна, більшовицькі парламентарії не обмежували своєї діяльності стінами Таврійського палацу. Вони часто бували на промислових підприємствах, роз'яснювали місцевим більшовикам ленінські тактичні настанови і рішення партії з питань революційної боротьби, підтримували зв'язки із своїми виборцями, спрямовували робітничі виступи і захищали їх учасників від переслідувань з боку поліції та адміністрації. «Члени Державної думи, що належать до соціал-демократичної фракції..., — доповідала агентура царської охоранки — намагаються використати будь-який випадок, щоб підвищити революційний настрій робітників»²⁵. Так, депутат М. К. Муранов подав велику допомогу страйкарям з Харківського паровозобудівного заводу. Він, як зазначалося в одному з донесень агентів охоранки, віз бесіду з робітниками цього підприємства «з приводу страйку і радив продовжувати його, що дуже підбадьорило робітників»²⁶. Крім того, М. К. Муранов брав активну участь в організації допомоги страйкарям, добивався звільнення властями робітників, які були заарештовані за участь у страйку.

Депутати-більшовики листувалися з передовими селянами та представниками прогресивної інтелігенції; проводили бесіди і збори, на яких були присутні представники різних верств трудящих. Так, у квітні 1913 р. М. К. Муранов відвідав с. Петрівку Бахмутського повіту Катеринославської губернії, де виступив на зборах із звітом про роботу соціал-демократичної фракції IV Думи. Він закликав робітників і

²⁴ Государственная дума. IV созыв. Стенографический отчет, сессия 1, ч. III, СПб., 1913, стор. 1483—1490.

²⁵ Цит. за: Г. А. Почебут, В. Г. Малкина. А. Е. Бадаев — депутат питерских рабочих, Л., 1962, стор. 94.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, 1912, 5ч 90 лВ, арк. 192.

селян до організованої боротьби на захист своїх економічних і політичних інтересів²⁷. Влітку того ж року депутат Г. І. Петровський зустрічався із селянами селища Сакаліна і роз'яснював їм антинародну суть політики царизму²⁸. В 1912—1914 рр. Г. І. Петровський та М. К. Муранов підтримували зв'язки із соціал-демократичною організацією службовців Київського поштово-телеграфного округу і спрямовували її діяльність²⁹.

Використовуючи різноманітні форми і методи роботи, вміло поєднуючи легальну діяльність з нелегальною, більшовицькі депутати згуртовували російський пролетаріат, піднімали його на штурм самодержавства. «Правдистські газети і робота «мурановського типу» створили єдність 4/5 свідомих робітників Росії»³⁰, — писав з цього приводу В. І. Ленін. Водночас діяльність більшовицької думської фракції підривала позиції буржуазії серед селянства та демократичної інтелігенції, що вело до зміцнення гегемонії пролетаріату в загальноросійському революційному русі.

Велику агітаційно-пропагандистську та організаційну роботу серед трудящих проводили в цей період партійні організації, групи і осередки. Вони створювалися не лише на промислових підприємствах, але й серед селян, у середовищі демократичної інтелігенції, в армії і на флоті. В 1910—1914 рр. лише у військових частинах і на кораблях, де умови для революційної діяльності були особливо складними, їх налічувалося близько 100. В армійських полках столичного гарнізону 10 партійних осередків («трійок і п'ятірок») більшовики організували протягом одного 1912 р.³¹ В період нового революційного піднесення партійні організації України створили у військових частинах більше 20 нових більшовицьких організацій³². Сотні таких організацій і груп працювало в різних кінцях Російської імперії над втіленням у життя ленінської тактики залучення різних верств трудящих та передової частини військ на бік пролетаріату і його партії. Для проведення революційної роботи в масах В. І. Ленін учив використовувати будь-які можливості. «Наша справа, — писав він, — готувати армію революційних борців скрізь, завжди і всюди, в усіх формах роботи, на всіх поприщах діяльності, при всіх поворотах, на які б нас не прирікала перемога реакції або зрада лібералізму або затягування кризи і т. д.»³³. Керуючись ленінською тактикою поєднання нелегальних і легальних форм діяльності, більшовики прагнули зміцнити свої позиції у легальних організаціях і товариствах, перетворити їх в опірні пункти революціонування робітничого класу, демократичної інтелігенції та напівпролетарських елементів.

Зокрема, енергійну роботу розгорнули більшовики в профспілках. Так, Петербурзький комітет РСДРП у своїх листівках 1912—1914 рр. близько 10 разів торкався питань профспілкового руху, а Київська партійна організація протягом досліджуваного періоду — близько 15 ра-

²⁷ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов, К., 1959, стор. 388.

²⁸ О. Г. Михайлюк. Більшовики в боротьбі за селянство (1905 — лютий 1917 рр.), Львів, 1967, стор. 106.

²⁹ И. С. Розенталь. Большевики и движение низших государственных служащих (1913—1914 гг.). — «История СССР», 1966, № 2, стор. 143.

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 165.

³¹ И. Х. Синяков. Работа большевиков среди солдат и матросов в годы реакции и нового революционного подъема (1907—1914 гг.), Л., 1966, стор. 65.

³² Г. О. Рубцов. Борьба большевиков Украины за армию и флот (липень 1907 — березень 1917 рр.), К., 1971, стор. 42.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 237.

зів³⁴. Під час арешту в Харкові 12 серпня 1914 р. ряду членів професійного товариства бухгалтерів і конторників у них було вилучено кілька сот примірників революційної літератури, в тому числі праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, газети «Звезда», «Правда», журнал «Мысль» та ін.³⁵

Більшовики забезпечили свій вплив у 16 профспілках Петербурга з 20. У 1913 р. більшовицькими були всі 13 профспілок Москви. На Україні за більшовиками йшли профспілкові організації Києва, Харкова, Луганська, Одеси та інших міст. Вони керували страйковою боротьбою, влаштовували різні заходи, які використовувалися більшовиками для нелегальної роботи в масах, збирали кошти на робітничу пресу та допомогу страйкуючим робітникам тощо. Навіть поліція змушена була визнати, що «весь робітничий рух, а також і рух серед приказчиків та інших категорій осіб професійної праці, тепер перебуває в руках профспілок, які зробилися центром організації робітничої маси»³⁶.

У своїй діяльності більшовики використовували також культурно-освітні товариства і установи, навколо яких групувалися робітники, революційне студентство, службовці, представники інших категорій інтелігенції. В ряді випадків їх відвідували й солдати та матроси. Члени РСДРП влаштовували тут лекції і диспути на політичні теми, організовували різні гуртки революційного характеру, розповсюджували більшовицькі легальні та нелегальні видання тощо. Так, більшовики столиці, де в 1914 р. діяло 12 освітніх товариств і 10 робітничих клубів³⁷, велику роботу проводили в «Сампсонівському товаристві», яке налічувало більше 1000 чол. Керівну роль у ньому в різний час відігравали більшовики М. М. Шверник, П. Ф. Куделлі, Алексеєнко, М. Алексеєв та ін. Тут часто відбувалися засідання Петербурзького комітету та Виборзького райкому партії, обговорювалися питання, пов'язані з керівництвом загальноміськими страйками, влаштовувався збір коштів на робітничу пресу тощо. У Москві більшовики успішно працювали у клубах «Вечірній відпочинок», «Освіта», «Прогрес», третьому жіночому, а також на Пречистинських курсах, де навчалося близько 1500 робітників. Тут працювали більшовики О. О. Варенцова, Р. С. Землячка, В. Л. Шанцер («Марат»), А. В. Шестаков та ін. Викладання вели М. М. Айзенштадт, С. І. Аралов, С. П. Невзорова-Шестерніна³⁸.

Важливими центрами політичної і культурної діяльності більшовиків Києва були «Клуб трудящих осіб у конторах і торговельно-промислових підприємствах Києва», «Науково-художній клуб», товариство «Самоосвіта». Так, за жандармськими відомостями, у квітні 1912 р. «київські партійні працівники, втілюючи в життя рішення Празької конференції, пожвавили діяльність різних профспілок і товариств і зосередили, головним чином, свою роботу в «Науково-художньому клубі»³⁹. Тут більшовики влаштовували обговорення важливих політичних

³⁴ Листовки петербургских большевиков, т. II, стор. 63—110; Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 341—560.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4080, арк. 29; спр. 4082, арк. 28—29.

³⁶ Там же, ф. 349, оп. 1, спр. 29, арк. 34.

³⁷ Г. А. Арутюнов. Рабочее движение в России в период нового революционного подъема 1910—1914 гг., М., 1975, стор. 101; Э. Э. Крузе. Петербургские рабочие в 1912—1914 гг., М.—Л., 1961, стор. 232.

³⁸ Пречистинские рабочие курсы. Сборник статей и воспоминаний к пятидесятилетию курсов (1897—1947), М., 1948, стор. 7, 38, 88, 282, 285.

³⁹ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг., стор. 185—186.

питань, розповсюджували нелегальну літературу, знайомили трудящих із станом робітничого руху в країні і за рубежом. У приміщенні клубу вироблялися плани організації страйків, проводилися партійні збори і наради. На заходах, що їх влаштовували товариство «Самоосвіта» у Києві та робітничий будинок у Харкові, бували й військовослужбовці⁴⁰. Крім робітничого будинку, харківські більшовики використовували для проведення революційної агітації Петинські курси, які відвідувало більше 300 робітників і службовців⁴¹. У складі правління Пушкінської бібліотеки в Ярославлі працювали більшовики О. І. Розанова, Д. Д. Желотовцев та ряд інших, а бібліотекарем тут була М. С. Дегтьова⁴².

Значну роль у формуванні революційної свідомості трудящих відіграли також культурно-освітні організації Баку, Риги, Ростова, Тифліса, Самари та інших міст Росії. За неповними даними робітничої преси на початку 1914 р. в 29 містах країни налічувалося 218 професійних спілок і культурно-освітніх товариств⁴³. Більшість з них перебувала під впливом більшовиків, які, перетворивши легальні організації в опорні пункти партії, проводили в них успішну роботу щодо завоювання мас на бік революції.

Великі можливості для революційного згуртування робітників відкривала участь більшовиків у роботі страхових компаній. «Ми використовуємо, — писав В. І. Ленін, — всяку реформу (наприклад, страхування) і всілякі легальні товариства. Але ми використовуємо їх для того, щоб розвивати революційну свідомість мас і революційну боротьбу мас»⁴⁴. Лікарняні каси, які створювалися відповідно до закону про страхування робітників, стали новою формою боротьби партії за маси. До квітня 1914 р. в Росії налічувалося більш як півтори тисячі лікарняних кас⁴⁵. До правлінь їх переважної більшості були обрані більшовики або робітники, які їм співчували. Досить сказати, що 47 уповноважених при виборах до Всеросійської страхової установи були більшовиками, тимчасом як кількість ліквідаторів тут обмежувалася 10 чол.⁴⁶

Певну роль у формуванні революційних настроїв трудящих відігравали завдяки участі в них більшовиків робітничі кооперативи, яких за приблизними даними у 1914 р. в Росії налічувалося близько 100 (50 тис. членів)⁴⁷.

Більшовики активно використовували легальні з'їзди для пропаганди марксистських ідей, викриття самодержавства та ліберальної буржуазії. Зокрема, з цією метою вони взяли участь у підготовці і роботі II з'їзду фабрично-заводських лікарів, II ремісничого з'їзду, з'їзду фельдшерів, фельдшерниць і акушерок, I Всеросійського з'їзду вчителів та Всеросійського з'їзду торговельно-промислових службовців тощо.

Вміло застосовуючи багатий арсенал найрізноманітніших форм і методів пропаганди та агітації, партія більшовиків стала визнаним керівником мас, забезпечила невпинне зростання революційного руху в країні. Очолюваний нею робітничий клас дедалі активніше піднімався на боротьбу проти буржуазії та самодержавства. Кількість страйкарів у 1914 р. досягла 1,5 млн. чол. Посилилися революційні настрої

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, спр. 5, ч. 32, лБ, арк. 58; ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 907, арк. 97.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 706, арк. 2—5.

⁴² Очерки истории Ярославской организации КПСС, Ярославль, 1967, стор. 113.

⁴³ «Пролетарская правда», 19 січня 1914 р.

⁴⁴ В. І. Ленін. Позні зібрання творів, т. 25, стор. 353.

⁴⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, К., 1967, стор. 458.

⁴⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 234.

⁴⁷ П. А. Арутюнов. Назв. праця, стор. 104.

на селі. В 1910—1914 рр. тут відбулося більше 13 тис. виступів. Значно зросла революційна свідомість солдатів і матросів. Про це, зокрема, свідчили спроби підняти повстання на Балтійському та Чорноморському флотах, а також у Туркестанському військовому окрузі, численні заворушення у частинах і на кораблях. Пожвавилася революційна діяльність передової частини демократичної інтелігенції, посилювся національно-визвольний рух.

Таким чином, в результаті здійснення ленінської тактики керівництва революційною боротьбою мас створювалися умови для формування в майбутньому політичної армії соціалістичної революції.

ПРО ВПЛИВ РОБІТНИЧОГО РУХУ НА ПОГЛИБЛЕННЯ КРИЗИ РЕВОЛЮЦІЙНОГО НАРОДНИЦТВА

З. В. ПЕРШИНА (Одеса)

Вивчення всесвітньо-історичного досвіду визвольної боротьби російського пролетаріату має важливе значення для пізнання світового революційного процесу на сучасному етапі. Вже перші кроки робітничого руху в Росії, який розвивався в умовах розповсюдження утопічної доктрини народників, свідчили про те, що науковий пролетарський соціалізм є єдино правильною революційною теорією.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст. напередодні виникнення марксизму як ідейної течії в Росії «на ґрунті буржуазного суспільства і буржуазної еволюції»¹ склалася друга революційна ситуація. Вона була зумовлена глибокими суперечностями, породженими половинчастими реформами 60—70-х років і поглибленими в наступний період соціально-економічного розвитку країни. Революційна ситуація виявила нову розстановку класових сил, накреслила історичну перспективу визрівання буржуазно-демократичної революції.

Боротьба проти феодально-кріпосницьких пережитків, що зберігалася і після реформи 1861 р., — такий об'єктивний зміст масового та революційного руху, в результаті піднесення якого почалася «криза верхів». Важливим компонентом другої революційної ситуації в країні були селянські виступи проти поміщицького землеволодіння. Водночас розгорталася боротьба між новими класами, що формувалися, — пролетаріатом і буржуазією.

Одним з першочергових завдань у вивченні другої революційної ситуації в Росії та її наслідків є дослідження діалектики співвідношення робітничого і народницького руху. В працях радянських дослідників історія революційної боротьби в нашій країні висвітлена досить детально. Про це свідчать як узагальнюючі колективні монографії², так і дослідження з певних питань різночинського етапу визвольного руху в Росії³. Але, показуючи роль революційних народників у залу-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 208.

² История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1. М., 1964, розділ І; Історія робітничого руху Української РСР, т. I, К., 1967; История рабочего класса России. 1861—1900 гг., М., 1972.

³ С. С. Волк. «Народная воля». 1879—1882, М.—Л., 1966; його ж. Деятельность «Народной воли» среди рабочих в годы второй революционной ситуации (1879—1882). — «Исторические записки», т. 74, стор. 187—219; В. С. Горякина. Деятельность народников среди рабочих Петербурга в период революционной ситуа-

ченні передових робітників до визвольного руху, дослідники значно менше уваги приділяють аналізу початкового досвіду масової боротьби російського пролетаріату, його стихійного потягу до неї і впливу на поглиблення кризи народницької доктрини. Так, результати впливу народовольців на робітників вивчає в своїх працях С. С. Волк. Цей же аспект дослідження прийнятий В. С. Горякіною, С. О. Сосновчиком, С. Л. Євенчик та деякими іншими істориками. Більш детальний аналіз впливу робітничого руху на погляди народників дано у працях О. Д. Соколова, Б. С. Ітенберга, В. О. Твардовської, Е. А. Корольчук, П. М. Шморгуна, Р. В. Філіппова, Л. Я. Корнійчук.

Важливість вивчення цих питань зумовлена ще й тим, що буржуазні дослідники всіляко намагаються довести, ніби розвиток робітничого руху в нашій країні йшов «об'єктивним» шляхом тільки до початку 70-х років XIX ст., а потім був «зіпсований» ідеями різночинської радикальної інтелігенції. Саме так, наприклад, аргументує вибір хронологічних рамок для свого дослідження з історії робітничого класу Росії американський історик Р. Зельник⁴. Російський робітничий клас, твердить він, до 1870 р. являв собою «віск», з якого царський уряд міг ліпити все що завгодно, щоб не допустити перетворення його у вирішальну силу революційного руху.

Цінний матеріал для висвітлення цього питання дає вивчення революційного руху на Півдні України, де капіталізм розвивався значно швидшими темпами, ніж у більш обтяжених кріпосницькими пережитками чорноземних і нечорноземних губерніях. Нова соціальна війна робітників проти капіталістів, при всій її стихійності і неорганізованості на даному етапі, також визрівала тут швидше. Про це переконливо свідчить питома вага виступів робітників південних губерній серед усього числа страйків і заворушень на Україні. Робітничі виступи становили на Півдні у другій половині 70-х років 30,4% загального числа страйків та заворушень в цілому на території України, а селянські — тільки 2,5%. На Лівобережній Україні, відповідно, — 8,7% і 11,1%, на Правобережній — 60,9% і 86,4%⁵.

Це не могло не позначитися на ідейно-політичному процесі в краї наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст., характерними рисами якого, як і в усій країні, було панування ідеології селянських демо-

ции 1879—1881 гг. — «История СССР», 1961, № 3, стор. 128—139; С. О. Сосновчик. Революційна пропаганда народників серед робітників України в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. — «УІЖ», 1970, № 9, стор. 13—22; С. Л. Євенчик. Вопрос о рабочих в «Народной воле». — «Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина», 1970, № 359, стор. 256—294; О. Д. Соколов. На заре рабочего движения в России, М., 1963; Б. С. Итенберг. К вопросу о формировании революционных взглядов первых русских рабочих-революционеров. — «Вопросы истории», 1958, № 10, стор. 46—60; В. О. Твардовская. Кризис «Земли и воли» в конце 70-х гг. — «История СССР», 1959, № 4, стор. 60—74; її ж. Социалистическая мысль России на рубеже 1870—1880-х гг., М., 1969; Е. А. Корольчук. «Северный союз русских рабочих» и революционное рабочее движение 70-х годов XIX в. в Петербурге, Л., 1946; М., 1971; П. М. Шморгуна. Ще раз про революційну пропаганду народників серед робітників України в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. — «УІЖ», 1971, № 2, стор. 88—90; Р. В. Филиппов. Соотношение революционно-народнического и рабочего движения в России в 70-х годах XIX в. — Общественное движение в России в 70-х годах XIX в., М., 1965; Л. Я. Корнійчук. Суспільно-політична думка на Україні в 70-х роках XIX ст., К., 1971; та ін.

⁴ R. E. Zelnik. Labor and society in tsarist Russia. The factory workers of St. Petersburg, 1855—1870, Stanford, (Cal.), 1971, стор. 2; та ін.

⁵ Підраховано автором на основі даних, що наводяться у працях: О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.), К., 1963, стор. 282—283; М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму, К., 1970, стор. 184.

кратів — революційних народників та зародження класової свідомості пролетаріату. Розвиток робітничого руху на Півдні України відбувався в тісному зв'язку з боротьбою пролетаріату Петербурга, Москви та інших промислових центрів країни.

Місце і роль робітничого руху на Півдні України у визвольній боротьбі в цей період можна правильно визначити лише враховуючи єдність революційного процесу та взаємовплив подій, які відбувалися в центрі країни і на місцях. Перша робітнича політична організація «Південноросійський союз робітників», створений у 1875 р., був результатом революційної творчості пролетаріату Півдня, що увібрала досвід перших кроків боротьби російського пролетаріату і зазнала впливу міжнародного робітничого руху, яскравим свідченням зростаючої ролі робітничого класу в Росії. В роки другої революційної ситуації в Петербурзі розгорнула свою діяльність ще одна організація — «Північний союз російських робітників», який відіграв велику роль в усвідомленні передовою частиною пролетаріату політичних завдань робітничого класу в революційній боротьбі, у засвоєнні ним основних принципів І Інтернаціоналу. «Північний союз» був загальноросійським центром робітничого руху. Передові робітники Півдня були знайомі з програмними вимогами і діяльністю «Північного союзу російських робітників». Свідченням цього є неодноразові згадки в жандармських протоколах про вилучення в учасників революційних гуртків під час обшуків газети «Земля и воля», на сторінках якої точилася полеміка між робітниками і народниками з принципових питань програми робітничого союзу⁶. На Півдні проводили організаційну й пропагандистську роботу деякі діячі «Північного союзу», зокрема один з його керівників С. М. Халтурін.

У той же час на розвиток боротьби пролетаріату Півдня продовжували справляти вплив традиції «Південноросійського союзу робітників». Його члени і після розгрому «Союзу» проводили активну роботу не лише в Одесі, а й серед пролетаріату Петербурга, Києва, Ростова-на-Дону, Севастополя тощо. Вони організували робітничі гуртки в Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді, Сімферополі, Кишиневі⁷.

Визвольний рух російського пролетаріату набирав нових рис: зростала його організованість, масовість та солідарність, загострювалися форми боротьби проти підприємців. Це особливо яскраво проявилось під час виступу ливарників Одеських головних залізничних майстерень у 1878 р., які протестували проти зниження заробітної плати. Свого часу тут активно діяв гурток «Південноросійського союзу робітників». Його учасники, яким вдалося уникнути арештів, очолили страйк. Він тривав три з половиною тижні. В ході страйку проявилася класова солідарність робітників, серед них не знайшлося штрейкбрехерів. Підприємці змушені були для відновлення роботи майстерень виписати ливарників з Херсона⁸.

Ідеї пролетарської солідарності дедалі ширше оволодівали передовими робітниками. У 1878—1879 рр. робітники багатьох підприємств Одеси взяли активну участь у зборі грошей для допомоги петербурзьким страйкарям⁹. Свідченням пробудження класової свідомості проле-

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, спр. 490, арк. 83 зв.—84.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 535, спр. 87, арк. 36; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 3 експ., оп. 187, спр. 271; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 172, арк. 88, 91; Одеський обласний державний архів, ф. 5, оп. 1, спр. 122-а, арк. 493, 495; спр. 132, арк. 145; спр. 319, арк. 27; спр. 1299, арк. 9.

⁸ «Община», 1878, № 3—4, стор. 31; Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, М., 1950, стор. 235—236.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 153, арк. 136.

таріату був відомий адрес одеських робітників до французьких пролетарів, написаний 18 березня 1878 р. з нагоди 7-ої річниці Паризької Комуні¹⁰.

Піднесення робітничого руху в 70-х роках у свою чергу активізувало революційний рух народників, певною мірою вплинуло на перехід їх до політичної боротьби. Зокрема, на Півдні України відбулися перші політичні виступи народників проти царизму. Привертає увагу той факт, що після арештів у справі «Південноросійського союзу робітників» в Одесі та інших містах, де існували його відділення та гуртки, не було жодної народницької групи, яка б не займалася революційною пропагандою в робітничому середовищі. Водночас члени робітничих гуртків постійно цікавилися політичними питаннями, і цього не могли не враховувати народники. У доповідній записці міністра юстиції Набокова міністру внутрішніх справ Толстому про діяльність революційних гуртків в Одесі та Херсоні у 1875—1880 рр. наводилися факти про те, що на їх зборах «розмови велись переважно про зміну існуючих державного і економічного порядку та запровадження конституції, що мусить послати урядову владу»¹¹. Це підтверджується матеріалами й інших жандармських дізнань¹². Народник С. Ліон, зокрема, розповідаючи про свою діяльність серед робітників Одеси в 1877 р., підкреслював, що «вони з жадобою слухали революційну критику існуючого ладу не тільки економічного, а й політичного»¹³.

Кінець 70-х років позначився порівняно широким для того часу залученням передових робітників до відкритих політичних демонстрацій. На сходках робітників, організованих народниками, обговоренню політичних питань приділялося дедалі більше уваги¹⁴. Це були властиві революційним народникам спроби захисту демократії шляхом звернення до мас. І те, що при цьому вони апелювали до робітників і діставали серед них гарячу підтримку, свідчило, з одного боку, про потенціальну силу робітничого руху і вплив його на революційне народництво, а з другого, — виявляло наближення краху доктрини народництва, нездатного зрозуміти з позицій своєї суб'єктивістської соціології, що в Росії зростає послідовний у своїй революційності клас, і неспроможного проникнутися його інтересами і спертися на них.

Розкол серед революційних народників наприкінці 70-х років, який відбувся внаслідок розходження в питаннях про ставлення до політичної боротьби, не вніс принципових змін у їх погляди на роль пролетаріату в революції. Проте помітно зростаюча соціальна активність робітничого класу змушувала членів партії «Народна воля» шукати силу, яка б рушила «на допомогу першим застрільникам»¹⁵ революційного політичного перевороту, і в цьому вони покладали особливі надії на міських робітників великих промислових центрів. Зростала увага до діяльності серед робітників і з боку учасників «Чорного переділу»¹⁶.

¹⁰ Див.: Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 234—235.

¹¹ Див.: Там же, стор. 501.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 601, арк. 50 зв.

¹³ С. Ліон. От пропаганды к террору (Из одесских воспоминаний семидесятника). — «Каторга и ссылка», 1924, № 5, стор. 17.

¹⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 521, спр. 410, арк. 104; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 832, спр. 367, арк. 13, 22; «Община», 1878, № 3—4, стор. 4—5, 30; Южнороссийский союз рабочих. Сборник статей и материалов под ред. Н. Осиповича, Николаев, 1924, стор. 174.

¹⁵ Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов в 2-х томах, т. II, М.—Л., 1965, стор. 176.

¹⁶ Див.: Е. Р. Ольховский. К истории «Черного передела» (1879—1881 гг.). — Общественное движение в пореформенной России, стор. 129, 135 та ін.

Одним з перших пропагандистів ідей нового політичного напрямку в народництві на Півдні України був А. І. Желябов. З осені 1878 р. до літа 1879 р. він жив в Одесі. На власному досвіді переконавшись у неспроможності землевольців підняти на бунт селян, Желябов розгорнув пропаганду серед робітників Одеси, з якими підтримував давні революційні зв'язки¹⁷. Він відіграв значну роль у створенні народовольської організації у Харкові¹⁸. Це дає підставу твердити, що увагу народників привертала не лише робітничий рух у центрі, а й на периферії, в тому числі у значних промислових центрах України.

Програма робітників, членів партії «Народна воля», у складанні якої взяв активну участь А. Желябов, була вершиною революційно-демократичної думки з робітничого питання в рамках утопічного соціалізму. Програма була надіслана К. Марксу, авторитет якого серед революціонерів Росії неухильно зростав. Ремарки К. Маркса на одному з її примірників становлять велику методологічну цінність. Вождь світового пролетаріату високо цинив народовольців за їх відданість революції і прагнення до революційного виховання народу. Він підкреслює усі місця в «Програмі», в яких йшлося про значення політичних свобод для народу¹⁹.

І хоч ці положення нечіткі, вони були чи не єдиною заявою в програмних документах революційних народників про роздільну боротьбу за політичні свободи і соціалістичні перетворення. Характерно, що ця спроба нарізно подивитися на боротьбу за демократію і соціалізм зроблена народовольцями саме в робітничій програмі. Отже, робітничий рух ставав значним фактором суспільно-політичного життя країни і відчутно впливав на теоретичні пошуки народників.

Народовольці проводили значну діяльність серед робітників Півдня України. У «Листі членів Виконавчого комітету «Народної волі» закордонним товаришам» (1881 р.), зокрема, зазначалося: «У провінціальних містах, де тільки були народовольці, повсюдно йшла діяльність і серед робітників, іноді, як в Одесі, становлячи головну масу всієї революційної роботи»²⁰. Одеса, за повідомленнями царської охоранки, служила «головною артерією», що живила «злочинною діяльністю» інші південні міста — Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Катеринослав, Сімферополь, Севастополь, Бердянськ, Кишинів. Тісні революційні зв'язки підтримувалися також з народовольськими гуртками Ростова, Києва, Харкова, Кременчука, Луганська тощо²¹. Активно діяли на Півдні і чорнопередільці, часто займаючись пропагандою в тих же робітничих гуртках, що й народовольці. Чорнопереділець П. Б. Аксельрод навіть намагався створити робітничу організацію, подібну до «Південноросійського робітничого союзу», що діяв у той час у Києві.

Але вплив пропаганди народників на робітників був суперечливим, відбивав характер народницького демократизму, який, за визначенням В. І. Леніна, ніколи не міг відмежуватися від лібералізму справа і

¹⁷ Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, стовп. 1407—1408.

¹⁸ Див.: В. В. Широкова. Возникновение народовольческой организации в Харькове.— Из истории общественной мысли и общественного движения в России, Саратов, 1964, стор. 84—86.

¹⁹ Див.: Революционное народничество 70-х годов XIX века, т. II, стор. 186.

²⁰ Там же, стор. 318—319.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д-во 7, 1882, спр. 285, арк. 1—76; 1883, спр. 37, т. II, арк. 400; ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 151; ф. 419, оп. 1, спр. 1192, арк. 191, 193, 389; спр. 1193, арк. 11, 253 зв.; спр. 1194, арк. 8—13 зв., 67—69, 71—91; Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 500—505; М. Дрей. Заметки о рабочем движении в Одессе в 1880—1881 гг.— «Каторга и ссылка», 1924, № 5, стор. 73—77.

анархізму зліва²², та утопічність їх поглядів на соціалізм. Тому робітники продовжували пошуки шляхів революційної боротьби, і це яскраво проявилось в діяльності перших робітничих союзів. Вони не задовольнилися демократичними ідеалами народників, а поглиблювали їх на принципово новому соціальному ґрунті, спираючись на власний досвід боротьби проти підприємців та практику міжнародного революційного руху.

Ідеї політичної боротьби дедалі ширше оволодівали передовими робітниками. Про це свідчить «Відповідь південних робітників братам-робітникам Гороблагодатських дружин» (1879 р.)^{*}, в якій вони, зокрема, закликали своїх братів по класу включити до програми політичні завдання, щоб своєю боротьбою «хоч трохи зрушити грізну хмару, яка щохвилини загрожує звалитися» на голови робітників²³. При цьому політичні свободи робітники розглядали лише як перший крок на шляху дальшої боротьби за соціалістичні ідеали. «Коли ми звільнимо наші руки від кайданів уряду,— писали робітники,— і ніхто не наважиться затискати рот за справедливе слово, тоді тільки ми зможемо виконати наші плани і програми на ділі, не на папері»²⁴. Водночас аналіз даного документа показує, яким складним і суперечливим був шлях усвідомлення робітниками політичних завдань. Вони, як і народники, вважали, що рушійною силою революційного процесу в Росії є селяни. «Сила для піднесення революції в народі у селян», — писали робітники, роблячи крок назад порівняно з програмними заявами перших робітничих організацій. І хоча вони не ототожнювали політичну боротьбу з терором, але й не розуміли її зв'язку з інтересами певних класів. Йшлося про те, що необхідно добиватися політичних свобод «будь-яким шляхом»²⁵.

Привертає увагу той факт, що на практиці робітничі гуртки на Півдні України у переважній більшості не були захоплені індивідуальним терором. Змовницька боротьба народовольців не мала нічого спільного з робітничим рухом. Як свідчать матеріали жандармських дізнань 1875—1882 рр., «питання про терор дебатувалося» в ряді робітничих гуртків, але «схвалене не було»²⁶. Прислужники царизму вбачали в цьому індивідуалізм робітників до політики, заспокоювали себе тим, що їм «чужі всякі теоретичні тонкощі», через що вони «залишаються цілком нейтральними» під час суперечок «революціонерів з інтелігентного середовища»²⁷.

Але аналіз ряду джерел дає підстави твердити, що значна частина учасників робітничих гуртків заперечувала не політичну боротьбу, а терористичні методи народників. Народоволець М. Дрей, який протягом тривалого часу координував зв'язки «Народної волі» з робітничими гуртками Південної України, у своїх спогадах докладно описав характер роботи народовольців серед робітників. Це була переважно революційно-пропагандистська діяльність²⁸. При цьому слід зазначити, що учасники робітничих гуртків не залучалися народовольцями до політичного індивідуального терору і не проводили його, незважаючи на

²² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 91.

^{*} Про місце і час виникнення Гороблагодатських дружин ніяких відомостей поки що не виявлено.

²³ Див.: Революционное народничество 70-х годов XIX века, т. II, стор. 349.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 601, арк. 50 зв.

²⁷ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 498—499.

²⁸ Див.: М. Дрей. Назв. стаття, стор. 75.

значне число терористичних актів, здійснених членами цієї організації на Півдні.

«...Терор був і лишається специфічно інтелігентським способом боротьби»²⁹, — писав В. І. Ленін, роз'яснюючи помилковість і шкідливість терористичної тактики для революційного руху. Представники робітничої демократії на Півдні, де продовжували зміцнюватися традиції перших пролетарських організацій і був значним вплив західноєвропейського пролетарського руху, не визнавали терор єдиним методом політичної боротьби, хоча на початковому етапі робітничого руху в Росії це проявлялося скоріше інтуїтивно, ніж усвідомлено.

Після вбивства Олександра II і розгрому петербурзької та московської організацій «Народної волі» народовольці змушені були перенести центр збирання сил партії на Південь. Робітники найбільших промислових центрів, відомі своєю революційною активністю, опинилися в центрі уваги провідних діячів «Народної волі». Таким чином, незважаючи на хитання у пошуках дальших шляхів революційної боротьби, народники всупереч їх теоретичним принципам прийшли до усвідомлення необхідності посилення пропагандистської та організаційної роботи серед робітників. Водночас з усією очевидністю проявлялася необоротна ідейна та організаційна криза, яка дедалі глибше охоплювала народницький рух і врешті-решт привела його до ліберального переродження.

Отже, внаслідок другої революційної ситуації у співвідношенні робітничого і революційно-народницького руху визначилися тенденції, які свідчили про зростаючу роль російського пролетаріату у визвольній боротьбі. По-перше, незважаючи на посилення політичної реакції, на початку 80-х років число робітничих гуртків неухильно зростало як у «старих» центрах революційної пропаганди, так і в тих містах, де раніше систематична пропаганда не велась³⁰. Помітно змінювався склад організаторів і пропагандистів у цих гуртках. Дедалі частіше передові робітники самі їх організовували і очолювали. Роль народників обмежувалася постачанням революційної літератури, підшукуванням нелегальних квартир тощо. Зміцнювалися зв'язки гуртків між собою³¹. Це свідчило про дальше розширення участі передових робітників у загальнодемократичному русі, про зростання серед них об'єднавчих тенденцій на класовій основі, прагнення організаційно відокремитися від народників.

По-друге, знайомство передових робітників з економічною теорією К. Маркса і Ф. Енгельса, з боротьбою західноєвропейського пролетаріату допомогло їм визначити свої класові завдання, які з перших своїх кроків вони вважали інтернаціональними. Водночас саме діяльність серед робітників привела тих революційних народників, які зрозуміли помилковість і історичну безперспективність утопічного соціалізму і стали на ґрунт наукового комунізму, до табору перших російських марксистів.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 123.

³⁰ ЦДІА УРСР. ф. 385, оп. 1, спр. 213, арк. 72, 80; спр. 230, арк. 19; ф. 419, оп. 1, спр. 1087, арк. 21; спр. 1192, арк. 193—197; спр. 1194, арк. 67—80; спр. 1317, арк. 9, 23, 27; Одеський обласний державний архів, ф. 5, оп. 1, спр. 1239; В. С. Панкратов. Воспоминания. Как приходилось работать среди рабочих в 1880—1884 гг., М., 1923, стор. 83—88; К. Котов. Воспоминания землевольца. — «Летопись революции», 1924, № 2(7), стор. 103, 108—109; С. И. Поголов. Рабочие Донбасса в XIX в., М.—Л., 1963, стор. 193—194; Г. Борзяков. Революционная молодежь в Одессе. 1882—1884 гг. — «Каторга и ссылка», 1929, № 8—9, стор. 153; С. С. Волк. Назв. праця, стор. 298.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 3760, арк. 36, 42.

По-третє, в робітничих гуртках виховувалася славна плеяда революціонерів — передових представників робітничого руху, які згодом стали учасниками перших марксистських гуртків та груп. Г. Лопатін, добре обізнаний з робітничим рухом і його передовими представниками в Західній Європі, так писав про російських передових робітників: «Карпенко, Вольнов, Антонов здивували мене своєю начитаністю і широтою думки. Дивуюсь, як вони, працюючи на заводах зранку до вечора, могли стільки прочитати російської і іноземної літератури, не тільки белетристики, а й наукових книг?»³². Ці прізвища у 1882—1884 рр. були добре відомі в промислових центрах Півдня України, зокрема в Катеринославі, Єлисаветграді, Одесі, Миколаєві тощо. Так, А. Карпенко керував робітничим гуртком у Катеринославі і вже в 1884 р., очевидно, одним з перших налагодив зв'язки з групою «Визволення праці»³³.

Таким чином, кількість революційних борців з робітничого середовища зростала. Їм імпонувала непримиренна і безкомпромісна ворожість революційних народників до пережитків кріпосництва, до царського абсолютизму, ненависть до буржуазно-монархічного лібералізму. В процесі зростання робітничого руху революційно-демократичні переконання передових робітників збагачувалися якісно новими елементами. А це неминуче вело до поступового відходу передової частини пролетаріату від народництва та його псевдосоціалістичної фразеології. Так у російському визвольному русі неухильно визрівали передумови до відокремлення демократизму від соціалізму. У боротьбі за демократичні перетворення робітничий рух в країні вже на початковому етапі свого розвитку йшов попереду народників, у середовищі яких у 80-х роках поступово почали переважати ліберальні тенденції.

В. І. Ленін вказував, що прогрес російського визвольного руху полягав у звільненні від шкідливих ілюзій. «Ми звільнилися від ілюзій анархізму і народницького соціалізму, від зневаги до політики, від віри в самотній розвиток Росії, від переконання, що народ готовий для революції, від теорії захоплення влади і єдинокорства з самодержавством героїської інтелігенції»³⁴. Цей процес проходив під дедалі зростаючим впливом робітничого руху і, за визначенням В. І. Леніна, був неминучим у боротьбі «...за виділення пролетарської демократії із загальнобуржуазної і дрібнобуржуазної», а в основі своїй однаковий з тим, який «пережили всі країни»³⁵. Лише марксизм міг звільнити російський визвольний рух від утопічних ідей народницького селянського соціалізму. Роки другої революційної ситуації, насичені гострими класовими конфліктами, значно наблизили цей історичний рубіж. Починаючи з 1883 р., «...російський робітничий рух, при всякому широкому прояві його, прямо зближався з російськими соціал-демократами, прагнув злитися з ними»³⁶.

³² В. С. Панкратов. Назв. праця, стор. 110.

³³ К. Котов. Назв. стаття, стор. 108—109.

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 68.

³⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 213—214.

³⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 235.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ЗНАЧЕННЯ І ПРИНЦИПИ СКЛАДАННЯ ХРОНІК З ІСТОРІЇ

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

Глибоке, всебічне вивчення будь-якої теми з історії неможливе без попереднього уважного розгляду послідовності відповідних подій. На цю незаперечну істину не завжди зважають історики, зокрема останнього, найближчого до наших днів періоду.

Велику користь дослідникам приносять численні опубліковані хроніки, які здебільшого присвячуються вузловим, визначним явищам і подіям (наприклад, історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, радянського культурного будівництва, розвитку історичної науки і т. д.).

Відповідальна справа складання, аналізу хронік потребує своєї теорії. На нашу думку, хронологія, як спеціальна, чи допоміжна, історична дисципліна, має всі дані для розробки принципів, методів складання хронік, критеріїв відбору фактичного матеріалу тощо. Звичайно ж під нею розуміють дисципліну, що встановлює точні дати історичних подій і документів, переводить на сучасне літочислення дати інших літочислень і календарів минулого¹. Безперечно, це — важливі функції історичної хронології, особливо для вивчення віддалених періодів стародавньої та середньовічної історії. Вони докладно розкриті у дослідженнях з технічної хронології, зокрема згаданих вище. В останні роки вийшли праці, в яких висвітлюються актуальні питання цієї дисципліни: її теорії і методики, системності та ін.²

Застосування в науковому дослідженні допоміжних історичних дисциплін, зокрема хронології, сприяє найдосконалішому використанню в ньому різних джерел, різнобічному викладу висвітлюваного матеріалу.

У зв'язку з тим, що історичний процес розгортається в часі і просторі, з цими категоріями тісно пов'язані допоміжні дисципліни: хронологія та історична географія. Причому хронології належить також важливе місце, аналогічне історичній географії, яка в СРСР ґрунтовно розробляється і в конкретно-історичному плані³. Заняття хронологією конче необхідні при кожному серйозному історичному дослідженні.

В. І. Ленін застерігав дослідників від того, щоб вони не загубилися «в масі дрібниць або величезній різноманітності думок, які борються», закликав їх «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з

¹ Л. В. Черепнин. Русская хронология, М., 1944; Я. И. Корчмар. Историческая хронология, Ворошиловград, 1955; К. И. Каменцева. Хронология, М., 1967; М. Ф. Котляр. Допоміжні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки. — «УІЖ», 1974, № 2.

² С. З. Заремба. До питання про теорію і методику хронологічних досліджень. — «УІЖ», 1974, № 2; його ж. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г. Граб'янки. — «УІЖ», 1974, № 8; та ін.

³ В. З. Дробижев, И. Д. Ковальченко, А. В. Муравьев. Историческая география СССР, М., 1973; А. В. Муравьев, В. В. Самаркин. Историческая география, М., 1974.

точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»⁴. Тим часом дехто з дослідників вважає навіть за недолік прагнення істориків викладати факти «у хронологічному ряді», оскільки, мовляв, це перешкоджає узагальненню, розкриттю суті досліджуваної проблеми⁵. Однак, як правильно зауважив радянський філософ В. В. Косолапов, не можна позбавляти категорію історичного одного з основних її атрибутів — хронологічної послідовності⁶. Адже саме хронологічний виклад допомагає досліднику зробити серйозні узагальнення за історичними етапами, простежити конкретно-історичне функціонування загальносоціологічних закономірностей.

Досліджуючи будь-яку тему, історик обов'язково повинен розібратись у загальній (зовнішній) хронології висвітлюваних подій. Здебільшого він сам складає хроніку даних подій на основі матеріалів періодичної преси, архівів, праць своїх попередників і т. д. Це дуже трудомістка, але необхідна справа*. Після цього перед дослідником відкривається більш складний етап роботи, вже узагальнюючий, під час якого розробляється внутрішня, синхронна хронологія. З одного боку, він розміщує події у хронологічній послідовності за певними етапами, періодами (це особливо чітко видно з розділів фундаментальних узагальнюючих праць, що охоплюють великий історичний період); з другого — за тематичними лініями, рубриками, на які поділяється досліджуване явище (у згадуваних працях — це здебільшого параграфи). Виділення істориком цих окремих складових явища і надає викладу певної синхронності⁷. Отже, проводиться ретельний аналіз матеріалу вченим, який до того ж сам (а не за наперед даною схемою) обирає найоптимальнішу структуру історичного твору. Таким чином, робота дослідника над внутрішньою хронологією передбачає два істотних компоненти: певну періодизацію даного відрізка історичного процесу і виділення найважливіших (аж ніяк не всіх) тематичних рубрик. Це стосується будь-яких періодів і будь-якої тематики. Але чимало дослідників сучасної історії ігнорують перший компонент. Їх праці свідчать про те, що вони взагалі мало займаються хронологією.

Такий стан речей певною мірою пов'язаний і з об'єктивними обставинами. Під тиском величезної маси інформаційного матеріалу, в якому при невеликому досвіді не завжди вдається добре розібратися, дослідники сучасності намагаються брати для вивчення якнайменший період і, прагнучи розглянути багато окремих тематичних ліній, дуже, так би мовити, «розтягують» тему вишир. Внаслідок цього історики часто пишуть праці, які дістали спеціальну назву: історико-соціологічний нарис. Такою є, зокрема, книга В. Б. Островського про колгоспне село⁸, в якій ціле тридцятиріччя (з середини 30-х до середини 60-х років) розглядається як один часовий зріз. Безумовно, подібні праці становлять значний інтерес. В них подається великий і цінний фактичний матеріал, розкриваються певні соціально-економічні закономірності, містяться корисні узагальнення. Вони являють собою певний вклад у радянську соціологію.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 63.

⁵ В. А. Грушин. Очерки логики исторического исследования, М., 1961, стор. 13.

⁶ В. В. Косолапов. Гносеологична природа наукового факту, К., 1964, стор. 454.

* Праця дослідника була б значно легшою, якби систематично публікувалися докладні хроніки історичних подій з різних курсів та розділів історії. На жаль, подібних науково-допоміжних посібників видається мало.

⁷ В. С. Добрнянов. Методологические проблемы теоретического и исторического познания, М., 1963, стор. 268.

⁸ В. Б. Островский. Колхозное крестьянство СССР, Саратов, 1967.

Але ж прикрим є те, що в суто історичному плані, з простеженням етапів розвитку, виділенням кількісних і якісних змін в історичних явищах на різних етапах, з відповідними узагальненнями і висновками сучасність вивчається дуже слабо. На наш погляд, у вивченні її має бути чіткий розподіл праці між соціологами і істориками. Обидві групи вчених мають один об'єкт дослідження — людське суспільство, — але вивчають його по-різному. Зокрема, історик досліджує суспільство як єдину систему, що перебуває в русі. До аналізу процесу суспільного розвитку він підходить через узагальнення окремих фактів, що складають цей процес, з'ясовує, як в ланцюгу конкретних подій виявляються певні закономірності. Отже, характерною особливістю історичного дослідження є синтез даного процесу в усій його конкретності, повноті і специфічності.

Соціолог же досліджує розвиток суспільного життя з точки зору його закономірностей, абстрагуючись від подробиць і деталей. Отже, він виводить основні риси суспільного життя, пояснює, що воно являє собою по суті, за якими законами розвивається і т. д. Конкретні факти у соціологічних дослідженнях використовуються тільки для ілюстрації певних теоретичних положень.

На подібний шлях іноді стають історики сучасності, фактично вторгаючись у сферу соціологів. Багато з них «ведуть історичний виклад не історично, а «теоретично»⁹. Як правило, вони починають виклад із загальних положень, а далі подають історичні ілюстрації. Часто такі праці будуються за однією схемою, яка заповнюється різними фактами.

Ми спинились на питанні недооцінки хронології, хроніки подій з сучасної історії не тому, що вона займає якесь виняткове місце в історичному процесі, а тому, що історична наука, як і будь-яка інша наука, не любить порожнечі. Недооцінка вивчення якогось періоду чи тематики може призвести до відставання з цих питань від істориків інших країн і, головне, до прикрих прогалин у навчальній та виховній діяльності, коротше кажучи, у формуванні гармонійно розвинутої людини комуністичного суспільства. А саме сучасною історією займаються чимало молодих, малодосвідчених дослідників, які часом недооцінюють історичний, хронологічний принцип у своїх працях. Це певною мірою пов'язано з тим, що у викладанні історії в школах і вузах спостерігається надмірне захоплення соціологічним матеріалом. У своїх відповідях учні і студенти оперують здебільшого поняттями і положеннями, рідко згадують конкретні події, історичні дати. Безумовно, соціологічні узагальнення дуже необхідні і важливі в історичному курсі, але тільки в доцільному поєднанні з певними фактами і чіткою хронологією.

У зв'язку з цим варто нагадати лєнінську оцінку книги М. М. Покровського «Русская история в самом сжатом очерке» (М., 1920). В цілому позитивно сприйнявши працю, Володимир Ілліч з властивою йому делікатністю зробив «одне маленьке зауваження», рекомендуючи доповнити її хронологічним покажчиком. «Учні повинні знати, — підкреслював далі В. І. Ленін, — і Вашу книгу і *покажчик*, щоб не було *верхоглядства*, щоб знали факти...»¹⁰. Отже, по суті, його зауваження було дуже серйозним. В цьому переконуєшся, звернувшись до відповідного видання твору М. М. Покровського. Зокрема, розділи (ч. II) «Промисловий капіталізм», «Кріпосницька держава», «Револьюційна буржуазія» і «Народницька революція» засвідчують, що проблем-

⁹ В. С. Добринянов. Назв. праця, стор. 269.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 52, стор. 24.

на структура книги утруднює простеження історичного процесу. А щоб компенсувати цю однобічність, необхідний хронологічний показник.

У світлі вимог XXV з'їзду КПРС про якість і ефективність нашої роботи історики разом з підвищенням ідейно-теоретичного рівня своїх праць повинні серйозно займатись і хронологією обраних тем. Ці два завдання тісно пов'язані між собою. Хроніки мають складатися на основі марксистсько-ленінської методології, при строгому класово-партійному підході до них. Це важливе положення проілюстрував В. І. Ленін у «Записках з імперіалізму». Розглядаючи хронологію виданої у 1913 р. книги німецького буржуазного історика Готлоба Егельгафа «Історія новітнього часу», Володимир Ілліч відзначив: «Дуже характерно, що ідіот автор, який з педантичною акуратністю дає дати та ін. про кожного царя, про рідню царів, про викидні нідерландської королеви... і т. п., — і звуком не згадав повстання селян в Румунії у 1907 році»¹¹. В. І. Ленін зробив далі висновок, що відповідна «Хронологічна таблиця» являє собою сухий, «голий», несистематизований перелік.

Ленінськими принципами керуються у своїй роботі радянські укладачі хронік, які розробляють різні види науково-допоміжних посібників у даній галузі. Ряд узагальнюючих праць з історії супроводжується прикнижковими хронологічними таблицями. З найважливіших учбових історичних курсів публікуються великі хронологічні таблиці у вигляді окремих книжок¹². У 1968 р. в Москві вийшла у світ хроніка з всесвітньої історії, що охоплює період з 1917 до 1964 р.¹³ Подібні хроніки чи хронологічні таблиці висвітлюють лише найважливіші історичні події, не містять у собі посилань на джерела наведеної інформації і служать переважно учбовій, освітній та виховній меті. Вони розраховані на учнів, студентів і широкі кола читачів, які цікавляться історією. Згадані хронологічні таблиці мають і певне наукове значення, вказуючи на системність відповідних історичних курсів, на масштабність відбору в них фактичного матеріалу.

Велику науково-допоміжну роль у дослідженнях відіграють докладні тематичні хроніки, більшість яких присвячується революційному рухові, історичним подіям, пов'язаним з Великою Жовтневою соціалістичною революцією в усій країні, а також в окремих республіках, регіонах і на місцях¹⁴. До 60-річчя Великого Жовтня, зокрема, «Український

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 28, стор. 649.

¹² Хронологические таблицы. История древнего мира. История средних веков. Новая история. История СССР, М.—Л., 1948; Хронологическая таблица важнейших дат по новой истории, М., 1947; Хронологическая таблица важнейших дат по новейшей истории, М., 1947, 1949; Хронологическая таблица по курсу «История международных отношений в эпоху империализма и внешней политики СССР (1918—1941 гг.)», Калинин, 1941; Хронологическая таблица по курсу «История международного рабочего и национально-освободительного движения», М., 1958; та ін.

¹³ Всемирная история. Даты и события, М., 1968.

¹⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. I, 27 февраля — 6 мая 1917 года, М., 1957; т. II, 7 мая — 25 июля 1917 года, М., 1959; т. III, 26 июля — 11 сентября 1917 года, М., 1960; т. IV, 12 сентября — 25 октября 1917 года, М., 1961; Борьба за установление и упрочение Советской власти. Хроника событий, 26 октября — 10 января 1918 года, М., 1962; 1917. Летопись героических дней. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий в Москве и Московской губернии, М., 1973; С. Кульбаев. Хроника важнейших событий Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане, Алма-Ата, 1960; Хроника событий Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане. Февраль — ноябрь 1917 года, Ташкент, 1962; Ноябрь 1917 — июнь 1918 г., Ташкент, 1975; Хроника революционных событий в Вологодской губернии (1917—1919 гг.), Вологда, 1957; Хроника революционных событий в Саратовском Поволжье 1917—1918 гг., Саратов, 1968; Хроника революционных событий в Крыму. 1917—1920 гг., Симферополь, 1969; Хроника революционных событий в Одессе. Период борьбы за восстановление Радянської влади (лютий 1917 р. — січень 1918 р.), Одеса, 1958; Хроника

історичний журнал» публікує хроніку подій «Більшовики України в Жовтневій революції».

Звичайно тематичні хроніки в кожній своїй позиції (інформації) містять такі чотири компоненти: дату події, її місце, короткий зміст події і джерело, з якого взято відомості.

Хроніки про Великий Жовтень, як правило, дуже докладні, оскільки вони охоплюють, хоч порівняно і невеликий, але надзвичайно важливий за своїм змістом, політичною значимістю історичний період. Їх упорядники залучають широке коло джерел і літератури: твори В. І. Леніна, партійні та радянські документи, архівні матеріали, спогади, періодичну пресу, літературні твори. Ці хроніки дають чітке уявлення про наростання революційних подій, активну керівну діяльність більшовиків, про розгортання революційної ініціативи робітників, усіх трудящих, про боротьбу проти контрреволюціонерів усіх мастей, включаючи меншовиків, есерів, націоналістів і т. д.

До хронік, присвячених Великому Жовтню, близькими є окремі хроніки найважливіших подій історії комуністичних партій союзних республік¹⁵, що мають велике наукове і політичне значення. Очевидно, доцільно було б випускати подібні докладні хронологічні видання в усіх республіках. Для даного різновиду хронік характерний досить ґрунтовний виклад подій. І це зрозуміло. Адже упорядники часто виявляють цікаві відомості в архівних джерелах чи на сторінках преси, що стали уже бібліографічною рідкістю, і дуже великою є спокуса опублікувати якнайбільшу частину відповідного документа.

Проте іноді укладачі хронік переходять раціональні межі окремої інформації. Особливо це характерно для хроніки з історії Компартії Білорусії та про революційні події в Одесі. Наприклад, в ч. II хроніки з історії Компартії Білорусії півтори сторінки відведено XI з'їздові КП(б)Б (стор. 220—221). Це стосується певною мірою й інших з'їздів та нарад. При всьому великому значенні подібних подій у хроніці немає можливості відводити багато місця їх описові, бо в такому разі науково-допоміжний посібник неминуче перетвориться у свого роду історико-літературний твір на зразок старовинних літописів чи хронік. А в цьому немає ніякої потреби, оскільки відповідні важливі події широко висвітлюються в історичній літературі. Що ж до історії Комуністичної партії Білорусії, то у відповідній праці¹⁶ хід роботи з'їздів, нарад та інших найважливіших подій партійного життя показано досить докладно. До того ж ця праця значно більше розповсюджена, ніж хроніка.

На наш погляд, завдання подібних докладних хронік полягає аж ніяк не в дублюванні або заміні джерел чи літератури, а саме в тому, щоб привернути увагу читача до хронологічного розвитку подій, допомогти дослідникові ознайомитися з величезним фактичним матеріалом, вміти розрізнити зовнішню і внутрішню хронологію обраних тем.

Більшість розглянутих хронік має іменні та географічні покажчики, які значно полегшують користування цими книгами. У хроніці з історії Компартії Білорусії — частина I — кожне прізвище супроводжується вказівкою, чим відповідна особа займалася, ким була під час розгля-

событий периода подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции в Белоруссии (апрель 1917 — февраль 1918 гг.), Минск, 1957.

¹⁵ Найважливіші дати історії Комуністичної партії України, К., 1958; Хроника важнейших событий истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. I (1883—1918 гг.), Минск, 1962; ч. II, (1919—1941 гг.), Минск, 1970; Летопись важнейших событий истории Коммунистической партии Молдавии, Кишинев, 1976.

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. 1—2, Минск, 1961, 1967.

дуваної події. Проте це корисне нововведення не поширилося на частину II.

У географічному покажчику «Хроніки революційних подій в Криму» подані перейменування згадуваних населених пунктів*. Це дуже корисно для сучасного читача, оскільки таких змін назв у Криму після Великої Вітчизняної війни було багато.

Ряд хронік завершується списком використаних при їх підготовці джерел та літератури. На нашу думку, ці «глухі» покажчики зовсім не потрібні читачеві, бо в них немає відсилок до конкретних сторінок хроніки.

Найдосконалішими серед докладних, великомасштабних хронік є видання, присвячені В. І. Леніну¹⁷. У біографічній хроніці великого вождя викладено в хронологічній послідовності події його життя, дати написання ним опублікованих і неопублікованих творів, листів, редагування і перекладу різних книг, участі в роботі партійних з'їздів, конференцій, пленумів і засідань ЦК, місцевих партійних комітетів, виступів перед робітниками, трудящими, дати зустрічей з різними особами, підписання численних документів, розпоряджень, доручень і т. д. Кожний наведений факт підтверджується найавторитетнішими, науково достовірними матеріалами, архівними й опублікованими. Характерним є те, що мемуарна література, як правило, використовується у поєднанні з іншими джерелами.

Біографічна хроніка В. І. Леніна є вищим досягненням і зразком у виданні великих, фундаментальних хронік. Вона має іменний і географічний покажчики, покажчик організації та установ, з якими мав справу вождь світового пролетаріату, список псевдонімів. Цей допоміжний апарат дає можливість читачеві вільно орієнтуватися в багатому матеріалі видання.

Хроніка «Ленін і культурна революція» стосується діяльності Володимира Ілліча в галузі культури. Це — багатопланова праця. В ній не тільки подаються відповідні факти життя і діяльності В. І. Леніна, а й до них наводяться уривки з його творів, спогади інших осіб про висвітлювані події, партійні та державні документи. Таким чином, подія, в центрі якої перебував Володимир Ілліч, показується з усіх сторін, так би мовити, об'ємно. Деяким подіям відводиться багато місця, але це не викликає заперечень, оскільки нам дороге кожне слово про Ілліча. До того ж саму конкретну подію упорядники викладають коротко, а великим буває тільки її документальний коментар (історичні документи, праці В. І. Леніна, спогади і т. д.), що цікаво і повчально для читача.

Добре доповнюють текст унікальні фотографії. Правда, нам здається, що під знімками, вміщеними на форзаці і в кінці хроніки, слід було б вказати, до яких сторінок вони відносяться.

Книга має іменний та предметно-тематичний покажчики, змістовні примітки. У ґрунтовному вступі, який належить перу М. П. Кіма, дано історіографічний огляд, поставлено кардинальні питання теми. Цей вступ вигідно відрізняється від більшості інших вступів та передмов до хронік, автори яких здебільшого переказують зміст відповідної

* Принагідно зауважимо, що функція історичної географії слідкувати за перейменуванням населених пунктів перегукується із завданням технічної хронології переводити історичні дати з одного літочислення на інше (правда, в галузі хронології тут значно більше роботи).

¹⁷ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 1, 1870—1905, М., 1970; т. 2, 1905—1912, М., 1971; т. 3, 1912—1917, М., 1972; т. 4, март — октябрь 1917, М., 1973; т. 5, октябрь 1917 — июль 1918, М., 1974; т. 6, июль 1918 — март 1919, М., 1975; т. 7, март — ноябрь 1919, М., 1976; Ленин и культурная революция. Хроника событий (1917—1923 гг.), М., 1972.

хроніки і дуже стисло характеризують принципи її складання, допоміжний апарат. В цілому дана хроніка заслуговує найвищої оцінки.

До великомасштабних хронік належить і довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією в 1941—1943 рр.¹⁸ В ньому міститься значний фактичний матеріал (на жаль, він розташований не за хронологічним принципом, що утруднює користування ним). По кожному населеному пункту області наводяться дати окупації та визволення, кількість розстріляних мирних громадян, вигнаних у фашистську неволю, число спалених дворів та будинків. Райони і в їх межах населені пункти розташовані за алфавітом. У книзі бракує посилань на джерела наведених відомостей.

Виходячи з вищевикладеного, можна відзначити, що великомасштабні тематичні хроніки присвячуються в основному обмеженому колу важливих тем: революційному рухові, подіям Великої Жовтневої соціалістичної революції, Великої Вітчизняної війни і т. д.

Значну увагу дослідників, широкого кола читачів привертають також дрібномасштабні хроніки до великих курсів чи конкретних тем з історії, що охоплюють тривалий період. Тут перед упорядниками виникають особливі труднощі: з величезної кількості фактів відібрати для хроніки найпереконливіші, найбільш показові. В таких випадках вони звичайно звертаються до друкованих джерел — переважно періодичної преси, а також виданих праць. Уже саме опублікування матеріалу в пресі і вихід книг друком свідчить про відбір найбільш суспільно значимого. У жовтні 1905 р., в розпал першої російської революції, В. І. Ленін писав, що «коли б ми захотіли викласти перед нашими читачами докладну історію останніх трьох-чотирьох днів, — нам довелося б написати цілу книгу»¹⁹. Якщо врахувати дедалі зростаючі темпи суспільного життя, то буде цілком ясным, наскільки важливо відбирати факти (в тому числі і для хронік), щоб зробити правильні висновки з даної теми на основі найбільш виразних, узагальнюючих фактів.

В СРСР видано ряд змістовних хронік цього виду²⁰. В 1962 і 1964 рр. на Україні вийшло два випуски хроніки подій з історії республіки (1959—1962 рр.). В них на основі матеріалів загальносоюзних, республіканських, обласних і міських газет стисло висвітлені найважливіші факти політичного, економічного і культурного життя трудящих Української РСР. Хроніка добре ілюстрована, містить список використаних газет. Другий випуск хроніки має тематичний покажчик. «Покажчик матеріалу по областях України» в ньому менш зручний, ніж звичайний географічний покажчик, що відображає всі відповідні назви. Шкода, що на другому випуску це корисне видання припинилося.

У хроніці «Літопису комуністичного будівництва», як і в багатьох інших виданнях, наводиться чимало дат опублікування фактичних відомостей, а дати самої події немає. Це пояснюється тим, що у пресі часто вона не згадується.

¹⁸ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941 — 1943), Чернівці, 1947.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 1.

²⁰ СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Краткая хроника, М., 1970; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1959 — 1961), К., 1962; (1961—1962), К., 1964; 50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни. 1917—1967, М., 1971; Историческая хроника Магаданской области. События и факты. 1917—1972, Магадан, 1975; Хроника международных событий. 1957, М., 1958 (виходила щороку до 1968 р. включно: останній випуск — за 1967 р.); Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР. Летопись важнейших событий советско-польских отношений 1944—1974 гг., К., 1974.

Прикладом фундаментального видання, що охоплює великий хронологічний період, є хроніка, присвячена 50-річчю радянської історичної науки. З більшості питань упорядники виробили досить чіткі критерії відбору фактичного матеріалу. Вони слушно наводять відомості про твори В. І. Леніна, що стосуються історичної науки, про багатотомні колективні видання та серійні публікації, які є важливою формою підбиття підсумків розвитку науки, а також про історичні праці, відзначені Ленінською і Державними преміями СРСР, що свідчить про їх високу оцінку Радянською державою, громадськістю країни.

Надзвичайно складним і відповідальним є питання про включення до хроніки окремих осіб. У цьому виданні в основному правильно виділено найкваліфікованіших і найдосвідченіших радянських істориків, нагороджених Ленінською і Державними преміями СРСР, удостоєних зарубіжних звань і відзнак. Цілком обгрунтованими є повідомлення про присвоєння історикам звань дійсних членів АН СРСР, але чомусь немає відповідних даних щодо членів-кореспондентів АН СРСР.

В цілому ж, незважаючи на окремі огріхи, хроніка «50 років радянської історичної науки» заслуговує високої оцінки і може бути вразком для складання аналогічних посібників у союзних республіках.

Хроніка про дружбу і співробітництво СРСР і ПНР має велике наукове і політичне значення. Вона розкриває найважливіші події братерської співдружності радянського і польського народів. Шкода лише, що після окремих позицій немає посилань на відповідні джерела і літературу («глухий» список літератури в кінці книги дає мало користі читачеві). Слід і далі видавати хроніки, присвячені дружбі та співробітництву СРСР і з іншими братніми соціалістичними країнами.

З усього викладеного можна зробити висновок, що хроніки корисно складати з усіх тем, періодів і курсів історії. Ці посібники сприяють поліпшенню якості наукових досліджень, допомагають викладачам вузів і шкіл в їх роботі, є важливими засобами в ідейно-виховній діяльності серед широких верств трудящих. І особливо цінні хроніки, що прокладають шлях по цілинній історичного процесу, ідуть попереду наукових досліджень. Такі хроніки дуже корисні не тільки для вчених, а й для викладачів вузів, вчителів шкіл та середніх спеціальних учбових закладів, оскільки дають можливість продовжити розповідь про історичні події, які є в підручнику, практично до наших днів.

До таких хронік належить, крім згаданого вище «Літопису комуністичного будівництва», і змістовна «Хроніка міжнародних подій», що будувалася на матеріалах газет і журналів. У ній в хронологічній послідовності висвітлюються найважливіші міжнародні події: підписання угод між країнами, урядові переговори, різні заяви, дії міжнародних організацій, проведення різноманітних міжнародних виставок, фестивалів, конгресів, з'їздів. Стисло розкриваються знаменні віхи внутрішнього життя зарубіжних країн. Хроніка має алфавітно-предметний покажчик за країнами. Вона є дуже цінним посібником для спеціалістів загальної історії в їх дослідницькій роботі, для істориків-міжнародників, зокрема пропагандистів і агітаторів. На наш погляд, треба було б продовжити видання цього корисного щорічника.

Подібні щорічники варто було б випускати і з історії СРСР. Правда, в «Ежегодниках БСЭ» публікуються хронологічні таблиці за попередній рік. Але вони охоплюють порівняно мало подій і мають характер прикинжкової хронології (без посилань на відповідні джерела). Слід відновити також систематичне публікування «Літопису комуністичного будівництва» в Українській РСР. Доцільно було б видавати відповідні хроніки і в інших союзних республіках, приділяючи значну ува-

гу висвітленню різнобічних братерських зв'язків народів Радянського Союзу.

При складанні розглянутих вище хронік, присвячених широким темам, окремим історичним курсам, значні труднощі становлять датування подій, оскільки упорядники здебільшого використовують періодичну пресу, в якій нерідко дати не наводяться. Очевидно, у зв'язку з цим, орієнтуючись у відборі фактів переважно на пресу, в ряді випадків для встановлення точної дати події треба залучати, крім обраних органів друку, і місцеві газети, зокрема багатотиражки, а також архівні матеріали й документи поточного діловодства. Нам здається, що такі хроніки до того ж повинні обов'язково ілюструватися документальними фотографіями, тісно пов'язаними з основним текстом, містити в собі іменний, географічний і предметно-тематичний покажчики.

Отже, велике значення має створення в СРСР цілої системи хронік з різних курсів історії, з найважливіших тем. Разом з тим необхідно ширше розгорнути серйозні дослідження з історичної хронології.

На XXV з'їзді КПРС відзначалося, що «завдання підвищення ефективності і якості — це не тільки технічне і економічне завдання, це ще і завдання соціальне, ідеологічне, яке розв'язуватиметься і в процесі дальшого розвитку радянського суспільства»²¹. Функція хронології в широкому її розумінні тісно пов'язана з якістю та ефективністю відбору фактичного матеріалу для історичного дослідження. З метою дальшого поліпшення своїх творів історики повинні уважно аналізувати хронологію фундаментальних, переважно колективних, праць, проводити порівняння хронологічного добору фактів у творах на ту ж саму або близьку до неї тему. Це допоможе з'ясуванню системності в залученні фактичного матеріалу. Виявлення зовнішньої хронології даної теми сприяє відображенню її в певній масштабності, залежній від обсягу самого твору. Наприклад, про Велику Вітчизняну війну 1941—1945 рр. можна написати багатотомну працю, монографію, окрему брошуру. Однак успіх кожного з названих видів видань значною мірою залежатиме від певного добору фактів у відповідній системі.

Дослідження радянських вчених з історичної хронології відіграють велику роль у викритті фальсифікацій буржуазної історіографії, а також допомагають виявляти прогалини в залученні буржуазними авторами фактичного матеріалу, засвідчують наведення ними другорядних, неістотних відомостей.

Тільки марксистсько-ленінська хронологія фіксує події по-справжньому згідно з їх історичною значимістю. На XXV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев зазначав, що «...в міру зростання масштабів і складності розв'язуваних завдань суворий, критичний підхід до всіх справ набуває особливого значення»²². Ці слова мають пряме відношення до наших занять хронологією, зокрема до складання хронік. Історикам слід критично проаналізувати зроблене і домагатися нових успіхів у цій справі, від чого значною мірою залежить дальше розгортання наукових досліджень.

Глибоке оволодіння радянськими істориками, що міцно стоять на методологічних позиціях марксизму-ленінізму, хронологією досліджуваних подій ще більше підвищить якість та наукову цінність їх праць і водночас сприятиме успішному виконанню ними накреслень XXV з'їзду КПРС.

²¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 171.

²² Там же, стор. 76.

Зачітки

Ю. С. НОСАЧЕНКО (Київ)

**УДОСКОНАЛЕННЯ
ПРОФЕСІЙНО-КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ
СТРУКТУРИ РОБІТНИКІВ РАДГОСПІВ
(1959—1975 рр.)**

Удосконалення структури робітничого класу є важливим соціально-економічним процесом, який пов'язаний з науково-технічною революцією в розвинутому соціалістичному суспільстві. Увага дослідників даного питання — істориків та економіс-

тів — зосереджена, головним чином, на висвітленні змін у складі й структурі робітничого класу у промисловості. Що ж до сільського господарства, то спеціальних досліджень, зокрема в історичній літературі, з цієї проблеми досі немає.

Тим часом, аналіз структури робітників в соціалістичному сільському господарстві становить значний інтерес. По-перше, в ході такого аналізу історики можуть простежити за змінами, що відбуваються у складі, в умовах праці і побуту трудівників радянського села внаслідок послідовного здійснення Комуністичною партією курсу на піднесення сільськогосподарського виробництва. По-друге, в ході аналізу в соціологічному плані видно ті зміни, які характеризують процес перетворення сільськогосподарської праці в різновидність праці індустріальної, що, як відомо, є однією з умов ліквідації істотних відмінностей між містом і селом. І по-третє, в економічному аспекті в ході такого аналізу виявляються фактори, які впливають на раціональне формування структури робочої сили, тобто на підвищення продуктивності праці й ефективності соціалістичного сільськогосподарського виробництва.

За методологічну основу при дослідженні даної теми автор взяв програмні документи КПРС, рішення партійних з'їздів, виступи Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва з питань аграрної політики партії, в яких визначено шляхи піднесення сільського господарства. Основним джерелом для вивчення змін у структурі робочої сили на селі послужили матеріали переписів професійного складу працівників сільського господарства. На жаль, вони охоплюють лише робітників радгоспів. Проте, якщо врахувати, що різниця в рівнях технічної озброєності колгоспів і радгоспів, забезпеченості їх механізаторськими кадрами і спеціалістами, а також організації праці нині не тільки істотно скоротилася, а й продовжує зменшуватися, то можна вважати, що дані по радгоспах відбивають в основному загальні зміни у складі робочої сили в усьому сільському господарстві. Справедливість такого припущення підтверджується також даними по окремих колгоспах та деякими статистичними відомостями. Для визначення структури робочої сили на селі використано матеріали профпереписів 1959, 1965, 1972 та 1975 рр. (на 1-е серпня кожного року).

Основними напрямками удосконалення професійно-кваліфікаційного складу робочої сили в радгоспах є: а) зміни в професійному складі робітників; б) заміна ручної праці механізованою і зростання питомої ваги робітників індустріальних професій; в) удосконалення кваліфікаційного складу робочої сили.

Під керівництвом Комуністичної партії в дев'ятій п'ятирічці зроблено новий великий крок у розвитку сільського господарства, особливо в його технічній переозброєності, зміцненні економіки колгоспів і радгоспів. Капітальні вкладення в сільське господарство СРСР у 1971—1975 рр. становили 131 млрд. крб., що на 49 млрд. крб. більше ніж у восьмій п'ятирічці¹. У широких масштабах проводилася механізація і хімізація виробництва, меліорація земель. Колгоспи і радгоспи країни одержали 1,2 млн. тракторів, понад 1,1 млн. вантажних автомобілів². В УРСР, зокрема, тільки в 1974 р. парк тракторів збільшився на 54,5 тис., тобто їх стало в 1,4 раза більше порівняно з 1965 р.³

Збільшення капіталовкладень у сільське господарство країни, їх правильний розподіл мають визначальне значення для піднесення сільськогосподарського виробництва. «Все це дало можливість, — відзначав Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — створити фундамент — і фундамент міцний, ґрунтовний — для перетворення сільського господарства у високорозвинутий сектор економіки»⁴.

Забезпеченість сільського господарства країни різноманітною технікою приводить до глибоких зрушень в усіх ділянках колгоспного і радгоспного виробництва. Поряд із зростанням продуктивних сил розвивається і вдосконалюється виробничі відносини. Цей процес відбувається, насамперед, шляхом підвищення рівня усупільнення сільськогосподарського виробництва: зростання концентрації і спеціалізації господарств, зміцнення зв'язків між ними, створення промислово-аграрних комплексів, будівництва міжколгоспних та інших підприємств.

Розвиток продуктивних сил і виробничих відносин в умовах індустріалізації сільського господарства викликає необхідність дальшого удосконалення професійного складу робочої сили. В цих умовах кількість професій і спеціальностей швидко зростає. Аналіз складу робочої сили показує, що виникають нові професії, змінюється зміст існуючих, відбувається їх об'єднання (інтеграція), зникають застарілі професії. Наприклад, якщо в 1959 р. загальна кількість професій і спеціальностей становила майже 60, то в 1975 р. — приблизно 130, тобто зростає більше, ніж у 2 рази⁵⁻⁶. Лише останнім часом з'явилися такі спеціальності, як майстер машинного доїння корів, оператор тваринницького комплексу, слюсар газового господарства, електрик, токарь, наладчик доїльної апаратури тощо.

Поряд з дальшим збільшенням кількості професій і спеціальностей у сільському господарстві виникають професії широкого профілю. Є всі підстави вважати, що на вищій стадії машинного виробництва, в умовах його комплексної механізації вирішальну роль відіграватимуть саме ці професії. Сьогодні до них належать такі: тракторист-машиніст широкого профілю, слюсар по ремонту тракторів, автомобілів і сіль-

¹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1974 году. Статистический ежегодник, К., 1975, стор. 203.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 180.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 55.

⁵⁻⁶ Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 1736, арк. 252—254; ЦСУ УРСР, ф. 2-с/х. Зведений звіт чисельності робітників радгоспів усіх систем за професіями, тарифними розрядами, формами і системами оплати праці на 1 серпня 1969, 1972, 1975 рр.

ськогосподарських машин, механізатор меліоративних та іригаційних робіт тощо. Характерно, що переважна більшість трактористів, які працюють у радгоспах УРСР, є трактористами-машиністами широкого профілю.

Змінюється також і зміст багатьох професій. Наприклад, сучасний механізатор широкого профілю вже не може задовольнитися лише певними навичками роботи на тракторі і елементарним мінімумом технічних знань. Він повинен вміти працювати на багатьох типах тракторів і комбайнів, ремонтувати сільськогосподарські машини, знати основи агротехніки, розбиратися в обліку та оплаті праці тощо, тобто вирішальне значення мають його технічні, агрономічні і зоотехнічні знання, професійна майстерність.

Про тенденції змін у професійному складі робочої сили радгоспів свідчить таблиця, складена на основі зведених статистичних звітів про чисельність робітників за професіями.

Зміни в професійному складі робітників радгоспів УРСР за період з 1959 по 1975 рр. (у процентах) *

Професії і спеціальності	Частка їх у загальній кількості робітників					Темпи зростання	
	1959	1965	1969	1972	1975	1975 порівняно з 1959	1975 порівняно з 1959
Всього робітників радгоспів	100	100	100	100	100	113,0	178,0
в тому числі:							
овочівники	—	—	13,6	14,1	13,0	106,0	—
Робітники тваринницьких професій	18,6	—	18,7	20,1	22,0	133,0	215,0
в тому числі:							
доярки	4,0	5,0	5,4	5,6	5,6	114,0	246,0
скотарі	2,9	3,8	3,6	4,0	4,7	146,0	283,0
телятників	0,96	1,3	1,4	1,5	1,5	121,0	279,0
пташників	1,3	1,01	1,5	1,8	1,3	99,0	183,0
Механізатори	13,0	12,6	14,8	15,3	16,0	119,0	217,0
в тому числі:							
трактористи	4,2	6,2	7,4	8,0	9,0	135,0	384,5
комбайнери	1,3	0,6	0,5	0,3	0,1	—75,0	—85,0
помічники комбайнерів	1,1	—	0,4	0,4	0,3	—26,0	—52,0
привіплювачі та інші	2,8	1,4	0,8	0,7	0,3	—59,0	—79,0
Робітники-ремонтники	0,9	1,2	1,7	2,0	2,7	174,0	545,0
в тому числі:							
слюсарі	0,6	0,8	1,2	1,4	1,5	129,0	453,0
верстатники	—	0,01	0,02	0,03	0,05	262,0	—
наладчики	0,1	0,15	0,21	0,34	0,7	372,0	1198,0

* Складено автором на основі даних: ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 1736, арк. 252—254; Підсумки обліку чисельності робітників за професіями, тарифними розрядами, формами та системами оплати праці на 2 серпня 1955 р. Додаток до статистичного бюлетеня, № 6/115, К., 1966, стор. 169—174; ІЦСУ УРСР, оп. 9, спр. 5, арк. 73—77. Зведений звіт чисельності робітників радгоспів усіх систем (ф. 2-с/х) за професіями, тарифними розрядами, формами і системами оплати праці на 1 серпня 1972, 1975 рр.

Швидко, зокрема, зростає кількість робітників індустріальних професій, насамперед, механізаторських кадрів. Так, при загальному зростанні чисельності робітників радгоспів УРСР за 1959—1975 рр. на 78%

кількість механізаторів збільшилася на 117%, а їх питома вага у 1975 р. становила 16% загальної чисельності робочої сили.

Значні якісні зміни відбуваються і в складі самих механізаторських кадрів. По-перше, освоєння трактористами-машиністами широкого профілю суміжних професій комбайнерів веде до скорочення числа останніх. Крім того, оскільки в сільське господарство країни надходить дедалі більше самохідних комбайнів і навісних сільськогосподарських знарядь, що дає можливість трактористу або комбайнеру виконувати ту чи іншу операцію зі свого робочого місця самостійно, без допомоги помічників або причіплювачів, то й кількість останніх весь час скорочується. Наприклад, за період з 1959 по 1975 рр. загальна чисельність комбайнерів зменшилася на 85%, помічників комбайнерів — на 52%, а причіплювачів і допоміжних робітників на сільськогосподарських машинах — на 79%.

По-друге, зростання машинно-тракторного парку веде до збільшення числа професій, пов'язаних з експлуатацією і обслуговуванням машин. Так, загальна кількість робітників, які займаються ремонтом машин і механізмів та їх наладкою, збільшилася в 5,4 раза, в тому числі слюсарів — у 4,5, а наладчиків — майже в 12 разів.

По-третє, підвищення рівня механізації виробничих процесів в усіх галузях сільського господарства викликає прискорення темпів росту кількості машиністів і мотористів різних спеціальностей.

Слід відзначити, що, незважаючи на швидке зростання кількості механізаторських кадрів як у колгоспах, так і в радгоспах, в цілому в сільському господарстві УРСР ще зберігається невідповідність між кількістю механізаторів і наявними засобами праці. Це ще раз підтверджує, якою важливою є проблема дальшого забезпечення сільського господарства механізаторськими кадрами.

Удосконалення якісного складу робочої сили в радгоспах відбувається шляхом скорочення кількості й питомої ваги робітників відживаючих професій (конюхів, вантажників, колісників, шорників). За період з 1959 р. по 1975 р. кількість робітників радгоспів УРСР зазначених професій зменшилася, відповідно, на 75, 47, 78 і 64%⁷.

У майбутньому в ході дальшого підвищення рівня індустріалізації сільського господарства основну частину робочої сили в радгоспах становитимуть робітники індустріальних професій. Їх коло розширюватиметься не лише за рахунок працівників суто механізаторських спеціальностей, а й робітників, зайнятих ремонтом, на будівництві, переробкою сільськогосподарської продукції, а також за рахунок тваринницьких професій (доярка стане дояркою-механізатором, скотар — скотарем-механізатором, а пташник — пташником-механізатором).

Цей процес у сільському господарстві є прогресивним і закономірним, про що свідчать глибокі кількісні й якісні зміни у співвідношенні робітників, зайнятих ручною та механізованою працею. Так, за період з 1959 р. по 1975 р. в радгоспах УРСР чисельність робітників механізованої праці збільшилася в 3,4 раза, а їх питома вага серед усіх інших в 1975 р. становила 25%. У тваринництві, де швидкими темпами відбувається механізація виробничих процесів, чисельність робітників механізованої праці за цей же період зросла більше ніж у 9 разів. Питома вага їх у 1975 р. становила 22% від загальної кількості робітників тваринництва, тобто підвищилася порівняно з 1959 р. більш як у

⁷ Підраховано автором на основі даних: ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 1736, арк. 252—254; ЦСУ УРСР. Зведений звіт чисельності робітників радгоспів усіх систем (ф. 2-с/х) за професіями, тарифними розрядами, формами і системами оплати праці на 1 серпня 1975 р.

4 рази. Особливо значні зміни відбулися в механізації праці робітників окремих тваринницьких професій. Так, у 1975 р. 72% доярок працювали, використовуючи машини і механізми, їх чисельність зросла порівняно з 1959 р. у 8,3 раза⁸.

В рослинництві на більшості основних робіт також досягнуто високого ступеня механізації праці. За даними профпереписів у радгоспах УРСР, на 1975 р. кількість робітників, праця яких була механізована, зросла порівняно з 1959 р. більш як у 2 рази. Однак все ще зберігається значна кількість робітників, які працюють вручну. В рослинництві в 1975 р. вони становили 45% від загальної кількості робітників радгоспів⁹.

Важливим резервом дальшого зростання продуктивності праці в сільському господарстві, підвищення його ефективності є механізація не лише основних, а й допоміжних виробничих процесів. Адже значну кількість робітників ручної праці на селі становлять ті, які зайняті переважно на допоміжних вантажно-розвантажувальних і кінно-ручних роботах.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу механізації праці сільськогосподарських робітників. В десятій п'ятирічці передбачається збільшити капітальні вкладення в сільське господарство країни до 171,7 млрд. крб., поставити селу 1900 тис. тракторів, 1350 тис. вантажних автомобілів, 538 тис. зернових комбайнів¹⁰. «Це дасть можливість,— підкреслюється в Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії,— підійти до того, щоб в основному завершити комплексну механізацію в зерновому господарстві, значно підвищити рівень механізації в інших галузях землеробства, а також у тваринництві»¹¹.

Комплексна механізація виробничих процесів як у рослинництві, так і в тваринництві змінює характер праці. Вона набирає нових рис. Ручні операції з невисокою питомою вагою розумової праці поступово зникають або модифікуються, стають фізично менш важкими, наповнюються новим змістом. Формується новий тип сільськогосподарського індустріального робітника, технічно грамотного, з високим загальноосвітнім і культурним рівнем. Звичайно, цей процес досягне найбільш повного розвитку при автоматизованому виробництві, коли сільськогосподарська праця стане різновидністю індустріальної. Але й сьогодні, в умовах розвинутого соціалізму, ці тенденції визначають докорінні зміни, які відбуваються в професійному складі робітників сільського господарства й у соціальному обличчі трудівників села в цілому.

Важливим напрямком удосконалення структури робочої сили є зміни в її кваліфікаційному складі, пов'язані з науково-технічним прогресом. Кваліфікація робітників залежить від рівня їх загальної і професійної освіти, а також від набуття ними певних трудових навичок безпосередньо на виробництві. Кваліфікація свідчить про здатність робітників певних професій чи спеціальностей до праці того чи іншого ступеня складності. Отже, до кваліфікованої робочої сили належить найбільш розвинена частина робочої сили, що має певний рівень загальноосвітньої і спеціальної професійної підготовки, а також необ-

⁸ Підраховано автором на основі даних: ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 1736, арк. 252—254; ЦСУ УРСР, (ф. 2-с/х). Зведений звіт чисельності робітників радгоспів усіх систем (ф. 2-с/х) за професіями, тарифними розрядами, формами і системами оплати праці на 1 серпня 1975 р.

⁹ Там же.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 230—231.

¹¹ Там же, стор. 56.

хідний виробничий досвід для виконання складної праці. Робітниками кваліфікованої праці є не лише робітники суто механізованої, а й частина робітників ручної праці, які виконують складні виробничі операції, маючи певну освіту, виробничий досвід і практичні уміння. Зокрема, в сільському господарстві це — тваринники, овочівники, садівники, що працюють вручну. Крім того, значну групу являють собою кваліфіковані робітники ручної праці, що працюють на допоміжних і обслуговуючих підприємствах. Це — електромеханіки, електромонтери, електрогазозварювальники тощо. Отже, поняття «кваліфікована праця» не збігається повністю з поняттям «механізована праця».

За період з 1959 по 1975 рр. чисельність робітників кваліфікованої праці в радгоспах УРСР зросла в 3,2 раза, а їх питома вага серед усіх інших становила в 1975 р. 41%. Особливо великі зміни спостерігаються у тваринницькій галузі, де в 1975 р. 51% становили робітники кваліфікованої праці. Зросла і кваліфікація окремих категорій працівників, зокрема механізаторських кадрів. Так, у 1975 р. більше половини трактористів радгоспів УРСР мали I і II клас¹².

Удосконалення структури робочої сили на селі, підвищення рівня її професійної кваліфікації є важливою умовою піднесення продуктивності праці та ефективності соціалістичного сільського господарства. Так, в УРСР за рахунок підвищення рівня кваліфікації робочої сили у сільському господарстві в 1974 р. одержано приблизно 3,5 млрд. крб. національного доходу¹³. Продуктивність праці одного середньорічного працівника в 1974 р. становила 2632,0 крб., в тому числі за рахунок кваліфікації — 602,0 крб. Підвищення кваліфікації є важливим резервом дальшого піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва. Так, лише приблизні розрахунки показують, що заміна некваліфікованої праці кваліфікованою тільки в радгоспах УРСР дала б можливість в 1975 р. (при продуктивності суспільної праці 1974 р.) збільшити національний дохід додатково на 307,5 млн. крб.¹⁴

Зміни в професійному і кваліфікаційному складі робітників сільського господарства в умовах розвинутого соціалізму відбуваються досить інтенсивно. Значними вони будуть і в роки десятої п'ятирічки. Це зумовлюється, насамперед, великими масштабами комплексної механізації виробництва. Говорячи про плани партії в цій галузі, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький зазначав у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові Компартії України: «Центральний Комітет Компартії України вважає, що ми маємо всі можливості в нинішній п'ятирічці: завершити комплексну механізацію виробництва зерна, соняшнику, картоплі; в основному перейти на вирощування цукрових буряків з мінімальними затратами ручної праці; значно підвищити рівень індустріалізації кормового виробництва; довести комплексну механізацію ферм великої рогатої худоби не менше як до 50 процентів, свиноферм — до 60 процентів, птахферм — до 80 процентів»¹⁵.

¹² Підраховано автором на основі даних: ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 1736, арк. 252—254; ЦСУ УРСР (ф. 2-с/х). Зведений звіт чисельності робітників радгоспів усіх систем за професіями, тарифними розрядами, формами і системами оплати праці на 1 серпня 1975 р.

¹³ Основні закономірності воспроизводства рабочей силы в период развернутого строительства коммунизма, М., 1965, стор. 135.

¹⁴ Підраховано автором (Народне господарство Української РСР у 1972 р., К., 1974, стор. 309, 410; Народное хозяйство Украинской ССР в 1974 году, стор. 322, 415).

¹⁵ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 27.

Поглиблення процесу індустріалізації соціалістичного сільського господарства, що супроводжується вдосконаленням структури робочої сили на селі, є могутнім фактором соціального розвитку радянського суспільства на шляху до комунізму.

Д. І. ГОМ'ЮК (Івано-Франківська обл.,
Городенківський р-н, с. Слобідка)

**ПРО ОРГАНІЗАЦІЙНО-МАСОВУ
ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ РАД
ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
у 1966—1970 рр.**

Комуністична партія і Радянська держава завжди приділяли і приділяють велику увагу діяльності місцевих Рад депутатів трудящих, зокрема підвищенню їх ролі у розв'язанні завдань комуністичного будівництва. Як відомо, Ради депутатів трудящих — найбільш представницькі органи народу, якому

належить уся повнота державної влади, вирішують різні питання політичного, господарського і культурного будівництва. У даній замітці зроблено спробу розкрити лише один аспект їх багатогранної діяльності, а саме організаційно-масову роботу місцевих Рад західних областей УРСР.

У роки восьмої п'ятирічки робітничий клас, колгоспне селянство, трудова інтелігенція країни під керівництвом Комуністичної партії наполегливо втілювали в життя накреслену XXIII з'їздом КПРС програму дальшого економічного і соціального розвитку СРСР. Завдяки величезному трудовому піднесенню, небаченому розмаху соціалістичного змагання, впровадженню нової техніки і технології трудящі України достроково, ще у жовтні 1970 р., виконали п'ятирічний план по загальному обсягу виробництва і внесли вагомий вклад у зміцнення економічної та оборонної могутності Радянського Союзу. Обсяг промислового виробництва у республіці зріс за цей час на 49,7% проти передбачених 47%, а валова продукція сільського господарства — на 16,6%¹. Ці успіхи були досягнуті певною мірою в результаті організаторсько-масової діяльності місцевих Рад депутатів трудящих.

У матеріалах XXIII з'їзду КПРС підкреслювалося, що «місцеві Ради покликані поліпшувати справу народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, торгівлі і громадського харчування, культурно-побутового обслуговування радянських людей, ще енергійніше займатися благоустроєм міст, сіл і селищ, житловим і шляховим будівництвом»². Важливу роль в активізації роботи місцевих Рад відіграли постанови ЦК КПРС від 19 листопада 1965 р. «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області»³ і від 8 березня 1967 р. «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих»⁴. У них, зокрема, наголошувалося, що Ради мають подавати допомогу підприємствам, колгоспам, радгоспам, господарським організаціям, розвивати місцеву промисловість, певною мірною впливати на роботу непідвідомчих їм підприємств. Партійні та радянські органи повинні всіляко підтримувати ініціативу депутатів, систематично інформувати їх про виконання пропозицій і наказів виборців.

¹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971, стор. 4, 8, 27.

² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 71.

³ «Партійная жизнь», 1965, № 23, стор. 17—21.

⁴ Справочник партійного работника, вып. 7, М., 1967, стор. 347—350.

В досліджуваний період у західних областях України працювали 2779 місцевих Рад. Їх депутатами були комуністи і безпартійні активісти. Причому кількість членів і кандидатів у члени КПРС у Радах постійно збільшувалася, що переконливо свідчило про зростання в них ролі партії. Так, з 425 402 депутатів місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР, обраних 16 березня 1969 р., 201 520 чол. було членами і кандидатами у члени КПРС, тобто на 2826 комуністів більше, ніж у місцевих Радах попереднього скликання⁵. На засіданнях партійних груп обговорювався порядок денний майбутніх сесій, а також інші важливі питання діяльності певної Ради або її виконавчого комітету.

Створені революційною творчістю мас Ради стали найбільш представницькими і найбільш демократичними органами державної влади. Про широке представництво трудящих у них свідчать, зокрема, підсумки виборів, проведених 12 березня 1967 р. Депутатами місцевих Рад Української РСР було обрано 422 568 чол., з них — 279 314 робітників і колгоспників⁶. Склад Рад постійно оновлюється, в результаті чого дедалі більша кількість людей залучається до управління державою. Так, 16 березня 1969 р. до місцевих Рад Української РСР обрано на 2834 чол. більше, ніж у 1967 р., причому 45,56% депутатів обрано вперше (у західних областях УРСР, відповідно, на 1108 чол. більше і 45,4%). У Радах працювали спеціалісти різних галузей народного господарства, вчені, педагоги, лікарі, інженерно-технічні працівники, працівники сфери обслуговування, транспорту і зв'язку, робітники і колгоспники⁷.

У роки восьмої п'ятирічки роль місцевих Рад неухильно зростала, посилювався їх вплив на розвиток суспільного виробництва. Депутати брали активну участь у розробці і здійсненні ряду організаційних, технічних і економічних заходів, спрямованих на швидке піднесення промисловості і сільського господарства, поліпшення культурно-побутових умов населення, зокрема роботи торговельних закладів і підприємств громадського харчування, установ народної освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення, благоустрій міст, сіл і селищ, слідували за додержанням соціалістичної законності і громадського порядку тощо. Ці питання обговорювалися на сесіях Рад, засіданнях їх виконкомів, а також у постійних комісіях.

Місцеві Ради почали розробляти територіальні комплексні плани, що сприяло розвитку певних населених пунктів, спеціалізації і раціональному розміщенню промислових підприємств, максимальному використанню місцевих ресурсів. Особливо багато вони зробили для успішного розвитку місцевої промисловості, збільшення виробництва товарів народного споживання.

Розробка територіальних комплексних планів здійснювалася під керівництвом і при безпосередній участі партійних органів. Так, 14 червня 1966 р. бюро Івано-Франківського обкому Компартії України обговорило роботу виконкому Городенківської районної Ради. Воно відзначило, що місцеві Ради Городенківського району багато уваги приділяли поліпшенню культурно-побутового обслуговування та підвищенню добробуту населення. В районі працювали 272 магазини, 60 підприємств громадського харчування, 5 хлібопекарень, 2 ковбасних цехи, 48 виробничо-побутових майстерень, а також 60 шкіл, 15 будинків культури і 56 клубів, 58 бібліотек, 12 стаціонарних лікарень, 55

⁵ «Відомості Верховної Ради УРСР», 1969, № 17, стор. 134.

⁶ «Прикарпатська правда», 17 березня 1967 р.

⁷ «Радянська Україна», 21 березня 1969 р.; «Прикарпатська правда», 19—21 березня 1969 р.

фельдшерсько-акушерських пунктів, 21 колгоспний пологовий будинок. Бюро обкому партії схвалило досвід роботи Городенківської районної Ради і запропонувало місцевим Радам області наслідувати приклад городенківців. Разом з тим кожна райрада мала розробити територіальний комплексний план, в якому чітко визначити етапи розвитку економіки не лише у восьмій, а й в наступних п'ятирічках, накреслити шляхи спеціалізації окремих колгоспів і радгоспів тощо⁸.

Для розробки подібних планів райкоми партії та райвиконкоми створили спеціальні комісії. Завдяки виконанню комплексного плану, наприклад, протягом 1967—1970 рр. лише в Городенківському районі було побудовано і здано в експлуатацію 16 шкіл, 9 дитячих садків, 12 клубів і будинків культури, 11 фельдшерсько-акушерських пунктів, 18 чотириквартирних будинків для спеціалістів сільського господарства, 14 сільмагів, 4 лазні, відремонтовано дороги, споруджено 38 обелісків, 5 пам'ятників, стали до ладу комплекси по виробництву яловичини, свинини, птахофабрика, визначено напрями спеціалізації колгоспів і радгоспів⁹.

Протягом досліджуваного періоду місцеві Ради більше займалися питаннями господарського і культурного будівництва, комуністичного виховання трудящих, підвищували рівень організаційно-масової роботи, зміцнювали зв'язки з населенням. Депутати, члени постійних комісій і представники громадських організацій дедалі частіше брали активну участь у підготовці окремих питань порядку денного наступної сесії місцевої Ради. При цьому вони прагнули врахувати пропозиції інших депутатів, накази і побажання виборців. На сесіях деяких місцевих Рад, зокрема Городоцької, Миколаївської, Дрогобицької та інших Львівської області, обговорювалися питання про дату скликання, місце проведення і порядок денний наступних сесій, затверджувався список осіб, які залучалися до підготовки питань, а також доповідачів і співдоповідачів. Часто депутати перевіряли роботу підприємств, господарських організацій і закладів культури, зустрічалися з виборцями, радилися з ними, а згодом готували свої висновки і пропозиції¹⁰.

Важливу роль у пошуків роботі Рад, широкому розгортанні на їх сесіях критики і самокритики відіграло посилення контролю за діяльністю виконавчих органів. Їх голови звітували на сесіях про шляхи вдосконалення стилю і методів своєї роботи, звертаючи основну увагу на виконання рішень Ради, задоволення дедалі зростаючих потреб населення тощо. Наприклад, на п'ятій сесії Ровенської обласної Ради депутатів трудящих XI скликання, яка відбулася 15 січня 1968 р., було обговорено роботу облвиконкому в 1967 р.¹¹ Доповідач розповів про виконання трудящими області народногосподарських планів, проаналізував стиль і методи роботи виконавчого комітету, його відділів і управлінь. Виступаючи в дебатах вказали на позитивні моменти і недоліки в діяльності облвиконкому і накреслили шляхи подолання останніх.

Часто виконкоми випускали спеціальні плакати, в яких повідомлялося про порядок денний наступної сесії для того, щоб виборці мали змогу надіслати свої пропозиції щодо питань, які виносилися на обговорення. Депутати не лише брали активну участь в обговоренні на сесіях

⁸ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 42, спр. 31, арк. 17.

⁹ Архів Івано-Франківської обласної Ради. Інформація про організаційно-масову роботу місцевих Рад депутатів трудящих за 1970 р., спр. 140, арк. 3—4.

¹⁰ Місцеві Ради Української РСР і комуністичне будівництво, К., 1970, стор. 65.

¹¹ Ровенський обласний державний архів, ф. 204, оп. 5, спр. 1417, арк. 4—6.

доповідей і співдоповідей, але й використовували такий дійовий засіб розгортання критики і самокритики, таку форму контролю за діяльністю виконкомів, їх відділів і управлінь, як депутатський запит. У 1970 р. депутати місцевих Рад західних областей Української РСР зробили більше 6 тис. запитів¹². Все це сприяло поліпшенню діяльності органів державного управління і окремих службових осіб.

У розв'язанні місцевими Радами завдань комуністичного будівництва в досліджуваний період зростала роль постійних комісій. Працюючи в них, депутати безпосередньо залучалися до управлінської діяльності. Цим самим втілювалася в життя ленінська вказівка про те, що депутати «...повинні самі працювати, самі виконувати свої закони, самі перевіряти те, що виходить в житті, самі відповідати безпосередньо перед своїми виборцями»¹³. Постійні комісії зміцнювали зв'язки Рад з населенням, згуртовували численний громадський актив, залучаючи дедалі більше трудящих до розв'язання завдань господарського і культурного будівництва. В 1969 р. у західних областях Української РСР було створено 22 027 постійних комісій, у роботі яких брали участь 89 374 депутати і понад 168 тис. активістів, тобто порівняно з виборами в місцеві Ради 1967 р. кількість постійних комісій збільшилася на 2770, депутатів у них — на 6752 і активістів — майже на 34 тис. чол.¹⁴

Але характерними рисами досліджуваного періоду були не лише зростання числа таких комісій і залучення до їх роботи на громадських засадах широкого активу, а й істотні зміни в їх діяльності. Якщо раніше члени комісій розглядали в основному окремі, часто другорядні, поточні питання, то тепер вони глибше вникали в роботу господарств, установ і організацій. Тому підвищилась ефективність їх діяльності, посилилась їх роль у справі залучення трудящих до господарського і культурного будівництва.

Добре працювала, наприклад, постійна комісія з питань промисловості, транспорту і зв'язку Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих XII скликання. Її члени разом з членами планово-бюджетної комісії розробляли заходи, зв'язані з переходом промислових підприємств на нову систему планування і економічного стимулювання. Крім того, вони займалися питаннями поліпшення умов праці і побуту робітників та службовців, посилення боротьби з аварійністю тощо. Так, було перевірено стан охорони праці і техніки безпеки на Чернівецькому металоштампувальному заводі і деревообробному комбінаті, виявлено причини травматизму і окремих нещасних випадків. На засіданні комісії виступили керівники згаданих підприємств, які пообіцяли виправити становище. Повторна перевірка показала, що умови праці і техніка безпеки на цих промислових підприємствах значно поліпшились¹⁵.

Поступово розширювалося коло питань, з яких члени постійних комісій готували висновки, виступали на сесіях з доповідями чи співдоповідями. Вони контролювали хід виконання рішень місцевих Рад та їх виконкомів, наказів виборців і власних рекомендацій, проводили господарські і культурні заходи. Так, готуючись гідно зустрінути 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, місцеві Ради Закарпатської області та

¹² Підраховано за матеріалами інформацій обласних Рад про організаційно-масову роботу місцевих Рад депутатів трудящих у 1970 р.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 45.

¹⁴ Підраховано за матеріалами інформацій обласних Рад про організаційно-масову роботу місцевих Рад депутатів трудящих у 1967—1969 рр.

¹⁵ Архів Чернівецької обласної Ради. Інформація про організаційно-масову роботу місцевих Рад депутатів трудящих у 1970 р., спр. 4, кн. 1, арк. 7.

їх постійні комісії організували спорудження методом народної будови і при участі організацій, колгоспів і радгоспів 29 шкіл, 37 дошкільних закладів, 30 клубів і будинків культури, 36 комбінатів побутового обслуговування, 53 магазинів, 90 спортивних споруд. До виконання цих робіт було залучено більше 140 тис. трудящих¹⁶.

За рішенням місцевих Рад у 1967 р. права постійних комісій були розширені. Таким чином, здійснювалося на практиці положення Програми КПРС про те, що «на вирішення постійних комісій місцевих Рад треба поступово передавати все більше число питань, які належать до компетенції управлінь і відділів виконавчих органів»¹⁷.

У відповідності з настановами XXIII з'їзду партії підвищувалася роль депутатів у розв'язанні господарських і соціально-культурних завдань, активізувалась їх діяльність у виборчих округах. На лекціях і в бесідах вони систематично роз'яснювали населенню внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії і Радянської держави, інформували про порядок денний чергових сесій місцевих Рад та їх рішення, проводили індивідуальну роботу з виборцями. Наприклад, депутати місцевих Рад Львівської області пропагували рішення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України у своїх виборчих округах, на сільських сходах, у колгоспах і радгоспах, в окремих бригадах, ланках і на фермах. Лише в 1966 р. близько 18 тис. депутатів виступили перед населенням понад 50 тис. разів. Це сприяло не лише зміцненню їх зв'язків з виборцями, а й ще активнішій участі трудящих у виконанні величких планів восьмої п'ятирічки. Значна заслуга народних обранців і в тому, що в 1966 р. у Львівській області понад план видобуто 523 тис. т вугілля, 114 млн. м³ газу, випущено 6 тис. телевізорів, 8 тис. газових плит, 540 тис. трикотажних виробів, 240 тис. пар шкіряного взуття¹⁸.

Крім проведення масово-політичної і роз'яснювальної роботи, депутати місцевих Рад багато робили для розширення зв'язків з громадськими самодіяльними організаціями, подавали їм практичну допомогу. На важливості цього аспекту діяльності депутатів наголошувалося, зокрема, в постановах Президії Верховної Ради Української РСР від 26 квітня 1966 р. «Про роботу депутатів місцевих Рад Дніпропетровської області у виборчому окрузі»¹⁹ і від 28 вересня 1967 р. «Про роботу вуличних, квартальних, домових і сільських комітетів Запорізької області»²⁰.

У 1969 р. в західних областях Української РСР діяли 105 745 самодіяльних громадських організацій (проти 82 467 у 1967 р.), в яких працювало понад 3 млн. чол.²¹ Вони організовували трудящих на виконання суспільно-корисних робіт. Наприклад, за ініціативою сількому с. Вучкове Міжгірського району Закарпатської області мешканці села збудували водопровід, а с. Синевир — школу, дитячий садок, клуб, 3 магазини, заасфальтували центр села. Всього в цьому районі за 5 років методом народної будови було споруджено 7 шкіл, добудовано 62 класи, 11 дитсадків, 12 клубів, дитячу музичну школу²².

Протягом досліджуваного періоду багато зроблено для швидкого виконання наказів виборців. Характерною особливістю цих наказів було

¹⁶ «Закарпатська правда», 4 вересня 1970 р.

¹⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 91.

¹⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1831, арк. 14.

¹⁹ «Відомості Верховної Ради УРСР», 1966, № 18, стор. 105.

²⁰ «Відомості Верховної Ради УРСР», 1967, № 42, стор. 297.

²¹ Підраховано за статистичними звітами та інформаціями про організаційно-масову роботу місцевих Рад депутатів трудящих у 1967 і 1969 р.

²² «Закарпатська правда», 29 січня 1971 р.

те, що в них в основному порушувалися загальнодержавні проблеми, зокрема шляхи поліпшення роботи деяких підприємств, державних установ, торговельної мережі, шкіл, культурно-освітніх і медичних закладів, питання благоустрою населених пунктів, будівництва шляхів тощо. Так, за наказами виборців у 1967 р. в західних областях Української РСР було побудовано 238 шкіл, добудовано 826 класів, споруджено 187 медпунктів і пологових будинків, 392 магазини, 149 підприємств громадського харчування, 367 комбінатів і майстерень побутового обслуговування населення, закладено 65 парків і скверів, електрифіковано і радіофіковано сотні сіл, висаджено тисячі фруктових і декоративних дерев, відремонтовано багато доріг, відкрито нові автобусні маршрути та ін.²³

Таким чином, у роки восьмої п'ятирічки місцеві Ради депутатів трудящих, їх постійні комісії та депутати провели значну організаційно-масову роботу, спрямовану на успішне виконання і перевиконання величезних планів, накреслених XXIII з'їздом КПРС. В полі їх зору постійно перебували питання розвитку системи народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, торгівлі і громадського харчування, культурно-побутового обслуговування людей, благоустрій населених пунктів, житлове і шляхове будівництво тощо.

Нова, десята п'ятирічка характеризується ще більшими масштабами господарського і культурного будівництва, які визначив історичний XXV з'їзд КПРС. У зв'язку з цим місцеві Ради роблять усе для того, щоб ця п'ятирічка стала п'ятирічкою ефективності і якості.

²³ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1045, арк. 104; Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 42, спр. 75, арк. 8; Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 874, арк. 43; Ровенський обласний державний архів, ф. 204, оп. 5, спр. 1513, арк. 4; Архів Львівської обласної Ради депутатів трудящих, спр. 8, кн. 3, арк. 66; Архів Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих, спр. 8, кн. 2, арк. 15; Архів Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, спр. 4, кн. 2, арк. 20.

Б. О. ЯРОШ (Москва)

**З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ
РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА
В ГАЛУЗІ МАШИНОБУДУВАННЯ
(1950—1975 рр.)**

У перші ж післявоєнні роки встановилися тісні економічні зв'язки СРСР з братніми соціалістичними країнами, в тому числі з Польською Народною Республікою. З самого початку Радянський Союз приділяв велику увагу, зокрема, розвитку в ПНР машинобудування, яке знач-

ною мірою впливає на зростання продуктивності праці загалом у промисловості, сільському господарстві, будівництві, на транспорті. «Першорядна роль у підвищенні технічного рівня і поліпшенні якісних показників усіх галузей матеріального виробництва,— підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС,— належить машинобудуванню і насамперед виробництву знарядь праці»¹.

Велике значення для розвитку машинобудування у ПНР мала технічна та економічна допомога з боку нашої країни. Зокрема, кредити, поставки машин, устаткування і надання ринку збуту для готової продукції сприяли створенню багатьох галузей машинобудівної промисловості. Так, з 1950 по 1973 рр. продукція машинобудування і металооб-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, стор. 152.

робки в ПНР зростає у 38 разів². «Ніколи в минулому,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв,— не знало такого розмаху та ефективності економічне співробітництво Радянського Союзу і Польської Народної Республіки. Ми по-братерському допомагаємо одне одному зміцнювати економіку, рухати вперед науку і техніку, створювати надійний матеріальний фундамент для постійного підвищення рівня життя трудящих»³.

У даній замітці автор на прикладі окремих галузей машинобудування прагне висвітлити значення радянсько-польського співробітництва для розвитку промисловості ПНР у післявоєнні роки.

Тісні зв'язки між СРСР і Польською Народною Республікою існують, зокрема, в галузі будівельної індустрії. Так, на початку 50-х років наша країна передала Польщі значну кількість технічної документації на виготовлення відповідних машин і устаткування, в тому числі креслення екскаваторів з ємністю ковшів 0,5 та 1 м³⁴. З метою освоєння їх виробництва польські спеціалісти проходили підготовку на відповідних підприємствах СРСР. У 1954—1955 рр. Варшавський завод промислового устаткування ім. Л. Варинського і завод «Лабенди» почали випускати такі екскаватори, а з 1957 р. ПНР почала їх експортувати до нашої країни⁵.

Замовлення СРСР на польські будівельні машини сприяли раціональнішому використанню братньою країною виробничого потенціалу, дальшому удосконаленню їх конструкції. За обсягом виробництва будівельної техніки серед країн — членів РЕВ ПНР перебуває на другому місці після СРСР. До січня 1975 р. вона поставила нашій країні 7500 екскаваторів різних типів, 2500 підйомних кранів та багато іншої техніки⁶.

Велика увага приділяється також укладенню довгострокових угод між двома країнами на коопераційні поставки. Так, у грудні 1969 р. СРСР і ПНР підписали контракт, згідно з яким Польща мала постачати до нашої країни коробки передач для будівельних машин, а одержувати взамін ці машини та запасні частини до них⁷.

Важливою віхою у зміцненні співробітництва між обома країнами стало підписання у серпні 1974 р. нової угоди про спеціалізацію і кооперацію виробництва в галузі будівельного, шляхового та комунального устаткування. В 1971—1975 рр. ПНР поставила вказаного устаткування до СРСР на суму 1,2 млрд. злотих, а наша країна до Польщі, відповідно,— на 500 млн. злотих. За новою угодою вартість взаємних поставок цього устаткування становитиме у 1980 р. близько 4 млрд. злотих. З цієї суми більш як на 2,6 млрд. злотих буде поставлено будівельного, шляхового і комунального устаткування до СРСР і, відповідно, на 1,3 млрд. злотих — до ПНР⁸. Крім того, Польща в 1976—1980 рр. поставити в СРСР 19 типів і груп виробів електротехнічної промисловості, а Радянський Союз буде експортувати 21 тип машин і обладнання⁹.

Співробітництво радянських і польських автомобілебудівників почалося з 1950 р., коли СРСР передав ПНР безплатно ліцензію на вироб-

² Мир социализма в цифрах и фактах 1973, М., 1974, стор. 42.

³ «Правда», 11 листопада 1976 р.

⁴ 25 лет сотрудничества между СССР и ПНР в области машиностроения, Варшава, 1972, стор. 11.

⁵ Там же.

⁶ «Внешняя торговля», 1975, № 11, стор. 16.

⁷ Rocznik Polityczny i Gospodarczy, Warszawa, 1970, стор. 758.

⁸ «Внешняя торговля», 1975, № 11, стор. 16.

⁹ «Економіка Радянської України», 1976, № 7, стор. 88.

ництво автомобіля «Победа». Перший такий автомобіль був повністю зібраний з деталей та вузлів, поставлених радянськими заводами.

З допомогою нашої країни у Варшаві почалося спорудження заводу легкових автомобілів. Майбутні польські автомобілебудівники підвищували свою кваліфікацію на Горьковському автозаводі. Протягом трьох місяців близько 300 поляків навчалися професії у передових радянських робітників. У 1972 р. завод у Варшаві вже випустив 250-тисячний автомобіль марки «Варшава»¹⁰. Нині на виробництві напіввантажних автомобілів «Жук» і «Ниса» значною мірою використовуються деталі та вузли «Варшави».

Технічний проект Люблінського заводу вантажних автомобілів був розроблений на основі радянської документації і передбачав спорудження підприємства з виробничою потужністю 25 тис. автомобілів на рік вантажопідйомністю 2,5 т. Інститут «Гипроавтотракторпром» (СРСР) надіслав братній країні також технічну документацію на будівельно-монтажні роботи. Цехи Люблінського заводу були повністю укомплектовані радянським устаткуванням.

Виробництво вантажних автомобілів «Люблин-51» здійснювалося з допомогою технічної документації, надісланої до ПНР Горьковським автозаводом¹¹. У налагодженні виробництва, монтуванні устаткування на ньому активну участь брали радянські спеціалісти.

2 серпня 1968 р. між урядами СРСР і ПНР було укладено угоду про виробництво та взаємні поставки комплектних виробів для легкових автомобілів на 1969—1975 рр.¹² На основі цієї угоди в 1970 р. братні країни підписали коопераційний контракт на поставки вузлів і деталей до автомобілів «Жигули — 2101». Крім того, Радянський Союз поставляв Польщі до цієї марки автомобілів вітрове скло, ізоляційні прокладки та ін. З ПНР до СРСР надходили амортизатори, освітлювальні лампи, переривачі поворотів тощо¹³. Загалом відповідно до угоди Польща поставляла 12 видів деталей для легкових автомобілів в Радянський Союз і одержувала в свою чергу із СРСР 25¹⁴.

Згідно з новим контрактом на 1976—1980 рр. Польща має поставити в СРСР 400 тис. комплектів деталей для автомобіля марки «ВАЗ-2104», на третину більше, ніж у 1971—1975 рр. Для автомобіля «ВАЗ-2103» ПНР поставить 110 тис. комплектів запчастин, шини «Стоміль» для автомобілів «Москвич» та «Жигули»¹⁵. З свого боку, Радянський Союз надсилає до ПНР вітрове скло, диски коліс, ручки тощо¹⁶.

7 травня 1975 р. у Варшаві було підписано міжурядову угоду про співробітництво, кооперування та поставки з ПНР до СРСР комплектних виробів для виробництва вантажних автомобілів на Камському автомобільному заводі, а також про поставки з Радянського Союзу до Польщі вантажних автомашин. Згідно з Угодою в 1976—1980 рр. обсяг взаємних поставок для автомобілебудування між обома країнами становитиме суму близько 430 млн. крб.¹⁷

З року в рік збільшуються взаємні поставки автомобілів. У 1975 р. СРСР поставив ПНР 4400 вантажних автомобілів різних марок, понад

¹⁰ 25 лет сотрудничества между СССР и ПНР в области машиностроения, стор. 26.

¹¹ Archiwum Nowych w Warszawie, 8/14.

¹² Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами, вып. XXV, М., 1972, стор. 255—257.

¹³ Paweł Bozyk. Gospodarka Polski współczesnej, Warszawa, 1974, стор. 119—120.

¹⁴ «Економіка Радянської України», 1976, № 7, стор. 86.

¹⁵ «Экономическая газета», 1975, № 39, стор. 21.

¹⁶ Там же.

¹⁷ «Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ», 1977, № 1, стор. 12—13.

1,5 тис. всюдиходів, більш як 6 тис. «Волг» і «Запорожців». Загалом у тому році у Польщі налічувалося близько 58 тис. радянських вантажних і 65 тис. легкових автомобілів¹⁸. Із свого боку ПНР поставила нашій країні близько 70 тис. автомобілів різних марок¹⁹.

Радянсько-польське співробітництво сприяло перетворенню автомобільної промисловості ПНР в одну з найрозвинутіших галузей народного господарства країни. В 1975 р. у ній працювали понад 120 тис. чол.²⁰

Співробітництво між СРСР і ПНР у галузі авіабудування почалося відразу ж після визволення в 1944 р. південних районів Польщі, коли на Мелецький і Жешовський авіазаводи радянські військові власті завезли необхідне устаткування і налагодили ремонт бойових літаків та двигунів до них. У 1948 р. ПНР одержала від Радянського Союзу ліцензію на виготовлення учбово-зв'язкового літака ПО-2 і двигуна до нього.

У 1960 р. Мелецький завод згідно з радянською документацією почав серійний випуск літаків типу АН-2. Наша країна була головним замовником великих партій різних моделей машин, зокрема транспортних, сільськогосподарських, пасажирських, санітарних та ін.²¹ Загалом з 1960 по 1977 рр. у ПНР побудовано понад 9 тис. літаків АН-2 різних моделей²². Вони експортуються також у багато країн Європи, Азії і Африки.

Ще в 1956 р. Свидницький завод (Польська Народна Республіка) по радянських ліцензіях освоїв виробництво вертольотів. Нині по обсягу виробництва цих машин ПНР займає четверте місце у світі (після СРСР, США і Франції)²³. Значну частину своєї продукції польська авіапромисловість експортує до нашої країни²⁴.

Радянський Союз і ПНР підписали нову угоду, яка за своїми масштабами не мала собі рівних в історії польської авіаційної промисловості. В ній, зокрема, була визначена спеціалізація Польщі щодо виробництва сільськогосподарських та інших типів літаків. У тісному співробітництві з радянськими конструкторами вперше у світі була розроблена модель сільськогосподарського літака, що забезпечує високу якість проведення агротехнічних робіт²⁵.

Зразу ж після війни між СРСР і ПНР почалося співробітництво в галузі верстатобудування. У 50-х роках наша країна передала Польщі технічну документацію, надіслала устаткування й відрядила спеціалістів для налагодження виробництва таких типів верстатів, яких вона раніше не випускала. Зокрема, в 1957 р. було налагоджене виробництво зуборізних, а в 1963 р. — багаторізцевих токарних і фрезерувальних верстатів. Під час свого перебування у Радянському Союзі польські спеціалісти мали можливість ознайомитися з досвідом виробництва важких карусельно-токарних верстатів. Тільки з 1966 по 1970 рр. Польща одержала від СРСР понад 1500 комплектів технічної документації для машинобудування²⁶. Більша частина цього виду продукції експортується на радянський ринок. Зокрема, верстатобудівний завод «Рафамет»

¹⁸ «Економіка Радянської України», 1976, № 7, стор. 86.

¹⁹ Там же.

²⁰ «Польський експорт-импорт», 1975, № 1, стор. 19.

²¹ «Правда», 27 березня 1971 р.

²² «Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ», 1977, № 1, стор. 49.

²³ Ян Пташек. Назв. праця, стор. 157.

²⁴ Бюллетень иностранной коммерческой информации (далі — БИКИ), 11 листопада 1971 р.

²⁵ «Проблемы мира и социализма», 1974, № 11, стор. 23.

²⁶ Экономическая интеграция и материально-техническая база стран СЭВ, М., 1977, стор. 206.

поставляє свою продукцію до нашої країни з 1948 р. У 1975 р. близько 60% експортної продукції заводу надходило до СРСР.

З року в рік зростають поставки верстатів з Радянського Союзу до ПНР. Зокрема, якщо в 1966 р. вона імпортувала з нашої країни всього 696 металорізальних верстатів, то в 1974 р.— 3251²⁷.

З метою дальшої спеціалізації верстатобудування 25 лютого 1969 р. СРСР і Польща уклали угоду про коопераційні поставки товарів на 1969—1975 рр. У ній, зокрема, зазначалося, що ПНР поставлятиме до Радянського Союзу електромагнітні муфти, а взамін одержуватиме повністю укомплектовані верстати²⁸. Для цього завод у м. Остшешов був розширений і перетворений на сучасне підприємство по виготовленню муфт. У 1970 р. завод уже випускав їх 75 тис. У 1972 р. лише для СРСР було виготовлено 250 тис. муфт²⁹. Польща — єдиний поставщик цих деталей для радянського верстатобудування.

Іншим прикладом здійснення кооперування між двома країнами у цій галузі є реалізація довгострокової угоди, згідно з якою Бялистоцький завод (ПНР) по виробництву токарних патронів поставив нашої країні в 1972—1975 рр. цього виду продукції на суму 10 млн. крб. Завдяки використанню сучасних технологічних методів польським спеціалістам удалося розробити технологію виготовлення самоцентрових токарних патронів, які за своєю якістю не поступаються тим, що виготовляються західними фірмами³⁰.

17 вересня 1975 р. між СРСР і ПНР було укладено нову угоду про спеціалізацію у верстатобудівній промисловості³¹. Згідно з цим документом Радянський Союз спеціалізуватиметься на виробництві широкої номенклатури верстатів і поставить Польщі у десятий п'ятиріччі близько 14 тис. металорізальних верстатів, 1445 одиниць ковальсько-пресового устаткування та ін. З свого боку, ПНР виготовлятиме для СРСР токарні верстати з числовим програмовим керуванням, а також деякі види ковальсько-пресових автоматів. Взаємні поставки спеціалізованих виробів у верстатобудуванні між двома країнами в 1976—1980 рр. становитимуть близько 400 крб.³²

Велике значення для розвитку співробітництва між обома країнами у галузі машинобудування, його удосконалення має обмін передовим досвідом та організація виставок зразків продукції. Зокрема, в 1960—1965 рр. такі виставки функціонували в Києві, Харкові, Львові та Одесі. Спеціалісти мали можливість ознайомитися з досягненнями своїх зарубіжних колег у галузях приладобудування, суднобудування, верстатобудування та ін.³³ У 1974 р. продукція польського машинобудування була широко представлена в Москві³⁴. У 1967 р. у Вільнюсі і Ташкенті ПНР демонструвала сільськогосподарські машини, в Алма-Аті — устаткування для харчової промисловості, в Дубні та Львові — електронне устаткування³⁵.

У 1974 р. СРСР демонстрував у Польщі енергетичне устаткування і космічну техніку, а в 1976 р.— організував у Варшаві виставки судно-

²⁷ «Экспорт машин и оборудования из СРСР», 1975, № 2, стор. 9.

²⁸ E. Basiński. Polska — ZSSR. Kronika faktów i wydarzeń, 1944—1971, Warszawa, 1973, стор. 362.

²⁹ БИКИ, 18 листопада 1972 р.

³⁰ «Вестник польской экономики», 1974, № 13, стор. 3.

³¹ „Handel Zagraniczny”, 1975, № 12, стор. 18.

³² «Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ», 1977, № 1, стор. 12.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 46, спр. 295, арк. 110—111.

³⁴ ZSSR — Polska: przyjazd, współpraca, pomoc wzajemna, Warszawa, 1976, стор. 121.

³⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, syg. 19/15.

будівного і насосно-компресорного устаткування, фотоапаратури та електроніки, а також було здійснено показові польоти нової моделі радянського літака ТУ-134³⁶.

СРСР і Польща беруть активну участь в роботі постійної комісії РЕВ з машинобудування, а також ряді інших міжнародних організацій. Особливу увагу вони приділяють реалізації заходів Комплексної програми по дальшому поглибленню спеціалізації і кооперуванню виробництва у машинобудівній промисловості.

В результаті координації народногосподарських планів товарооборот між обома братніми країнами в 1976—1980 рр. зростає порівняно з минулою п'ятирічкою в 1,7 раза³⁷. При цьому вартість польського експорту спеціалізованих і кооперованих виробів становитиме в 1980 р. близько 50% їх загального експорту до СРСР, а вартість спеціалізованих поставок у ПНР за цей же час становитиме 42% усіх радянських поставок до ПНР.

Таким чином, співробітництво СРСР і ПНР у галузі машинобудування базується на принципах рівноправного партнерства і взаємовигоди. Розширюючись і удосконалюючись, воно ефективно сприяє розв'язанню важливих соціально-економічних завдань.

³⁶ Archiwum Towarzystwa Przyjazni Polsko-Radzieckiej, 42/210.

³⁷ «Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ», 1975, № 6, стор. 10.

На допомогу викладачу історії

РОЗКРИТТЯ КЕРІВНОЇ І СПРЯМОВУЮЧОЇ РОЛІ КПРС У ШКІЛЬНИХ КУРСАХ

Керівна роль КПРС — партії робітничого класу, визнаного авангарду всього радянського народу — в міру збільшення масштабів та поглиблення змісту комуністичних перетворень у нашій країні постійно зростає. На цьому, зокрема, ще раз наголосив XXV з'їзд нашої партії.

У зв'язку з цим перед учителями історії та суспільствознавства стоїть почесне і відповідальне завдання — всебічно розкривати на уроках науковий характер політики КПРС, закономірність зростання її керівної ролі в комуністичному будівництві, тісно пов'язувати питання історичних курсів із сучасністю.

У вітальному листі до учасників III Всесоюзної науково-практичної конференції «Вивчення в середній школі життя, діяльності, творів В. І. Леніна, документів КПРС» Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв підкреслив: «Вивчення великого подвигу життя і діяльності Володимира Ілліча Леніна, революційних, бойових і трудових традицій КПРС, радянського народу — неоціненного надбання нашого суспільства — є основою ідейно-політичного виховання, могутнім засобом формування марксистсько-ленінського світогляду, ідейної переконаності, класової самосвідомості трудящих»¹.

Здійснюване в шкільних курсах історії та суспільствознавства цілеспрямоване вивчення ленінської теоретичної спадщини, історико-партійного матеріалу, розкриття питань керівної діяльності партії в житті радянського суспільства позитивно позначається на формуванні в учнів наукового світогляду, політичної зрілості, вміння з партійних позицій оцінювати всю складність і багатогранність історичного процесу.

Виходячи з цього, розробка методики формування в учнів системи знань про керівну роль КПРС набуває важливого освітнього та виховного значення.

Під час вивчення тем, пов'язаних з підготовкою та здійсненням Великої Жовтневої соціалістичної революції, втіленням у життя ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні, боротьбою радянського народу проти зовнішніх і внутрішніх ворогів у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, комуністичним будівництвом та зовнішньополітичною діяльністю КПРС, учні мають засвоїти значний конкретний матеріал про героїчну історію нашої партії, політичні, організаційні та ідеологічні напрями її керівної діяльності. В результаті вони доходять єдино правильного висновку, що кожний етап розвитку радянського суспільства нерозривно зв'язаний з історичною місією ленінської партії комуністів.

У методичних працях з досліджуваної проблеми здебільшого лише вказується на необхідність всебічного розкриття керівної ролі

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 362.

КПРС. Однак ця робота нерідко обмежується темою з курсу суспільствознавства «Комуністична партія Радянського Союзу — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства». Питання ж про те, за допомогою яких саме методичних прийомів викладач історії та суспільствознавства має знайомити учнів IX—X класів з матеріалами про роль партії в соціалістичних перетвореннях у нашій країні і добиватися засвоєння своїми вихованцями наукових основ політики КПРС, глибокого усвідомлення ними об'єктивної зумовленості всіх тих завдань, що їх розв'язувала і розв'язує партія, розкрито ще недостатньо.

Важливе значення при висвітленні керівної ролі КПРС у житті радянського суспільства має взаємозв'язок курсів історії та суспільствознавства, а отже, й розробка методики, яка б забезпечувала міжпредметні зв'язки з цієї проблематики.

Досвідчені вчителі організовують свою роботу так, щоб десятикласники на уроках історії, ґрунтуючись на знаннях законів суспільного розвитку, здобутих ними під час вивчення курсу суспільствознавства, усвідомили необхідність зростання керівного впливу партії в процесі комуністичного будівництва, в міру підвищення свідомості та активності трудящих. У свою чергу, знання учнів з історії допомагають їм глибше зрозуміти світоглядні висновки курсу суспільствознавства про зростаючу роль партії в умовах розвинутого соціалізму як об'єктивну закономірність суспільного розвитку.

Аналіз випускних екзаменів за 1975/76 навчальний рік з історії та суспільствознавства показує, що значна частина учнів добре розуміє суть історичних подій, їх закономірність, обізнана з матеріалами XXIV та XXV з'їздів КПРС, найважливішими подіями сучасності, зовнішньополітичною діяльністю партії щодо втілення в життя історичної Програми миру.

У старшокласників підвищився інтерес до вивчення творів В. І. Леніна, партійних документів, життєвого шляху видатних діячів Комуністичної партії й Радянської держави. Все це дає їм можливість у своїх відповідях глибше розкривати історико-партійний матеріал, характеризувати різні явища, ґрунтуючись на принципах партійності та історизму, розуміти зв'язок революційної теорії з практикою.

Разом з тим окремі учні ще не досить глибоко знають ленінські праці та партійні документи, вивчення яких передбачено програмою, або ж не вміють застосовувати свої знання під час аналізу явищ минулого і сучасності. Частина учнів не навчилася узагальнювати конкретні факти, що свідчить про відсутність у них глибокого розуміння закономірностей історичного процесу. Так, розповідаючи про події громадянської та Великої Вітчизняної воєн, учні наводять приклади, що показують героїзм, стійкість і мужність комуністів, які завжди були на найважчих, найвідповідальніших ділянках. Однак узагальнити цей матеріал, поєднати його з фактами організаційно-політичних та ідеологічних заходів партії щодо мобілізації мас на відсіч ворогові їм буває важко.

Змістовно розкриваючи суть тих чи інших подій Великої Жовтневої соціалістичної революції, окремі учні не завжди можуть сказати, які саме заходи організаційного, політичного та ідеологічного характеру були вжиті партією більшовиків для забезпечення її керівної ролі в ході здійснення революції.

Аналіз показує, що частина учнів не до кінця усвідомлює значення партійних з'їздів у житті КПРС, усього радянського народу, а також суть тих завдань, що їх визначає партія на певних етапах розвитку нашого суспільства.

Розкриваючи зміст рішень партійних з'їздів, школярі майже не характеризують історичних періодів, які передують роботі форумів комуністів, недостатньо висвітлюють вироблені на них теоретичні положення, що збагачують марксистсько-ленінську науку стосовно нових історичних умов.

Учні не зовсім ясно розуміють труднощі, що їх доводилося долати партії у боротьбі з численними ворожими марксизму-ленізму течіями, за єдності партійних рядів, за послідовне здійснення своєї політичної лінії в ході проведення соціалістичних перетворень.

Ще більшу складність для значної частини учнів становить розкриття форм і методів роботи місцевих партійних організацій. Висвітлюючи історію рідного краю, особливо аналізуючи явища сучасності, вони в цілому непогано характеризують економічний розвиток країни, певної області, району, міста чи села на сучасному етапі, наводять приклади великих звершень у різних галузях народного господарства, але нічого не говорять про організаційно-політичні заходи місцевих партійних організацій, виконання яких забезпечило ці успіхи. Тим часом дані про діяльність місцевих парторганізацій можна знайти в періодичній пресі, в процесі дослідницько-пошукової роботи, виробничих екскурсій, на заняттях історичних гуртків тощо.

Недоліки у знаннях частини учнів значною мірою пояснюються недостатньою розробкою методики викладання шкільних курсів історії та суспільствознавства, зокрема форм і методів розкриття історико-партійного матеріалу. Це стосується й проблеми взаємозв'язку курсів історії та суспільствознавства при висвітленні керівної і спрямовуючої ролі КПРС у житті радянського суспільства.

Деякі учні недостатньо розкривають суть політичного, організаторського та ідеологічного аспектів у діяльності партії. Тим часом виявлення взаємозв'язку історичного матеріалу з історико-партійним дає змогу глибше розкривати учням органічну єдність революційної теорії і практики, принципи історизму та партійності, показувати теоретичну й практичну діяльність партії.

Розв'язання зазначеної проблеми вимагає, по-перше, раціонального добору та систематизації матеріалу про керівну роль партії. Це дасть можливість здійснити тематико-хронологічне погодження програм курсу історії для IX—X класів з програмою курсу суспільствознавства та чітко визначити обсяг знань учнів з проблеми. По-друге, потрібно добирати найефективніші методичні засоби і прийоми використання на уроках суспільствознавства узагальнених і систематизованих знань, набутих учнями під час вивчення ними курсів історії у IX—X класах, і, навпаки, виробляти раціональні методичні форми залучення знань, одержаних десятикласниками в процесі засвоєння курсу суспільствознавства, для вивчення історичних тем. Одночасно слід подбати й про розробку форм і методів здійснення внутрішньопредметних зв'язків під час викладання зазначених питань у курсі історії СРСР для IX—X класів. По-третє, дуже важливо набути учнями знання про керівну роль КПРС у житті радянського суспільства конкретизувати на матеріалі історії і практичної діяльності місцевих парторганізацій.

Всебічно і глибоко розкрити історичну місію Комуністичної партії, показати її зростаючий авторитет і багатогранну діяльність допоможуть повторювально-узагальнюючі уроки. Підготовка до них має бути особливо ретельною. Необхідно завчасно визначити обсяг матеріалу, який буде повідомлятися учням у процесі вивчення окремих тем; намітити питання з курсу історії та суспільствознавства, що будуть включені в повторювально-узагальнюючий урок; продумати, які форми позауроч-

ної роботи доцільно використати напередодні проведення цього уроку (зустрічі з партійними працівниками, комуністами, передовиками виробництва, проведення тематичних конференцій, екскурсій, перегляд кінофільмів, діафільмів тощо).

Старанний відбір матеріалу, який необхідно повторити, має допомогти учням краще усвідомити закономірні взаємозв'язки між різними темами, систематизувати і узагальнити набуті раніше знання.

У курсі суспільствознавства доцільно провести повторювально-узагальнюючий урок на тему: «КПРС — авангард радянського народу, політичний керівник робітничого класу і всіх трудящих». Метою цього уроку є узагальнення знань учнів про об'єктивні закономірності зростання ролі партії на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Урок проводиться методом бесіди, під час якої розглядаються такі питання: 1. XXV з'їзд КПРС про основні фактори, що зумовлюють зростання ролі партії в житті радянського суспільства в нашу епоху; 2. Дальший розвиток Комуністичною партією Радянського Союзу революційної теорії. Зростання ролі партії як політичного керівника радянського суспільства; 3. Організаторська діяльність КПРС, спрямована на втілення у життя величної програми комуністичного будівництва; 4. Ідеологічна робота партії на сучасному етапі; 5. Діяльність місцевих партійних організацій в умовах розвинутого соціалізму; 6. Єдність партії і народу.

Використовуючи знання, набуті учнями в процесі вивчення курсу історії СРСР за IX—X класи, вчитель повинен показати, що зростання ролі партії не є специфікою лише сучасного періоду, що це — загальна закономірність перехідного етапу від капіталізму до комунізму. Об'єктивні фактори, які зумовлюють цей процес, викладені в Програмі КПРС, у рішеннях з'їздів партії та пленумів її Центрального Комітету. Важливо розкрити конкретну дію кожного фактора, що впливає на підвищення ролі партії в комуністичному будівництві.

Значну роль у формуванні в учнів марксистсько-ленінського світогляду, ідейної переконаності і комуністичної моралі, виробленні у них навичок суспільно-політичної активності відіграють також семінарські заняття, науково-практичні конференції, диспути, факультативні заняття, виробничі екскурсії, пошукова діяльність школярів, створення різних куточків, залів, музеїв тощо. Все це допомагає викладачам історії та суспільствознавства конкретизувати історико-партійний матеріал, сприяє глибшому усвідомленню учнями великого значення організаційно-політичної та ідеологічної діяльності КПРС, зростання її ролі в житті радянського суспільства.

О. В. БІЛЮК (Миколаїв)

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В ЖОВТНЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

(Хроніка подій)

ТРАВЕНЬ 1917 р.

1 травня — понеділок

Харків. Загальні збори організації РСДРП(б), в яких взяли участь близько 500 чол., заслухали доповідь М. С. Данилевського про діяльність Ради робітничих і солдатських депутатів за період з 19 квітня по 1 травня, а також обговорили питання про резолюцію, ухвалену комітетом 22 квітня у зв'язку з нотою Мілюкова. Збори схвалили текст резолюції і діяльність комітету в цілому.

«Пролетарий» № 33 і 34, 3 і 4 травня 1917 р.

Бахмутський повіт. Організація РСДРП(б) Щербинівського рудника надіслала в Петроград телеграму солідарності з робітниками і солдатами, які відповіли протестом на ноту Мілюкова.

Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 272.

Київ. Комітет РСДРП(б) обговорив питання про тактику більшовиків — тимчасових гласних думи, а також план кампанії щодо виборів у міську думу. Делегатом на з'їзд Південно-Західного фронту обрали М. П. Зарнічнина.

ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 114—117 зв.; Больше-вистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 262.

2 травня — вівторок

Харків. Газета «Пролетарий» передрукувала промову В. І. Леніна на VII Всеросійській конференції РСДРП(б) про проєкт скликання міжнародної соціалістичної конференції 25 квітня (8 травня) (газетний звіт) та написану ним і схвалену конференцією «Резолюцію з приводу пропозиції Борб'єрга».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 356—357, 358—361; «Пролетарий» № 32, 2 травня 1917 р.

Катеринослав. Газета «Звезда» передрукувала написані В. І. Леніном і схвалені VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) «Резолюцію з приводу пропозиції Борб'єрга», «Резолюцію про ставлення до Тимчасового уряду».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стр. 358—361, 390—392; «Звезда» № 7 2 травня 1917 р.

Катеринославський повіт, с. Кам'янське. Загальні збори членів об'єднаної організації РСДРП підтримали положення доповіді представника Катеринославського комітету більшовиків, у якій викривалася угодовська політика меншовиків, і ухвалили не посилати делегата на Всеросійську конференцію меншовиків.

«Звезда» № 8, 6 травня 1917 р.

3 травня — середа

Київ. Загальні збори членів профспілки шкіряників згідно пропозиції більшовика О. О. Сивцова переобрали делегатів до Ради робітничих депутатів.

«Голос социал-демократи» № 22, 10 травня 1917 р.

4 травня — четвер

У Петрограді. З 4 по 28 травня відбувся I Всеросійський з'їзд селянських депутатів. Більшість на з'їзді належала представникам есерів і меншовиків. Обговорювались питання: аграрне, продовольче, про ставлення до війни, до Тимчасового уряду. В. І. Ленін від імені ЦК партії звернувся з відкритим листом до делегатів з'їзду, а 22 травня виступив з промовою про програму більшовиків з аграрного питання.

Незважаючи на те, що есерам вдалося провести свої резолюції, з'їзд мав велике значення для розвитку селянського руху за захоплення поміщицьких земель і в посиленні впливу більшовиків на селянство.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 159—134; «Правда» № 47 і 51, 3 і 7 травня 1917 р.

Харків. 3-тисячні загальні збори спілки «Металіст» обрали на Всеросійську конференцію спілки металістів більшовика А. З. Бояркова.

«Пролетарий» № 36, 6 травня 1917 р.

Нікополь. Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила резолюцію протесту проти цькування В. І. Леніна буржуазною пресою і закликала до її бойкоту.

Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис. Документы и материалы, М., 1958, стор. 296.

5 травня — п'ятниця

В «Правде» надруковано надіслане їй привітання солдатів 3-го авіапарку м. Києва.

Харків. Газета «Пролетарий» передрукувала промову В. І. Леніна на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) про ставлення до Рад робітничих і солдатських депутатів (газетний звіт) і написаний ним проект «Резолюції про ставлення до Тимчасового уряду», схвалений комісією конференції.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 366, 390—392.

Бахмутський повіт, сел. Єнакієве. На засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів більшовики домоглися відміни рішення попереднього засідання Ради про виключення «Правды» з числа газет, які Рада відправляла на фронт.

«Народная жизнь» (Єнакієве) №№ 7 і 8, 14 і 16 травня 1917 р.

6 травня — субота

Секретаріат ЦК РСДРП(б) видав посвідчення М. В. Криленку в тому, що він делегується на фронтовий з'їзд Південно-Західного фронту в Кам'янець-Подільський для виступів на ньому від імені партії.

В. В. Анікеєв. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (Хроника событий), стор. 105.

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив у Бердянськ комплекти «Правды» (№№ 2—50).

В. В. Анікеєв. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (Хроника событий), стор. 106.

В газеті «Правда» надруковано лист комітету сільських депутатів с. Навози (Чернігівська губернія) про підтримку селянами «Правды» і її лозунгів.

«Правда» № 50, 6 травня 1917 р.

Харків. В газеті «Пролетарий» передрукована написана В. І. Леніним і схвалена VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) «Резолюція про об'єднання інтернаціоналістів проти дрібнобуржуазного оборонського блоку».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 411; «Пролетарий» № 36, 6 травня 1917 р.

Катеринослав. У газеті «Звезда» передруковані написані В. І. Леніним і схвалені VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) «Резолюція про війну» і «Резолюція в аграрному питанні».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 386—389, 407—410; «Звезда» № 8, 6 травня 1917 р.

Комітет РСДРП(б) на доповідь більшовика В. М. Маковського про діяльність робітничої фракції у міській думі ухвалив резолюції про посилення ролі Ради у боротьбі з розрухою і про тактику більшовиків на виборах до міської думи.

«Звезда» № 9, 9 травня 1917 р.

Київ. Комітет більшовиків обговорив питання про структуру організації і норми представництва при створенні постійно діючих районних і загальноміських партійних конференцій.

Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 267—268.

В організації РСДРП(б) перебувало 2500 членів партії.

ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 131 зв.

7 травня — неділя

Харків. У газеті «Пролетарий» передруковані стаття В. І. Леніна «Солдати і земля» і написана ним і схвалена VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) «Резолюція про Ради робітничих і солдатських депутатів».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 257—258, 412—413; «Пролетарий» № 37, 7 травня 1917 р.

Більшовицька фракція Ради робітничих і солдатських депутатів визнала за необхідне існування самостійної більшовицької фракції і проведення у Раді самостійної більшовицької політики.

«Пролетарий» № 38, 9 травня 1917 р.

Катеринослав. Збори Литовської соціал-демократичної організації ухвалили рішення приєднатись до місцевої організації РСДРП(б) на правах району і одногласно схвалили більшовицьку програму і тактику.

«Звезда» № 9, 9 травня 1917 р.

Миколаїв. Надруковано об'яву про скликання 7 травня об'єднаних зборів членів РСДРП районів «Наваль», «Руссуд», «Пятиугольник», присвячені доповіді більшовика ІІ. О. Бурого про роботу VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б).

«Трудовая газета» № 2421, 7 травня 1917 р.

Південно-Західний фронт. У Кам'янець-Подільському з 7 по 20 травня проходив з'їзд делегатів армій Південно-Західного фронту. Делегат ЦК РСДРП(б), член армійського комітету XI армії прапорщик М. В. Криленко у своєму виступі на з'їзді засудив імперіалістичну політику Тимчасового уряду і висунув вимогу переходу влади до Рад, припинення війни і укладення демократичного миру.

Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 360—365.

8 травня — понеділок

Київ. 8(9) травня Комітет РСДРП(б) заслухав доповіді делегатів VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). Всупереч прагненню прибічників Г. Пятакова в перекрученому вигляді представити хід роботи конференції, применшити значення її рішень, М. О. Савельєв (Петров) і М. М. Майоров відзначили діловий характер конференції, важливість прийнятих нею резолюцій і ленінської політичної лінії, схваленої всією партією.

ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 1, арк. 56—57; спр. 3, арк. 124—130.

Одеса. На зборах членів РСДРП Міського району більшовик О. І. Хмельницький рішуче засудив антинародну політику Тимчасового уряду.

«Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» № 28, 10 травня 1917 р.

9 травня — вівторок

Катеринослав. В газеті «Звезда» передруковані написані В. І. Леніним і схвалені VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) «Резолюцію про об'єднання інтернаціоналістів проти дрібнобуржуазного оборонського блоку» і «Резолюція про Ради робітничих і солдатських депутатів».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 411—412, 413, «Звезда» № 9, 9 травня 1917 р.

Газета «Звезда» 9, 12 і 16 травня друкувала статтю С. І. Гопнер «Про Всеросійську конференцію РСДРП, яка відбулася в Петрограді 24—29 квітня 1917 р.».

«Звезда» №№ 9, 10 і 11 від 9, 12 і 16 травня 1917 р.

10 травня — середа

Харків. У газеті «Пролетарий» надруковані статті В. І. Леніна «Фінляндія, і Росія», «Класове співробітництво з капіталом, чи класова боротьба проти капіталу?» і «Про тверду революційну владу».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 4—7; 27—29; 30—32; «Пролетарий» № 39, 10 травня 1917 р.

Київ. У газеті «Голос социал-демократа» передрукована написана В. І. Леніним і схвалена VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) «Резолюція про війну».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 386—389; «Голос социал-демократа» №№ 22, 10 травня 1917 р.

Загальні збори членів РСДРП(б) схвалили в цілому запропоновану загальноміським комітетом структуру організації. Остаточне її затвердження було відкладено до загальноміської конференції.

«Голос социал-демократа» № 25, 18 травня 1917 р.

11 травня — четвер

Харків. На засіданні комітету більшовиків обговорено питання про створення Військової організації РСДРП(б) і Червоної гвардії.

«Пролетарий» № 41, 13 травня 1917 р.

Катеринослав. 11 і 14 травня загальні збори організації РСДРП(б) заслухали доповідь С. І. Гопнер про роботу VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), одноставно схвалили резолюції конференції, зажадали звільнення Ради від угодівців.

«Звезда» № 11, 16 травня 1917 р.

Одеса. Пізніше 11 травня. Передруковано листівкою написаний В. І. Леніним «Відкритий лист до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 43—47; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 4, стор. 169.

Більшовики П. І. Старостін і Г. І. Сапельников обрані до складу правління профспілки машинобудівних робітників.

«Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» № 30, 13 травня 1917 р.

Південно-Західний фронт. Раніше 11 травня. Більшовицькою організацією гвардії Гренадерського полку ухвалено резолюції про поточний момент і про наступ на фронті, у яких висувалась вимога переходу влади до Рад і засуджувалась імперіалістична політика Тимчасового уряду.

«Правда гренадерская» № 1, 11 червня 1917 р.; «Красная летопись», 1931, №№ 5—6, стор. 68—70.

Збори більшовиків і їм співчуваючих гвардії Павловського полку за участю 4 тис. чол. схвально зустріли резолюції більшовицької організації гвардії Гренадерського полку.

«Правда гренадерская» № 1, 11 червня 1917 р.

12 травня — п'ятниця

Катеринослав. В газеті «Звезда» передруковані промова В. І. Леніна при відкритті VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) і його доповідь про поточний момент (газетний звіт) *, написана ним і схвалена конференцією «Резолюція про перегляд партійної програми» і стаття «Новий» уряд уже відстав не тільки від революційних робітників, але й від маси селянства».

«В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 346; 396—397; т. 32, стор. 36; «Звезда» № 10, 12 травня 1917 р.

Київ. Комітет РСДРП(б) ухвалив доповіді делегатів VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) заслухати на районних зборах.

Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 273.

13 травня — субота

Катеринослав. Більшовики визнали допустимим блок з меншовиками на виборах до міської думи за умови інтернаціоналістської позиції останніх у ставленні до війни.

«Звезда» № 15, 30 травня 1917 р.

Миколаїв. Об'єднані збори членів РСДРП заводів «Наваль», «Руссуд», «Пятиугольник» заслухали доповідь П. О. Бурого про VII (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б).

«Трудовая газета» № 2426, 16 травня 1917 р.

14 травня — неділя

Харків. У газеті «Пролетарий» передрукована стаття В. І. Леніна «Фактичне перемір'я».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 51—53; «Пролетарий» № 42, 27 травня 1917 р.

На зборах організації РСДРП(б) були заслухані доповіді делегатів VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) О. В. Ємельянова (Сурика) про роботу і рішення конференції і О. М. Іванова про діяльність більшовицької організації Петрограда.

«Пролетарий» №№ 44 і 48, 17 і 21 травня 1917 р.

Київ. Газета «Голос социал-демократа» надрукувала статтю «Всеросійська конференція», в якій викладено хід роботи VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б).

«Голос социал-демократа» № 24, 14 травня 1917 р.

15 травня — понеділок

Харків. На об'єднаному засіданні комітетів політичних партій міста більшовики заявили про незгоду заключати блок з угодівськими партіями, визнавши можливим блок лише з меншовиками-інтернаціоналістами.

«Пролетарий» № 44, 17 травня 1917 р.

Бахмут. Загальні збори робітників Ртутного і Вугільного рудників, а також шахти № 5 Горлівського району ухвалили резолюцію про припинення війни, переходу влади до Рад, конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків і промисловості.

«Пролетарий» № 47, 20 травня 1917 р.

Луганськ. Конференція Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Луганського району висловила за передачу всієї повноти влади Радам, вказала на необхідність активізації роботи по створенню Рад селянських депутатів та їх об'єднання з Радами робітничих і солдатських депутатів.

«Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов» № 72, 2 червня 1917 р.

* Промова і доповідь В. І. Леніна наводиться у викладі в статті С. І. Гопнер «Про Всеросійську конференцію РСДРП».

Київ. Екстрені збори членів комітету більшовиків, партійних активістів і представників районів ухвалили резолюцію, що засуджувала імперіалістичну війну і вимагала її припинення. Збори виступили проти розпочатих військовими властями облав як методу боротьби з дезертирством.

ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 132—134 зв.; 136—140 зв., 142—145 зв., «Голос социал-демократа» № 26, 20 травня 1917 р.

16 травня — вівторок

У «Правде» надруковано привітання В. І. Леніну від Київської ініціативної групи молодих робітників по організації Спілки соціал-демократичної робітничої молоді.

«Правда» № 58, 16 травня 1917 р.

Катеринослав. У газеті «Звезда» передрукована написана В. І. Леніним і схвалена VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) «Резолюція про поточний момент»

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 431—434; «Звезда» № 11, 16 травня 1917 р.

Київ. На засіданні комітету РСДРП(б) була ухвалена декларація із засудженням вуличної облоги на дезертирів 15 травня як знаряддя активізації дій контрреволюції. Була також прийнята постанова з вимогою перевиборів Виконкому Ради робітничих депутатів на основі пропорціонального представництва.

ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 1, арк. 59—60 зв.; спр. 3, арк. 147—149; «Голос социал-демократа» № 26, 20 травня 1917 р.

17 травня — середа

Харків. Правління профспілки «Металіст» обрало представником від спілки до Ради робітничих і солдатських депутатів більшовика Ф. П. Судика. До президії правління обрано 5 більшовиків, головою президії — більшовика А. З. Бояркова.

«Пролетарий» № 49, 24 травня 1917 р.

18 травня — четвер

Харків. У газеті «Пролетарий» передруковано статтю Н. К. Крупської «Сторінка з історії Російської соціал-демократичної робітничої партії» з доповненнями В. І. Леніна.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 72; «Пролетарий» № 45, 18 травня 1917 р.

Київ. Газета «Голос социал-демократа» передрукувала написану В. І. Леніним і схвалену VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) «Резолюцію в аграрному питанні».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 407—410; «Голос социал-демократа» № 25, 18 травня 1917 р.

Одеса. Збори більшовиків — членів місцевої організації РСДРП і делегатів I з'їзду Румчероду, заслухавши доповідь учасника VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) Ф. А. Земіта, прийняли рішення про створення фракції більшовиків в Одеській організації РСДРП. До бюро фракції ввійшли: О. І. Хмельницький, П. С. Заславський, Г. П. Ачканов, Ф. А. Земіт.

«Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» № 36, 20 травня 1917 р.

19 травня — п'ятниця

Секретаріат ЦК РСДРП(б) доручив видавництву «Прибой» видати за рахунок ЦК партії представнику з посада Добрянки (Чернігівська губернія) по одному примірнику всіх видань «Прибоя».

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 1, стор. 8.

Харків, Катеринослав. В газетах «Пролетарий» і «Звезда» передруковано написаний В. І. Леніним «Відкритий лист до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 43—47; «Пролетарий» № 46, 19 травня 1917 р. «Звезда» № 12, 19 травня 1917 р.

20 травня — субота

Харків. У газеті «Пролетарий» передрукована стаття В. І. Леніна «Загрожує розруха».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 73—75; «Пролетарий» № 47, 20 травня 1917 р.

Київ. Комітет РСДРП(б) оголосив про відкриття в робітничих районах міста кіосків для продажу партійних газет, брошур та іншої літератури.

Відбулися установчі збори Військової організації при комітеті.

«Голос социал-демократа» № 26, 28 від 20 і 24 травня 1917 р.

21 травня — неділя

Секретаріат ЦК РСДРП(б) видав посвідчення Д. І. Сулімову для поїздки в справах партії до Харкова і Катеринослава і Воюшину для поїздки до Києва, Одеси і Луцька.

В. В. Анিকেєв. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (Хроника событий), стр. 125.

Харків. Збори організації РСДРП(б) ухвалили виставити на виборах до міської думи самостійний список. До складу обраного комітету ввійшли: О. В. Ємельянов (Сурик), М. С. Данилевський, С. Ф. Буздалін, П. Д. Рижов, К. О. Кіркїж, І. А. Корнєєв, О. К. Сербиченко, А. П. Люль, Ф. П. Судик та ін.

«Пролетарий» № 49, 24 травня 1917 р.

Київ. 21 і 28 травня відбулася загальноміська конференція РСДРП(б), яка заслухала доповіді комітету і доповіді з місць; фінансовий звіт; обговорила питання про ставлення до Тимчасового уряду; структуру міської партійної організації; вибори до міського самоуправління та ін. До складу загальноміського комітету були обрані: О. Б. Горвіц, М. П. Зарніцин, Є. Б. Бош, І. М. Крейсберг, В. П. Затонський, В. М. Іримаков, В. Ф. Логінов, М. В. Реут, В. М. Довнар-Запольський та ін.

ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 151—152, 154—187 зв.; 188—191а зв.; «Голос социал-демократа» № 29, 31, 33 і 34, від 25, 27, 30 і 31 травня 1917 р.

22 травня — понеділок

Миколаїв. Організаційні збори латиської групи РСДРП одностайно схвалили резолюції VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б).

«Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» № 19, 26 травня 1917 р.

Одеса. О. І. Хмельницький виступив з доповіддю про більшовицьку програму на зборах членів РСДРП Міського району.

«Южный рабочий» № 30, 24 травня 1917 р.

Південно-Західний фронт. На засіданні армійських виборних Особливої армії більшовик М. М. Коновіхін виступив з викладом платформи партії більшовиків у питаннях про владу, війну і мир.

«Известия военных Особой армии» № 44, 24 травня 1917 р.

23 травня — вівторок

Ст. Микитівка. Збори 176 представників від Рад робітничих і солдатських депутатів Центрального району Донецького басейну, які об'єднували 35 тис. робітників,

обрали делегатами на I Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів більшовиків Ш. А. Грузмана та І. Семенцова.

*«Пролетарий» № 53, 28 травня 1917 р.;
«Известия бюро Советов рабочих и солдатских депутатов Центрального района»
№ 9, 3 червня 1917 р.*

Київ. Комітет РСДРП(б) розглянув організаційні питання.

*ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 51,
оп. 1, спр. 1, арк. 63—63 зв.*

24 травня — середа

Секретаріат ЦК РСДРП(б) отримав 15 крб. від комітету РСДРП(б) заводу «Русское общество» (ст. Вітка Катеринославська губернія) і 100 крб. — від Горлівського районного комітету РСДРП(б).

В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (Хроника событий), стор. 129.

Херсон. На засіданні виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів більшовики запропонували резолюцію з вимогою оголошення Ради робітничих і солдатських депутатів вищою владою у місті.

«Солдат и рабочий» № 10, 27 травня 1917 р.

25 травня — четвер

Катеринослав. Збори Військової організації при комітеті РСДРП(б) ухвалили організувати більшовицький солдатський клуб і приступити до видання газети «Солдатская жизнь».

«Звезда» № 15, 30 травня 1917 р.

Мітинг 4 тис. робітників і солдатів міста на доповідь більшовика, який прибув з Петрограда, прийняв резолюцію з привітанням ЦК РСДРП(б) і газеті «Правда».

«Звезда» № 15, 30 травня 1917 р.

Київ. На засіданні комітету більшовиків були призначені доповідачі для виступів у Раді робітничих депутатів з питань боротьби за мир і організації виробництва.

*ПА ІІІ при ЦК Компартії України,
ф. 51, оп. 1, спр. 1, арк. 64*

В газеті «Голос социал-демократа» надрукована стаття М. П. Зарніцина «Борьба с господарскою разрухою», до якої включені 7 і 8 тези з Квітневих тез В. І. Леніна.

«Голос социал-демократа» № 29, 25 травня 1917 р.

Вінниця. Промова В. І. Леніна з аграрного питання на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів 22 травня видана окремою брошурою під назвою «Большевики о земле».

*В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32,
стор. 164—184; Владимир Ильич Ленин.
Биографическая хроника, т. 4, стор. 195.*

26 травня — п'ятниця

Катеринослав. В газеті «Звезда» передрукована (не повністю) стаття В. І. Леніна «До питання про об'єднання інтернаціоналістів».

*В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32,
стор. 110—111; «Звезда» № 14, 26 травня 1917 р.*

Юзівка. Організаційні збори більшовиків ухвалили рішення про вихід із об'єднаної організації РСДРП і організацію самостійної більшовицької організації. До складу організаційного бюро обрано Ф. І. Зайцева, П. О. Алфьорова, Д. Т. Корнієнка.

*Большевистские организации Украины
(март—ноябрь 1917 г.), стор. 166.*

Південно-Західний фронт. Пізніше 26 травня. Член армійського комітету XI армії М. В. Криленко, обраний делегатом I Всеросійського з'їзду Рад робітничих і

солдатських депутатів, написав листівку «Зачем я поеду в Петроград», яка розповсюджувалась серед солдатів, роз'яснювала позицію більшовиків з питань війни, миру і революції*.

*Большевистские организации Украины...
(март—ноябрь 1917 г.), стор. 371—374.*

27 травня — субота

Харків. В газеті «Пролетарий» передрукована написана В. І. Леніним і схвалена ЦК РСДРП(б) «Резолюція про економічні заходи боротьби з розрухою».

*В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32,
стор. 190—192; «Пролетарий» № 52,
27 травня 1917 р.*

Вінниця. Не пізніше 27 травня. Комітет РСДРП(б) випустив листівку до робітників і селян з роз'ясненням більшовицької платформи і закликом до її здійснення.

*Большевистские организации Украины
(март—ноябрь 1917 р.), стор. 352—357.*

28 травня — неділя

Секретаріат ЦК РСДРП(б) направив листа в Київ з дозволом Київському комітетові РСДРП(б) видати брошуру О. М. Коллонтай «Кому нужна война» і надіслати до ЦК по 5 примірників цього видання.

*Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями,
т. 1, стор. 11.*

Катеринослав. У Міському саду відбувся мітинг робітників і солдатів, на якому була ухвалена резолюція з протестом проти цькування буржуазною пресою В. І. Леніна.

«Звезда» № 17, 6 червня 1917 р.

Ходорков. Представник Київського комітету РСДРП(б) В. М. Примаков на зборах робітників, влаштованих з ініціативи групи місцевих більшовиків, зробив доповідь про поточний момент і завдання партії більшовиків. Збори ухвалили більшовицьку резолюцію.

*«Голос социал-демократа» № 61, 2 липня
1917 р.*

29 травня — понеділок

Чернігів. На відкритих зборах організації РСДРП(б) з доповіддю про поточний момент і тактику партії більшовиків виступив більшовик В. А. Селюк. Його опонентами були меншовики і кадети.

*«Черниговская земская газета», 6 липня
1917 р.*

Південно-Західний фронт. Мітинг солдатів твардійського Гренадерського полку XI армії 2125 голосами при 6, що утрималися, ухвалив резолюцію недовіря Тимчасовому уряду. Солдати вимагали передачі всієї влади до рук Рад і звернулись до солдатів інших частин, селян і робітників всієї Росії із закликом приєднатися до цієї резолюції.

*«Голос социал-демократа» № 51, 20 червня
1917 р.*

30 травня — вівторок

Харків. В газеті «Пролетарий» передрукована стаття В. І. Леніна «Про «самочинне захоплення» землі (Погані доводи «соціалістів-революціонерів»)».

*В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32,
стор. 129—132; «Пролетарий» № 54,
30 травня 1917 р.*

30 і 31 травня, 6 і 12 червня. Відбулася загальноміська конференція РСДРП(б), у якій взяли участь 68 делегатів. Конференція розглянула доповідь комітету, допові-

* Частина листівки наводиться В. І. Леніним у статті «Більшовизм і розклад армії» (Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 250—252).

ді з місць, питання про вибори до міської думи, Військову організацію, ставлення до коаліційного уряду, друкарню комітету, Червону гвардію та ін.

«Пролетарий» № 56, 58, 60, 63, 68 і 69 від 1, 3, 6, 9, 15 і 16 червня 1917 р.

Катеринослав. В газеті «Звезда» передрукована написана В. І. Леніним і схвалена ЦК РСДРП(б) «Резолюція про економічні заходи боротьби з розрухою».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 190—192; «Звезда» № 15, 30 травня 1917 р.

Київ. Комітет РСДРП(б) прийняв рішення створити муніципальну комісію для організації роботи по проведенню виборчої кампанії у міську думу. Л. І. Картвелішвілі доручили разом з ініціативною групою по організації спілки молоді виробити статут спілки і подати його на затвердження комітету.

ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 1, арк. 65—66 зв.

31 травня — середа

Харків. 31 травня, 1 і 2 червня. В газеті «Пролетарий» передрукована промова В. І. Леніна з аграрного питання на І Всеросійському з'їзді селянських депутатів 22 травня 1917 р.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 164—184; «Пролетарий» № 55, 56 і 57 від 31 травня, 1 і 2 червня 1917 р.

Катеринослав. Обговоривши питання про виборчу кампанію до міської думи, загальні збори організації РСДРП(б) відхилили блок з меншовиками-оборонцями і прийняли рішення виступити на зборах самостійно.

«Звезда» №№ 15 і 16, 30 травня і 2 червня 1917 р.

ТРАВЕНЬ

Середина травня

Чернігів. Більшовики міста виділились у самостійну організацію.

Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації, стор. 52.

Кінець травня

Олександрівськ. Почала оформлятись більшовицька організація міста.

Нариси Запорізької партійної організації, К., 1968, стор. 47.

Горлівка. В районній організації, до складу якої входило 5 рудничних комітетів, перебувало 1673 члени партії.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 1, стор. 495.

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ МУЗЕЇВ У ПРОПАГАНДІ ПОДВИГУ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Минають роки, десятиліття, але радянський народ не забуває і ніколи не забуде подвигу воїнів і партизанів, здійсненого у роки Великої Вітчизняної війни. Виступаючи на урочистих зборах у Кремлівському палаці з'їздів, присвячених 30-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв відзначав: «Грандіозно і величаво постає перед світом подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Цей подвиг увійшов в історію і не забудеться ніколи»¹.

Важливу роль у пропаганді подвигу відіграють громадські музеї різних типів, зокрема історичні, краєзнавчі, меморіальні, літературні та художні. Останнім часом у місцевостях, де в роки війни билися бойові частини Червоної Армії, дислокувалися штаби партизанських формувань, діяли підпільні організації широко створюються меморіальні комплекси, музеї бойової та партизанської слави. Експозиції цих музеїв розповідають про безприкладний ратний і трудовий героїзм радянських людей, показують жахливу картину винищення населення, пограбування, руйнування фашистами сотень міст, десятки тисяч селищ міського типу і сіл.

Перед громадськими музейними закладами західних областей Української РСР, як і всієї нашої країни, стоїть важливе і відповідальне завдання — якнайширше пропагувати немеркнучий подвиг народу, безприкладний героїзм, відвагу і мужність, виявлені радянськими воїнами на фронтах і в тилу.

Велику роботу у пропаганді подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни ведуть музеї Волині. Про героїчні подвиги народних месників розповідає меморіал Партизанської слави, що створено в с. Лобна Любешівського району Волинської області на місці колишнього штабу з'єднання партизанських загонів на чолі з двічі Героєм Радянського Союзу О. Ф. Федоровим. «Радісно бачити в нашому партизанському домі — Лісограді цей чудовий пам'ятник, споруджений бойовими соратниками, жителями цих місць», — пише колишній редактор партизанської газети «Радянська Україна» І. М. Сербін та ін.²

Трудащі Ківерцівського району на Волині реставрували і впорядкували місця стоянки колишнього партизанського загону спеціального призначення Героя Радянського Союзу Д. М. Медведєва й окремих загонів з'єднань Героїв Радянського Союзу А. П. Бринського, П. А. Прокоп'юка. Обласним управлінням будівництва і експлуатації шосейних шляхів та іншими організаціями, за активною участю громадськості, тут споруджено монумент Слави партизанам, а також впорядковано

¹ «Правда», 9 травня 1975 р.

² Архів Волинського краєзнавчого музею, ф. 1, оп. 1, спр. 170, арк. 3.

табір в урочищі Лопатень. У музеї зібрано багато експонатів, що висвітлюють партизанський рух на Волині в роки війни³.

У південно-західній частині м. Горохова Волинської області створено меморіальний комплекс споруд: Пагорб Слави з обеліском на честь воїнів, які загинули в роки війни, Алею героїв, Мармурову стелу, на якій викарбовано золотом імена 1784 героїв. Тут же розміщуються братське кладовище і музей революційної, бойової і трудової слави. Експозиція музею складається з трьох відділів, де зібрано понад 1 тис. експонатів, що розповідають про героїзм радянських воїнів⁴.

На честь відкриття комплексу, за рішенням райкому партії і райвиконкому було викарбовано спеціальну пам'ятну медаль із зображенням Пагорба Слави, якою було нагороджено активних учасників боїв за оборону і визволення району від німецько-фашистських загарбників, а також слідопитів, які брали активну участь у створенні музею.

Пагорб Слави і музей — священні місця для трудящих краю. Біля вічного вогню піонерам уперше пов'язують галстуки, молодим комуністам вручають партійні квитки. Тут починають і завершують свої зльоти й походи піонери і комсомольці району⁵.

Завдяки великій роботі, проведеній партійними і радянськими органами, за активною участю громадськості, на Ровенщині споруджено багато громадських музеїв, що розповідають про славних захисників Вітчизни, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Так, у с. Дубрівськ Заріччянського району Ровенської області споруджено музей Партизанської слави. Тут зібрано цікаві документи про роботу обласної конференції Ровенського підпільного обкому Компартії України, що проходила у селі в 1943 р. А в народному музеї, створеному з ініціативи комуністів колгоспу ім. В. І. Леніна с. Війниці Млинівського району увагу відвідувачів привертають, насамперед, стенд і фотовиставки: «Велика Вітчизняна війна», «Партизанська боротьба радянського народу в роки фашистської окупації», експонати яких розповідають про патріотизм місцевих жителів у роки війни⁶.

У колгоспі встановилася традиція урочистих проводів юнаків у Радянську Армію під девізом: «Якщо ти одягнеш солдатську шинель». Тепло зустрічають в колгоспі і демобілізованих воїнів. На вечорах-зустрічах, що відбуваються в клубі, а потім у музеї воїни розповідають як виконували наказ земляків. За роботу по патріотичному вихованню молоді, комсомольців колгоспу нагороджено Червоним прапором ЦК ЛКСМУ, занесено в книгу пошани ЦК комсомолу України⁷.

Далеко за межами Ровенської області відомий Володимирецький історико-краєзнавчий музей, експонати якого розповідають про подвиги наших воїнів у роки Великої Вітчизняної війни. На території Володимирецького району діляти партизанські з'єднання С. А. Ковпака, В. А. Бегми. У 1943 р. тут було створено партизанський загін ім. Кармелюка і підпільний райком партії, який керував масовою народною боротьбою трудящих району проти фашистів.

Експонати музею розповідають також про славний бойовий шлях 143-ї Конотопсько-Коростенської Червонопрапорної ордена Суворова стрілецької дивізії, яка разом з партизанами у 1944 р. визволила цей край від німецько-фашистських загарбників⁸.

³ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 82, арк. 12

⁴ Там же.

⁵ «Червоний прапор», 29 квітня 1970 р.

⁶ Відомчий архів Ровенського обласного управління культури, ф. Р-473, оп. 3, спр. 644, арк. 53.

⁷ «Червоний прапор», 29 квітня 1970 р.

⁸ «Червоний прапор», 2 липня 1969 р.

Відвідавши історико-краєзнавчий музей, мистецтвознавець з Москви В. Бондарєв про свої враження написав у газету «Ленінська зоря»: «Якби всі будинки культури мали такі музеї, які відображають життя району, то справа пропаганди, виховання підростаючого покоління в дусі патріотизму і любові до Батьківщини стала б більш дійовою, емоційною і сучасною»⁹.

У дні святкування 30-річчя визволення Ровенщини від фашистських загарбників при Будинку офіцерів Ровенського гарнізону відкрито музей бойової слави. Експозиції музею розповідають про подвиги легендарного розвідника, Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова та про інших радянських патріотів. При музеї створено гурток юних слідопитів, члени якого займаються пошуками матеріалів, в яких висвітлюється життєвий шлях М. І. Кузнецова.

Про славних захисників Вітчизни розповідають пам'ятники, обеліски бойової слави, меморіальні комплекси, що відкриті в західних областях України. Так, у с. Молотків на Тернопільщині встановлено обеліск героїчним захисникам села.

Виховувати молоді на традиціях героїки — це складне і важливе завдання. І це добре розуміють комуністи і комсомольці, педагогічний колектив Буцацького радгоспу-технікуму на Тернопільщині. З їх ініціативи тут було створено музей бойової слави 1-ї Гвардійської артилерійської дивізії, що пройшла свій шлях від Сталінграда до Берліна і Праги, брала участь у визволенні Тернопільської області від німецько-фашистських загарбників.

У музеї експонуються речі і документи воїнів дивізії. Він став центром військово-патріотичного виховання молоді. Тут проводяться семінари в мережі партійної і комсомольської політосвіти, відбувається прийом в піонери і комсомол, проводи до лав Радянської Армії тощо. За велику політико-виховну роботу музей нагороджено дипломом Всесоюзного штабу походів молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу і двома дипломами Республіканського штабу. В 1973 р. його нагороджено Почесним знаком ДТСААФ СРСР та Почесною грамотою ДТСААФ України.

Велику роботу щодо створення музеїв і кімнат бойової слави проводять партійні організації Дрогобицького, Сокальського, Радеківського та інших районів Львівщини. Так, у с. Скоморохи Сокальського району з ініціативи комсомольців створено музей лопатинської застави. Експозиції музею розповідають про мужність прикордонників 13-ї застави, командиром якої був лейтенант О. П. Лопатін. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁰.

З почуттям глибокого хвилювання безперервним потоком ідуть відвідувачі до Львівського меморіального музею — Пагорба Слави. Його експонати розповідають про подвиги воїнів 1-го Українського фронту, які визволяли місто від німецько-фашистських загарбників, про партизанський рух на Львівщині. За 10 років після відкриття музею, в його залах побувало близько 250 тис. чол.¹¹.

Музейні заклади дедалі активніше допомагають партійним організаціям виховувати маси на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу.

М. І. ОЖИЦЬКА (Львів)

⁹ «Ленінська зоря», 8 квітня 1972 р.

¹⁰ Архів Львівського історичного музею, ф. 1, оп. 1, спр. 462, арк. 42.

¹¹ Путівник Холм Слави, Львів, 1974, стор. 22.

Наш календар

ШЛЯХАМИ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ИНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

(До 75-річчя з дня народження
Е. Кліми)

Ім'я Еммануїла Кліми, одного з визначних діячів комуністичного і робітничого руху Чехословаччини, нерозривно пов'язане з революційно-визвольною боротьбою трудящих Закарпаття*.

Народився Е. Кліма 17 травня 1902 р. у с. Напаєдлі в Моравії (Чехословаччина)

у вчительській сім'ї. З дитинства Еммануїл мріяв також стати вчителем. На початку 20-х років він їде вчитися у Прагу. В цей час під впливом Великого Жовтня в буржуазній Чехословаччині прокотилася хвиля революційних виступів трудящих. Під впливом цих подій Е. Кліма стає на шлях революційної боротьби. У 1923 р. він вступив у ряди Комуністичної партії Чехословаччини, а пізніше за дорученням ЦК КПЧ перейшов на роботу в Центральний комітет комсомолу в Празі.

В 1925 р. ЦК Комуністичної партії Чехословаччини направив Е. Кліму на роботу в Закарпаття, де його обрали першим секретарем Закарпатського крайкому комсомолу. Працюючи на цій посаді, він вів велику організаційну, політичну та виховну роботу серед робітничої і селянської молоді. Коли у грудні 1926 р. на Закарпатті почала виходити молодіжна газета «Працююча молодь», Е. Кліма став її редактором¹.

У другій половині 20-х років у Комуністичній партії Чехословаччини активізувалися правоопортуністичні елементи, що викликало внутріпартійну боротьбу. Це певною мірою позначилося і на діяльності Закарпатської крайової партійної організації, де також почали виявлятися опортуністичні збочення в окремих її керівників. Е. Кліма рішуче виступив проти тих, хто став на шлях зради принципам марксизму-ленінізму, настановам Комуністичного Інтернаціоналу.

З метою викриття правоопортуністичних елементів в одній із газетних статей Е. Кліма дав ґрунтовний аналіз становища, що склалося на той час у Закарпатській крайовій комуністичній організації. Вказуючи на ослаблення впливу комуністів серед трудящих краю**, він відмічав, що причиною цього є, насамперед, неправильна політична лінія, яку проводив крайком партії щодо «селянського та національного питань»². Він, зокрема, зазначав, що партійне керівництво в своїй діяльності не врахувало тих зрушень, які сталися в класовому розшаруванні населення Закарпаття, виявляло пасивність щодо мобілізації широких мас трудящих на боротьбу за їх права, не вело організаторської і політико-виховної роботи серед сільського пролетаріату.

Е. Кліма підкреслював, що комуністи Закарпаття зуміють добитися піднесення свого впливу серед трудящих краю тільки тоді, коли «вдасться залучити на свій бік сільський пролетаріат і повести його на боротьбу за поліпшення життєвих умов», а також «створити бойовий союз сільських пролетарів і дрібних селян»³. Е. Кліма сміливо викривав недоліки, що траплялися в роботі Закарпатської крайової комуністичної організації, рішуче боровся за піднесення її боєздатності, за зростання в ній робітничого про шарку.

На IX крайовій партійній конференції, яка відбулася в лютому 1929 р., кому-

* Закарпаття з 1919 р. аж до окупації його хортистською Угорщиною (1938—1939 рр.) входило до складу буржуазної Чехословаччини.

¹ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів, т. 2, 1924—1929 рр., Ужгород, 1961, стор. 511.

** Про це, зокрема, свідчить такий факт. Якщо у 1924 р. за комуністів під час парламентських виборів на Закарпатті було подано понад 100 тис. голосів виборців, то в кінці 1918 р. під час виборів до крайового представництва — менше 49 тис. голосів.

² „Munkás ujság”, 2 лютого 1929 р.

³ Там же.

ністи обрали Е. Кліму першим секретарем Закарпатського крайкому, а на V, VI і VII з'їздах Комуністичної партії Чехословаччини — членом ЦК КПЧ⁴.

Працюючи секретарем крайкому партії, Е. Кліма проводив велику організаційну, ідейно-виховну роботу, керував страйковою боротьбою робітників, селянським рухом⁵. Він виступав на районних конференціях КПЧ, мітингах трудящих міста і села.

Після IX крайової партійної конференції комуністи Закарпаття активізували роботу серед міських і сільських пролетарських мас. Вони організували ряд революційних виступів, зокрема, страйк робітників на виноградниках, що відбувся весною 1929 р. У ньому взяли участь 5600 чол.⁶

В червні 1930 р. у Мукачевому відбулася чергова, крайова X партійна конференція. В її роботі взяв участь генеральний секретар ЦК КПЧ К. Готвальд⁷. Із звітною доповіддю на ній виступив Е. Кліма, який розповів про становище на Закарпатті. Він підкреслив, що в результаті безробіття, голоду і злиднів, жорстокого національного гніту у краї трудящі маси потрапили у тяжке соціально-економічне та політичне становище. Е. Кліма закликав комуністів наполегливо боротися за зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Він зазначив, що на Закарпатті є всі об'єктивні і суб'єктивні умови для того, щоб відбити наступ буржуазії, яка намагалася повернути на свій бік незадоволені і змучені голодом трудящі маси, і посилити боротьбу робітників і селян за їх визволення з-під ярма капіталу⁸.

На початку 1932 р. революційно-визвольна боротьба в краї досягла небувалої за своїм розмахом сили. Успіхи комуністів Закарпаття в розгортанні масового революційного руху трудящих у роки економічної кризи високо оцінив Центральний Комітет КПЧ. Аналізуючи обстановку, що склалася в краї, IV пленум ЦК КПЧ (1932 р.) в своїй резолюції вказав: «Коли йде мова про пригнічені національності, то «закарпатський метод» (маються на увазі форми і методи керівництва класовою боротьбою — С. П.) є зразком того, як може партія практично і на ділі розгорнути великий національно-визвольний рух і очолити його»⁹. К. Готвальд у своєму виступі на XII пленумі Виконкому Комінтерну (ВККІ) також відзначав успіхи Закарпатської крайової комуністичної організації, досягнуті в революційно-визвольній боротьбі¹⁰.

Чимала заслуга в цьому належить Е. Клімі та його соратникам по партії. Він користувався глибокою повагою не тільки у комуністів, а й у широких мас трудящих Закарпаття. Будучи чехом за національністю, він швидко вивчив українську мову, щоб краще спілкуватися з робітниками і селянами краю. Для трудящих Закарпаття він був особлянням тих найкращих представників чехословацького робітничого класу, в яких вони бачили своїх союзників у спільній класовій боротьбі проти гнобителів. Все це викликало незадоволення реакційних кіл. У поліцейських донесеннях зазначалося, що Е. Кліма належить до особливо небезпечних комуністичних діячів країни.

Намагаючись придушити революційний рух у Чехословаччині і особливо в Закарпатті, реакційні сили організували справжній терор. За керівними діями і активістами Компартії власті встановили суворий нагляд. Комуністична партія Чехословаччини змушена була діяти в напівлегальних умовах. Наприкінці 1933 р. ЦК КПЧ направив Еммануїла Кліму на роботу в Моравію у м. Брно, де його обрали першим секретарем Бренського крайкому КПЧ. У березні 1934 р. його було заарештовано і за революційну діяльність засуджено до тюремного ув'язнення строком на один рік¹¹. Відбував покарання він на Закарпатті, в Хустській тюрмі. Перебуваючи за ґратами, Е. Кліма продовжував вести революційну боротьбу. В одному з листів, надісланому з-за ґрат, звертаючись до комуністів Закарпаття, він писав: «Постарайтеся, аби при наступних виборах *** кожний робітник, кожний селянин і взагалі кожний трудящий знав, коли він невдоволений і важко страждає від теперішніх капіталістичних порядків, то на виборах повинен голосувати за комуністів і не дати себе обманути ні аграрною, ні соціал-демократичною, ні автономістською, або хоч і чортівською демагогією... Ми (тобто Е. Кліма і його товариші. — С. П.) ні на хвилину не втрачаємо віру. Наша є правда, нашою буде і перемога! Лише комунізм дасть нашому трудовому населенню хліб, працю, землю і волю, дасть йому людське життя!»¹².

⁴ «Přispěvky k dějinám KSČ», Praha, 1965, № 5, стор. 240.

⁵ Закарпатський обласний державний архів, ф. 2, оп. 2, спр. 180, арк. 12—13; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, Ужгород, 1968, стор. 162, 170.

⁶ «Карпатська правда», 22 червня 1930 р.

⁷ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, стор. 147.

⁸ Див.: «Komunistická revue», Praha, 1932, č. 4, 5, стор. 97—105; 132—135.

⁹ Gottwald Klement. Spisy, sv. III. Praha, 1951, стор. 198.

¹⁰ Див.: XII пленум ИККИ, Стенографический отчет, т. 3. М., 1933, стор. 82—89.

¹¹ Archiv Ústavu marxismu-leninismu ÚVKŠČ, fond 48, sign. 4.

¹² *** Йдеться про вибори до чехословацького парламенту, які було призначено на травень 1935 р. На Закарпатті за КПЧ було подано 79,4 тис. голосів, або 23,6% виборців.

¹² Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 14, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

На початку травня 1935 р. Е. Кліма повернувся з тюрми і включився у передвиборну боротьбу, що в цей час була в повному розпалі. На цих виборах трудящі обрали його депутатом від КПЧ до чехословацького парламенту.

Знаходячись далеко від Закарпаття, Е. Кліма продовжував цікавитися життям і боротьбою комуністів краю. З парламентської трибуни він неодноразово виступав з гнівними протестами проти соціально-економічного та політичного безправ'я трудящих Закарпаття, їх національного гноблення, закликав робітничий клас Чехословаччини до спільної боротьби із закарпатським пролетаріатом. «...Ми з цього місця, — говорив він, — запевняємо трудящих Закарпаття, що чеський трудящий люд рахується з їх вимогами і вважає ці вимоги й своїми»¹³.

У червні 1937 р. відбулася XIV Закарпатська крайова партійна конференція. В її роботі взяв участь як представник ЦК КПЧ і Е. Кліма. «Коли на трибуні з'являється представник Центрального комітету, депутат Компартії тов. Кліма, ціла конференція гримить бурею оплесків. Тов. Кліму добре знають трудящі нашого краю. Він був довгі роки крайовим секретарем, він довгі місяці просидів по тюрмах за боротьбу на Підкарпатті****. Він говорить українською мовою так зрозуміло, так ясно, що й найважчі політичні питання може кожна дитина зрозуміти», — писала газета «Карпатська правда» — орган Закарпатського крайкому КПЧ¹⁴.

У роки фашистського поневолення Чехословаччини, будучи членом першого підпільного ЦК КПЧ, Е. Кліма разом з іншими членами Центрального Комітету організував комуністів і комсомольців на боротьбу проти окупантів, брав участь у створенні підпільної друкарні, випуску газети «Руде право». Однак йому не довелося дожити до тих днів, коли сонце свободи засяяло над його батьківщиною. Помер Е. Кліма 15 лютого 1941 р.

Комуністична партія і трудящі соціалістичної Чехословаччини, а також Закарпаття глибоко шанують пам'ять про вірного сина і мужнього борця за справу комунізму, яким був Еммануїл Кліма.

С. Ю. ПРУНИЦЯ (Ужгород)

¹³ Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у Чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921—1938 рр.), Ужгород, 1959, стор. 539.

**** Органи цензури в буржуазній Чехословаччині забороняли вживати термін «Закарпатська Україна» або «Закарпаття».

¹⁴ «Карпатська правда», 6 червня 1937 р.

ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ

(До 80-річчя з дня народження
Маршала Радянського Союзу
К. О. Мерецкова)

7 червня 1977 р. минає 80 років з дня народження визначного військового діяча, активного будівника Збройних Сил СРСР, прославленого героя Великої Вітчизняної війни, Маршала Радянського Союзу Кирила Опанасовича Мерецкова.

Народився К. О. Мерецков у 1897 р. у с. Назар'єво Зарайського повіту Рязанської губернії (нині — Зарайський район Московської області) в сім'ї селянина-бідняка. З ранніх років він розпочав свою трудову діяльність. П'ятнадцятирічним юнаком Кирило Опанасович з допомогою своїх земляків влаштувався на одному з московських заводів слюсарем. У 1917 р. працював слюсарем-механіком на заводі, що розміщувався недалеко від Судогди (повітове містечко Владимирської губернії). В робітничому середовищі формувалася революційний світогляд юнака.

Після встановлення Радянської влади в Судогді К. О. Мерецкова призначили головою військового відділу місцевої Ради і відповідальним з питань демобілізації старої армії. Під його керівництвом у місті було створено загін Червоної гвардії. 3 травня 1917 р. Кирила Опанасовича введено до складу Судогодського повітового комітету РСДРП(б), який пізніше призначив К. О. Мерецкова начальником штабу судогодського загону Червоної гвардії.

3 травня 1918 р. Кирило Опанасович перебував на Східному фронті, де воював з білогвардійцями. Тут він одержав своє перше бойове хрещення. Восени того ж року місцевий комітет РКП(б) направив Кирила Опанасовича в Москву, у Військову академію Генерального штабу, але його навчання у зв'язку із загостренням обстановки на фронтах двічі переривалося. У травні 1919 р. К. О. Мерецкова разом з іншими слухачами першого і другого курсів академії направили на Південний фронт. Тут він брав активну участь у боротьбі проти військ Денікіна. У 1920 р. К. О. Мерецков знову в діючій армії, воює з врангелівцями та білополяками. За бойові заслуги в громадянській війні його було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Восени 1921 р., після закінчення академії, Кирило Опанасович дістав призначення в Західний (Білоруський) військовий округ. Тут він був командиром бригади, начальником штабу і командиром дивізії. У 1924 р. К. О. Мерецкова переводять до Московського військового округу. Тут він працює спочатку начальником мобілізаційного відділу, а згодом — начальником штабу округу. В квітні 1932 р. Кирила Опанасовича призначили начальником штабу Білоруського військового округу, який на той час був одним з найважливіших прикордонних округів на заході нашої країни, а в 1935 р. — начальником штабу Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії. Як досвідчений воєначальник Кирило Опанасович брав участь у національно-революційній війні іспанського народу, за що був нагороджений орденами Леніна та Червоного Прапора.

Після повернення на Батьківщину К. О. Мерецков всі свої сили, знання і досвід віддавав справі зміцнення обороноздатності нашої країни. Працюючи заступником начальника Генерального штабу, він вів велику громадську і державну роботу. Пізніше його призначили командуючим Приволзького, а потім Ленінградського військового округів. На XVIII з'їзді партії К. О. Мерецкова обрали кандидатом у члени Центрального Комітету Комуністичної партії.

Під час радянсько-фінської війни 1939—1940 рр. 7-а армія, якою командував Кирило Опанасович, прорвала лінію Маннергейма на Выборзькому напрямі й оволоділа містом. У травні 1940 р. йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. З серпня 1940 р. по лютий 1941 р. працював заступником Наркома оборони і начальником Генерального штабу Червоної Армії.

Талант полководця найбільш повно розкрився в роки Великої Вітчизняної війни, яку К. О. Мерецков зустрів досвідченим, добре підготовленим воєначальником. 23 червня 1941 р. була створена Ставка Головного Командування, яка 10 липня того ж року була перетворена в Ставку Верховного Командування, а 8 серпня — в Ставку Верховного Головнокомандування, радником якої призначили Кирила Опанасовича.

З середини вересня 1941 р. К. О. Мерецков командував 7-ю армією, що вела бої на р. Свір. Саме ця армія наприкінці вересня спинила наступ німецько-фашистських військ. Фронт тут стабілізувався і залишався на цьому рубежі аж до літа 1944 р.¹ У листопаді—грудні 1941 р. 7-а і 4-а армії, якими командував Кирило Опанасович, розгромили німецько-фашистські війська поблизу Тихвіна. В грудні 1941 р. було створено Волховський фронт (існував до лютого 1944 р.), командуючим якого було призначено К. О. Мерецкова. З лютого по листопад 1944 р. він командував Карельським фронтом, з квітня 1945 р. — Приморською групою військ, а з серпня 1945 р. — військами Далекосхідного фронту. Війська, якими командував К. О. Мерецков, визволяли від фашистських загарбників Карелію і Північну Норвегію, громили Квантунську армію імперіалістичної Японії в Маньчжурії та Кореї.

26 жовтня 1944 р. Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР К. О. Мерецкову було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни Кирило Опанасович командував військами Далекосхідного і Московського військових округів.

У 1955—1964 рр. він — помічник Міністра оборони СРСР. З квітня 1964 р. К. О. Мерецков працював в Міністерстві оборони Радянського Союзу.

К. О. Мерецков обирався кандидатом у члени ЦК КПРС (1939—1956 рр.), членом Центральної ревізійної комісії при ЦК КПРС (1956—1961 рр.), депутатом Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань.

На всіх постах, які партія довіряла Кирилу Опанасовичу Мерецкову, він виявляв себе як людина високої культури, глибоких військових знань, великого життєвого досвіду та виключної працездатності.

Життєвий шлях К. О. Мерецкова — яскравий приклад беззавітного служіння Комуністичній партії, радянському народові, соціалістичній Вітчизні.

Помер Кирило Опанасович Мерецков 30 грудня 1968 р.

І. Я. ЖУЧЕНКО (Київ)

¹ К. А. Мерецков. На службе народу, М., 1968, стор. 225.

ПОЛУМ'ЯНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ПАТРИОТ

(До 90-річчя з дня народження
С. А. Ковпака)

на окупованій радянській землі партія і народ висунули людей, відданих справі захисту нашої соціалістичної Вітчизни, з багатим досвідом політичної і громадської роботи. Організаторами підпільних комітетів, партизанських загонів і з'єднань вису-

минають роки, десятиріччя, але в пам'яті народній назавжди залишаться спогади про безприкладну мужність і подвиг радянського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Для організації всенародної боротьби в тилу ворога

валися люди, які іноді не мали військової підготовки, але вони набували військових знань у самих боях і згодом ставали справжніми майстрами військової справи. До них належить радянський державний, військовий і громадський діяч, один з організаторів партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, двічі Герой Радянського Союзу Сидір Артемович Ковпак.

Народився С. А. Ковпак 25 травня 1887 р. у с. Котельві на Полтавщині в сім'ї селянина-бідняка. Крім Сидора, у сім'ї було ще одинадцятьох дітей. Прогодувати їх за царсько-поміщицького ладу було дуже тяжко. Сидір рано пішов у люди. Десятирічним хлопчиком він почав заробляти собі на хліб. Спочатку юнака віддали в наймити до місцевого крамаря, де йому доводилося виконувати найбруднішу і найтяжчу роботу, пізніше працював чорноробом у Саратовському річковому порту та трамвайному депо. В цей час він закінчив церковно-приходську школу.

У 1909 р. С. А. Ковпак був призваний на військову службу у царську армію, де пробув три роки. Після повернення з армії працював молотобійцем у Саратові. На початку першої світової війни Сидора Артемовича знову мобілізували до царської армії і направили на фронт. У складі 186-го Асландузького піхотного полку Ковпак брав участь у прориві в 1916 р. російськими військами Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. О. Брусилова німецько-австрійського фронту. Тут Сидір Артемович відзначився як відважний розвідник і був двічі нагороджений Георгіївським хрестом¹.

У 1917 р. солдати 186-го полку обрали С. А. Ковпака до полкового комітету. За рішенням комітету цей полк не виконав наказу Керенського про наступ на фронті. В 1918 р. С. А. Ковпак повернувся у Котельву і разом із селянами-бідняками брав активну участь у боротьбі за владу Рад. Після встановлення Радянської влади очолював комісію для розподілу поміщицької землі.

У роки громадянської війни Сидір Артемович очолював Котелевський партизанський штаб оборони. В травні 1919 р. партизанський загін під його командуванням увійшов до складу 25-ї чапаєвської дивізії. У складі цієї дивізії С. А. Ковпак брав участь у боях на Східному фронті, у розгромі білогвардійських військ під Гур'євим, а також військ Врангеля під Перекопом і в Криму. В 1919 р. Сидора Артемовича було прийнято до лав РКП(б)².

У 1921—1925 рр. С. А. Ковпак працював помічником, а пізніше військовим комісаром у Великому Токмаку, Кривому Розі, Павлограді Катеринославської губернії. У 1926 р. Сидір Артемович демобілізувався і перейшов на господарську і радянську роботу. На перших виборах до місцевих Рад, за конституцією 1936 р., його було обрано депутатом Путивльської міської Ради, а пізніше — головою Путивльського виконкому. На цій посаді Сидора Артемовича застала Велика Вітчизняна війна.

За рішенням Путивльського райкому КП(б)У С. А. Ковпак був призначений командиром сформованого Путивльського партизанського загону, що дислокувався у Спідщанському лісі. Наприкінці вересня 1941 р. цей загін розпочав бойові дії проти німецько-фашистських загарбників³.

18 жовтня 1941 р. у Спідщанський ліс прибув партизанський загін під командуванням С. В. Руднева. Наступного дня обидва загоны об'єдналися. Командиром Путивльського об'єднаного загону був призначений С. А. Ковпак, а комісаром — С. В. Руднев. 19 жовтня 1941 р. у Спідщанський ліс прорвалися фашистські танки. Зав'язався бій, в результаті якого партизани захопили три фашистські танки. 21 жовтня гітлерівці почали новий наступ. Втративши велику кількість солдатів і бойової техніки, ворог змушений був відступити і повернутися до Путивля⁴.

1 грудня 1941 р. окупанти почали новий наступ проти партизанів. Разом з гітлерівцями наступали і підрозділи мадярських жандармських частин та поліції. Під час бою, що продовжувався весь день, ворог втратив більше 150 чол. убитими і пораненими. Перемога була на боці партизанів. Але залишатися їм у Спідщанському лісі було небезпечно. Командування Путивльського загону видало наказ 1 грудня 1941 р. о 24 годині всім партизанам залишити Спідщанський ліс і вийти у напрямі до Брянських лісів. Партизани вирушили на північ до Хісельських лісів, а потім передислокувалися в Брянські ліси.

Путивльський загін ставав все більш популярним серед народу, до нього вливалися солдати і офіцери Червоної Армії, що потрапили в оточення, цивільні громадяни. За два місяці, незважаючи на втрати людей у боях з ворогом, загін збільшився до 200 бійців і був негайно озброєний за рахунок трофеїв, захоплених партизанами в боях з окупантами. Він з кожним днем розширював зону дій⁵.

28 лютого 1942 р. партизанський загін під командуванням С. А. Ковпака розпо-

¹ «УІЖ», 1967, № 5, стор. 127.

² С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат, К., 1973, стор. 10.

³ Т. Гладков, Л. Кизя. Ковпак, М., 1973, стор. 62—67.

⁴ О. В. Мойсеев. Герої безсмертні, К., 1968, стор. 72—73.

⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., К., 1967, т. I, стор. 347.

чав бій у районі с. Веселе Шалигінського району Сумської області. Ворог відкрив вогонь з усіх видів зброї, але партизани продовжували наступати. Окупанти кидали в бій нові й нові резерви. Проти партизанів були послані бомбардувальники, але скинуті бомби впали в розташування ворожих підрозділів. Партизани-ковпаківці на чолі з комісаром С. В. Рудневим вирушили на штурм ворога. У критичну хвилину бою комісара було тяжко поранено. Почувши про поранення комісара, партизани піднялися в атаку і ворога було розгромлено. Колона партизанів-ковпаківців вирушила в напрямі до Брянського лісу. На кордоні Сумської, Курської та Орловської областей було створено «партизанський край». Село Стара Гута стало штабом Путивльського загону.

29 квітня 1942 р. партизанські загони, що дислокувалися в «партизанському краї», провели бойову операцію по розгрому гарнізонів гітлерівців у Середино-Будському, Кролевецькому, Путивльському районах. 24 травня того ж року партизанський загін під командуванням С. А. Ковпака вступив на околицю Путивля. Протягом 70 днів загін успішно проводив рейд по Сумській області. За успішне проведення бойових операцій по знищенню ворожих гарнізонів та підризу комунікацій на тмичко-сово окупованій території Радянського Союзу 18 травня 1942 року Указом Президії Верховної Ради СРСР С. А. Ковпаку було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Влітку 1942 р. Путивльський партизанський загін знову повернувся на Брянщину⁶. Наприкінці серпня того ж року Сидора Артемовича викликали до Москви на нараду командирів і комісарів партизанських загонів, скликану ЦК ВКП(б) і УШПР. Тут він одержав нове завдання — форсувати Дніпро і розгромити бойові дії партизанів на Правобережній Україні. Протягом вересня і жовтня ковпаківці разом з іншими партизанськими загонами і з'єднаннями вели бої з ворожими гарнізонами і готувалися до рейду на правий берег Дніпра. Біля Старої Гути партизани підготували посадочний майданчик, на який прибували літаки з Великої Землі зі зброєю, боєприпасами, гарматами, медикаментами тощо.

За наказом Головного партизанським рухом К. Є. Ворошилова до Дніпра рушило з'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С. А. Ковпака. Почавши 26 жовтня 1942 р. рейд з Брянщини на Правобережну Україну, партизани-ковпаківці за 30 днів пройшли понад 1 тис. кілометрів, пересікли кілька областей України і Білорусії, форсували ряд річок, у тому числі Сож, Дніпро і Прип'ять і завдали ворогові великих втрат. Тут ковпаківці разом з партизанами інших з'єднань знищили ряд пароплавів та барж Прип'ятської річкової військової флотилії ворога. З 30 листопада по 10 грудня 1942 р. групи підричників з'єднання партизанських загонів Сумської області підірвали Сарненський залізничний вузол, висадили в повітря 9 залізничних мостів і споруд на дільницях Сарни-Ковель, Сарни-Ровно, Сарни-Коростень, Сарни-Луїнець.

Як умілий керівник партизанським з'єднанням та організатор партизанського руху на Україні С. А. Ковпак був введений до складу нелегального ЦК КП(б)У, створеного за рішенням ЦК ВКП(б) у жовтні 1942 р.⁷

На початку 1943 р. на березі Чорного озера («Князь-озера») відбулася зустріч партизанів-ковпаківців з партизанами Білорусії. З'єднання партизанських загонів Сумської області допомогло Гомельським партизанам налагодити зв'язок з радянським тилом. На льоду Чорного озера партизани побудували аеродром, куди прибували літаки з Великої Землі, які доставляли зброю та забирали поранених. Одержавши таким чином зброю та боєприпаси, партизани-ковпаківці виступили в рейд до північних районів Київської області. Це було несподіванкою для німецько-фашистського командування. В районі с. Кодри партизани знищили батальйон гітлерівських окупантів.

За заслуги в розвитку партизанського руху на Україні і вміле керівництво партизанськими загонами весною 1943 р. С. А. Ковпаку, С. В. Рудневу та іншим командирам партизанських з'єднань було присвоєно військове звання генерал-майор.

У ніч на 20 квітня 1943 р. у розташування з'єднання партизанських загонів Сумської області прибув з групою партійних і комсомольських працівників секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко. Він дав вказівку ковпаківцям посилити розвідку в напрямі Дніпра і Києва, з'ясувати, чи існує неприступний для Червоної Армії укріплений «дніпровський вал», про який галасувала гітлерівська пропаганда. Несподівано партизанські батальйони опинилися в оточенні фашистських частин. Гітлерівці за всяку ціну прагнули знищити партизанів-ковпаківців⁸. Зав'язався бій. Партизани захищалися вперто.

Розвідники із з'єднання С. А. Ковпака домовилися з командуванням словаків-патріотів, щоб вони допомогли вийти з оточення. Цю операцію було успішно проведено. Партизани-ковпаківці дісталися до партизанського краю на Житомир-

⁶ Там же, стор. 424—425; 431—434.

⁷ История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 5, М., 1970, стор. 474.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 189, спр. 49, арк. 20—28; Л. Кобков. Фронт без флангов, М., 1971, стор. 90—105.

щині, де розміщувалося партизанське з'єднання під командуванням О. М. Сабурова. Тут 28—29 травня 1943 р. відбулася нарада членів нелегального ЦК КП(б)У з участю командирів і комісарів найбільших партизанських з'єднань і загонів. Нараду відкрив секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко. На ній було доручено з'єднанню партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака здійснити Карпатський рейд, який відіграв важливу роль у розвитку партизанського руху західних областей Української РСР. У цьому рейді коваківці пройшли з боями по ворожих тилах понад 2 тис. кілометрів, знищили багато фашистських солдатів і офіцерів, завдали значних ударів по комунікаціях і нафтових промислах у районі Битків-Яблунів. Фашистське командування кинуло проти з'єднання великі каральні загоны. Гітлерівські окупанти розповсюджували листівки, що потрапляли в розташування партизанів. В одній з них писалося: «Кожному, хто приведе німецькому командуванню живого чи мертвого генерала Ковпака, генерал-губернатор «Дистрикта Галичини» виплатити сто тисяч марок»⁹. Але Сидір Артемович був невловимий.

За успішне виконання завдання у січні 1944 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР С. А. Ковпака було нагороджено другою медаллю «Золота Зірка».

На початку 1944 р. в зв'язку з хворобою Сидора Артемовича було евакуйовано у тил до Києва. З'єднання партизанських загонів Сумської області було переформоване в Першу українську партизанську дивізію ім. Ковпака, яка під командуванням П. П. Вершигори провела ще два рейди по тилах противника західних областей України, Білорусії та східних районів Польщі¹⁰.

Після лікування Сидір Артемович (з листопада 1944 р. по березень 1947 р.) працював у Верховному суді республіки. З березня 1947 р. по квітень 1967 р. він — заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР. У квітні 1967 р. його обрано членом Президії Верховної Ради УРСР. На XVI—XXIII з'їздах Компартії України С. А. Ковпак обирався членом ЦК Компартії України. Він був депутатом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР II—VII скликань.

За заслуги перед Комуністичною партією і Радянською державою С. А. Ковпак був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу, нагороджений чотирма орденами Леніна, орденами Червоного Прапора, Суворова 1-го ступеня, Богдана Хмельницького 1-го ступеня та медалями, а також орденами і медалями братніх країн: Чехословаччини, Польщі, Угорщини.

11 грудня 1967 р. Сидір Артемович Ковпак після тяжкої хвороби на 81 році життя помер. Життєвий шлях С. А. Ковпака є прикладом відданості справі Комуністичної партії. Трудящі свято шанують пам'ять про воїна-партизана, державного діяча, борця за побудову комунізму. Його іменем названі вулиці в містах, піонерські загоны в школах. У Котельві на Полтавщині встановлений бюст Сидора Артемовича Ковпака. Біля підніжжя фундаменту постаменту виблискує плита з надписом основних етапів партизанських рейдів С. А. Ковпака.

П. І. ДЕНИСЕНКО (Київ)

⁹ Коммунист. Календарь-справочник, М., 1976, стор. 143; Лука Кизя. Сидір Ковпак, К., 1972, стор. 141—142.

¹⁰ П. Брайко, О. Калипенко. Вниманіє, Ковпак!, М., 1975, стор. 310—465.

ЖИТТЯ, ГІДНЕ КОМУНІСТА

(До 90-річчя з дня народження
О. В. Мокроусова)

Одна з характерних особливостей Великої Жовтневої соціалістичної революції полягає в тому, що, піднявши мільйони трудящих на боротьбу за світле майбутнє, вона висунула з їхнього середовища чимало справжніх самородків, талановитих керівників і організаторів мас. До них по праву належить і Олексій Васильович Мокроусов¹, герой громадянської та Великої Вітчизняної воєн, активний учасник соціалістичного будівництва в нашій країні.

Народився О. В. Мокроусов 9 (21) червня 1887 р. у с. Понирях Курської губернії в сім'ї селянина. Рано втративши батьків, він залишив рідне село і подався на заробітки до Таврії, де прожив близько двох років, працюючи батраком у маєтку Фальцфельда, чорноробом на ремонті телеграфної лінії Сімферополь — Феодосія, на різних поденних роботах.

З Криму Олексій перебрався на Донбас, де влаштувався саночником спочатку на Козловському, а потім на Голубівському рудниках. Гірники дореволюційного Дон-

¹ В. Поликарпов. Бурям навстречу. Симферополь, 1961; Г. П'ятков. Олексій Васильович Мокроусов, Сімферополь, 1971.

9. Український історичний журнал № 5

басу жили і працювали в нестерпно тяжких умовах. Робочий день під землею тривав 10—13 годин, підприємці нехтували правилами безпеки, що призводило до масового травматизму і людських жертв. Нужденні халупи і вбогі казарми, антисанітарія, мізерні заробітки, замість грошей — талони, які можна було реалізувати лише в заводських чи рудничних крамницях з вигодою для хазяїв, — все це викликало справедливе обурення з боку робітників. Вони почали дедалі частіше виступати з протестами, збиратися на мітинги, страйкувати. Серед них був і молодий шахтар Олексій Мокроусов.

Настав бурхливий 1905 рік. Пролетаріат Донбасу один з перших виступив на боротьбу проти самодержавства. Коли почалося створення бойових дружин, командиром однієї з них став Мокроусов. Революційна діяльність Олексія Васильовича не залишилася непоміченою, адміністрація занесла його до «чорного списку» і разом з іншими активними страйкарями вислила з рудника. В пошуках роботи Олексій Васильович мандрував по всій країні, та ніде підприємці не хотіли тримати «неблагонадійного». В 1909 р. його призвали на флот. Він служив у Гельсінгфорсі, на кораблі «Прыткий». У той час там існувала революційно настроєна група, членом якої став і Мокроусов. Але незабаром за доносом провокатора Олексія Васильовича заарештували. Товариші допомогли йому уникнути судової розправи і втекти до Швеції. Почалася закордонна іпоепа Мокроусова. Із Швеції він поїхав до Данії, потім до Англії, перебивався на різних роботах — працював слюсарем, шахтарем тощо. В Лондоні Олексій Васильович неодноразово відвідував емігрантський клуб імені Герцена, де знайомився з революційною літературою. На той час політичні погляди молодого робітника ще остаточно не сформувалися. Деякий час він перебував під впливом анархізму.

Тільки після Лютневої революції, влітку 1917 р., Мокроусов повернувся до Росії. Опинившись у Севастополі, він одразу ж потрапив у вир боротьби між прихильниками Тимчасового уряду, меншовиками і есерами, з одного боку, і більшовиками — з другого, за вплив на Чорноморському флоті. Запальний промовець, який закликав до рішучої революційної боротьби, Мокроусов швидко завоював авторитет серед матросів. Його було обрано депутатом до Ради військових і робітничих депутатів. В середині жовтня як представник від революційних матросів він їде на Балтику. В той час більшовики готувалися до повалення Тимчасового уряду. Мокроусов не залишився осторонь цієї справи. Він виступав на мітингах, розповідав про становище на Чорноморському флоті, разом з комісаром Петроградського ВРК Л. Старком очолив загін моряків, який під час Жовтневого збройного повстання захопив столичний телеграф.

Після перемоги революції в Петрограді О. Мокроусова з мандатом Радянського уряду направили у Севастополь. У той час у Криму формувалися червоногвардійські і матроські загони для боротьби з Каледініним, який підняв заколот на Дону. Один з таких загонів, очолюваний Мокроусовим, узяв безпосередню участь в остаточному розгромі контрреволюції під Новочеркаськом.

На зміну каледінцям прийшли австро-німецькі війська. За дорученням партії О. В. Мокроусов займався формуванням частин Червоної Армії для боротьби з інтервентами, брав участь у боях з ними під Херсоном, очолив оборону Таганрозько-Ростовського району.

На початку літа 1919 р. війська Денікіна захопили Донбас і територію від Харкова до Царицина. В оточенні опинилися 58-а, 45-а і 47-а дивізії нашої 12-ї армії. В серпні за наказом Реввійськради вони об'єдналися у так звану Південну групу радянських військ під командуванням Й. Е. Якіра. Пройшовши з боями у тилу ворога близько 400 км, група урядвалася з оточення і з'єдналася з 44-ю дивізією 12-ї армії в районі Житомира. Командиром 3-ї бригади 58-ї дивізії, яка входила до складу Південної групи, був О. В. Мокроусов. За участь у цьому героїчному поході і, зокрема, визволенні Києва від денікінців його було нагороджено орденом Червоного Прапора.

У березні 1920 р. командуючим військами білих у Криму було призначено Врангеля. Скориставшись тим, що основні сили Червоної Армії були зайняті в боях з білополяками на Західному і Південно-Західному фронтах, білогвардійці протягом червня захопили північний Крим і намагалися вийти на Дон.

В Криму панував білий терор. Підпільні організації в Севастополі, Сімферополі, Феодосії та Керчі були розгромлені. Розуміючи всю серйозність обстановки, що склалася, партія закликала народні маси почати рішучу боротьбу з Врангелем. У зверненні ЦК РКП(б) говорилося: «Врангель має бути знищений, як були знищені Колчак і Денікін!»².

На одному із своїх засідань колегія відділу ЦК КП(б)У по роботі в тилу військ ворога призначила Мокроусова командуючим повстанськими військами Криму. Він розробив сміливий план операції: у тилу Врангеля висадити бойову групу, організувати штаб і підпорядкувати йому всі розпорочені партизанські загони. Хоча план був дуже ризикований, його схвалили. Мокроусов зібрав групу, яка почала готуватися до висадки. Перша спроба не вдалася — вийшов з ладу один з катерів і довелося відмо-

² «Правда», 10 липня 1920 р.

витися від дальшого проведення операції. Лише внаслідок другої спроби, на світанку 17-го серпня, група прибула на місце. Нерадісна картина відкрилася перед прибулими. Дані про кількість партизанів виявилися значно завищеними, розпорошені загони не вели спільних бойових дій, у них траплялися серйозні порушення революційної дисципліни. В такій складній ситуації Мокроусов виявив себе чудовим організатором. Територію Криму, де знаходилися партизани, було розділено на 3 райони: Сімферопольський, Карасубазарський і Феодосійський. Всі існуючі в їх межах загони об'єднувалися у новостворені полки. «Загони, які не влилися в полки чи не зареєструвалися протягом двох тижнів, — говорилося в першому наказі командуючого повстанською армією Мокроусова, — будуть роззброюватися»³.

Проведені заходи дали добрі наслідки, і в найкоротший строк партизани розгорнули активні дії. В ніч на 1 вересня загін, яким безпосередньо командував О. В. Мокроусов, підірвав Бішуйські копальні — головну паливну базу врангелівців. 8 вересня партизани напали на ворожий загін у селі Сартани і захопили в полон начальника штабу білих полковника Боржековського. Однією з найбільш вдалих була операція в Судаку. Переодягнені у врангелівську форму, партизани увійшли в місто. Білогвардійці опам'яталися лише тоді, коли партизанський прапороносець помилково розгорнув червоний прапор. Почалася перестрілка. Але вже було пізно: більша частина міста знаходилася в руках партизанів.

В кінці жовтня війська Південного фронту перейшли у наступ. Після переможного штурму Перекопу партизани під керівництвом Мокроусова почали діяти узгоджено з Червоною Армією. Вони перерізали важливі комунікації білих, знищували окремі групи, навіть великі частини відступаючих врангелівців і разом з червоними військами вступили у Феодосію. 17-го листопада визволення Криму було завершено.

Після закінчення громадянської війни О. В. Мокроусов став організатором однієї з перших сільськогосподарських комун у селі Кара-Кіят поблизу Сімферополя. В 1928 р. він вступив до лав Комуністичної партії. В 1933—34 рр. очолював науково-дослідну експедицію на Колімі, працював у Головному управлінні Північного морського шляху, радянському торгпредстві у Монголії. В 1935 р. став директором Кримського державного заповідника ім. Куйбишева.

В роки громадянської війни в Іспанії О. В. Мокроусов був військовим радником командуючого Арагонським фронтом республіканських військ. За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі з фашизмом, Радянський уряд нагородив його орденом Леніна.

З початком Великої Вітчизняної війни О. В. Мокроусова було призначено начальником народного ополчення. Він керував формуванням винищувальних батальйонів, підготовкою бійців до ведення партизанської війни. 23 жовтня 1941 р. Кримський обком партії призначив його командуючим партизанським рухом у Криму. Незважаючи на тяжкі умови, особливо взимку, нестачу озброєння, харчів, медикаментів, партизани завдавали загарбникам відчутних ударів і відтягували з фронту значні сили німецько-фашистських військ. Лише з листопада 1941 р. по березень 1942 р. було проведено 156 бойових операцій, знищено 4040 ворожих солдат і офіцерів, 350 автомашин з боєприпасами і продуктами⁴.

Доповідаючи обкомові партії про діяльність партизанських загонів Криму, О. В. Мокроусов писав: «Настрій партизанських загонів бойовий. В кожному загоні створені партійні організації, лави яких ростуть за рахунок кращих бійців»⁵.

В липні 1942 р. О. В. Мокроусова призначають начальником розвідки Північно-Кавказького фронту. З листопада 1943 р. він командував полком, який у складі десантних військ брав участь у визволенні Криму, а закінчив війну в Чехословаччині.

Після війни, незважаючи на похилий вік і поганий стан здоров'я, О. В. Мокроусов очолював Кримське туристичне управління. Лише тяжка хвороба змусила його вийти на пенсію. 28 жовтня 1959 р. у Сімферополі він помер.

Олексій Васильович Мокроусов прожив багате на події, мужнє життя, гідне комуніста, життя, яке є яскравим прикладом самовідданого служіння Батьківщині, справі комунізму.

О. П. МОРГАЄНКО (Київ)

³ Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы, т. II, Симферополь, 1961, стор. 271.

⁴ Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов, Симферополь, 1973, стор. 217.

⁵ Там же, стор. 218.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РОБІТНИЧОГО КОНТРОЛЮ НА УКРАЇНІ (1917—1918 рр.)

Як відомо, рух за робітничий контроль над виробництвом виник з ініціативи самих робітників. Його застрільниками виступили робітники Петрограда, досвід яких широко використали трудящі всієї країни. В. І. Ленін, виходячи з аналізу об'єктивної обстановки, що склалася після повалення царизму, і першого досвіду втручання пролетаріату в капіталістичне виробництво, висунув лозунг робітничого контролю, розкрив його мету, завдання і значення.

Більшовицький лозунг про робітничий контроль над виробництвом пройшов у своєму розвитку два основних періоди: перший — березень—жовтень 1917 р., другий — листопад 1917—1918 рр. Під час підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції робітничий контроль був дійовим засобом боротьби з розрухою і саботажем капіталістів, політичним лозунгом мобілізації мас на боротьбу за владу Рад, школою управління виробництвом. В. І. Ленін розглядав рух за робітничий контроль як частину загальної боротьби за перемогу революції. Вихідним моментом цього лозунга стала ленінська теорія соціалістичної революції.

Після встановлення диктатури пролетаріату робітничий контроль був першою школою управління виробництвом, перехідним заходом до націоналізації промисловості. В центрі уваги органів робітничого контролю в цей період перебувала боротьба за організацію виробництва, підвищення продуктивності праці і виховання свідомої трудової дисципліни.

Таким чином, ленінський лозунг робітничого контролю відіграв свою роль у перемозі Жовтневої революції і проведенні перших соціалістичних перетворень в економіці нашої держави.

Дослідження процесу здійснення революційно-економічних перетворень у Країні Рад має велике теоретичне і практичне значення. З кожним роком зростає інтерес трудящих капіталістичних країн і держав Азії та Африки, що визволилися від колоніального гніту, до досвіду будівництва соціалізму в СРСР і, зокрема, до перших історичних досягнень нового суспільства. Робітничий контроль і націоналізація найважливіших галузей промисловості — основні пункти економічної програми Великої Жовтневої соціалістичної революції, розробленої В. І. Леніним, — є сьогодні лозунгом боротьби комуністичних і робітничих партій розвинутих капіталістичних країн.

Рух пролетаріату Росії за робітничий контроль над виробництвом — одна з найбільш досліджених проблем історії Жовтня. Її активно вивчали і вивчають радянські історики, економісти, філософи. Їй присвячені численні праці, історіографічні статті і монографічне дослідження Г. А. Ігнатенка¹.

Дві обставини визначають можливість вивчення боротьби робітничого класу України за контроль над виробництвом і націоналізацію промисловості. По-перше, робітничий клас України, будучи одним з найбільших, бойових загонів російського пролетаріату, нагромадив величезний досвід у проведенні революційно-економічних перетворень. По-друге, Україна, як відомо, була головною вугільно-металургійною базою країни, і соціалістичні перетворення в її промисловості мали не місцеве, а загально-російське значення.

Літературу про робітничий контроль в Українській РСР можна поділити на три групи. Перша — це монографії, в яких висвітлюється перемога Радянської влади на Україні; друга група праць присвячена історії профспілок і фабзавкомів в 1917 р.; третю групу становлять спеціальні дослідження. Особливу увагу привертає монографія С. М. Королівського, М. А. Рубача і М. І. Супруненка², де дуже цінною з точки зо-

¹ М. Л. Иткин, В. И. Селицкий, И. Ш. Черномаз. Современная советская историография рабочего контроля 1917—1918 годов. — «Вопросы истории», 1964, № 11; Г. А. Игнатенко. Советская историография рабочего контроля и национализации промышленности в СССР. 1917—1967, М., 1971.

² С. М. Королівський, М. А. Рубач, Н. І. Супруненко. Победа Советской власти на Украине. К., 1967.

ру нашої теми є характеристика особливостей процесу революційно-економічних заходів на Україні. Зокрема, у праці відновлена і обґрунтована теза, яка побутувала в літературі 20-х років про те, що у вересні—жовтні 1917 р. Тимчасовий уряд і гірничопромисловці намагалися перетворити Донбас у центр всеросійської економічної контрреволюції. Автори вперше досліджували такі питання, як управління робітниками України залізничним транспортом і оволодіння банками, усунули багато неточностей, що мали місце.

Більш докладно ці питання висвітлені в дослідженнях, присвячених боротьбі за владу Рад в окремих промислових районах і містах України. Зокрема, в монографіях В. І. Астахова і Ю. Ю. Кондуфора, О. О. Воскресенського, М. Г. Гончаренка, В. Я. Борщевського, Ю. М. Гамрецького³ показано загострення боротьби металістів Харкова за робітничий контроль літом — восени 1917 р., їх перехід до революційного управління виробництвом, роль Рад у розвитку робітничого контролю.

Наукова цінність монографії М. Я. Запорожець⁴ деякою мірою зменшується внаслідок того, що автор прагнула прикрасити події. До того ж багато з них змінені в часі. Некритичний підхід до спогадів призводить до перекручення фактів та подій. Відомо, що створення і зміцнення більшовицьких організацій в перші місяці революції були важким і складним процесом. Але ці труднощі долаються у книзі надто легко. «Уже на початок червня,— пише дослідник,— в районі були створені партійні організації на всіх шахтах і заводах». М. Запорожець явно поспішає за більшовизацією робітничих організацій, стверджуючи, що вже в березні — квітні 1917 р. більшовики оволоділи рудниковими і підрайонними Радами Макіївського району. Автор далі пише, що в червні 1917 р. на деяких рудниках району існували робітничі правління і що була вироблена інструкція, яка визначила їх обрання і діяльність. Але ці факти дано без посилань на джерела і вони не підтверджуються документально. Таких прикладів можна було б навести більше.

Професійний рух 1917 р. став предметом вивчення уже в перші роки Радянської влади і має численну літературу. Його історіографія — тема спеціального дослідження. В даному огляді хотілося б спинитися на працях останніх років, присвячених цій темі. Серед них слід назвати насамперед монографії А. П. Гриценко⁵, які відзначаються широким колом поставлених питань і дуже великою документальною базою. Автор докладно і вміло показала зародження фабзавкомів України, багатоманітність форм і особливості їх структури, їх роль в економічній і політичній боротьбі робітничого класу, запровадженні контролю над виробництвом, у боротьбі за владу Рад.

Рух за робітничий контроль розвивався в тісному зв'язку і залежності від більшовизації фабзавкомів і профспілок. Дослідження останніх років, особливо праці А. П. Гриценко, П. В. Замкового, С. І. Кушової, О. О. Богульського⁶ відтворили справжню картину складного процесу більшовизації робітничих організацій України. Дуже цінними є таблиці фабзавкомів і профспілок республіки із зазначенням часу їх створення і більшовизації, складені С. І. Кушовою і О. О. Богульським.

Як же в дослідженнях з історії фабзавкомів і профспілок висвітлено робітничий контроль? Деякі автори 20-х років вважали, що профспілки в 1917 р. керували економічною боротьбою, а завкоми — тільки запровадженням робітничого контролю. Ця

³ В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетаріат Харківська в боротьбі за перемогу Октябрю, Харків, 1957; А. А. Воскресенський. Революційна боротьба робітників Харківського паровозостроительного заводу (1895—1917 гг.), Харків, 1958; Н. Г. Гончаренко. Совети Донбасу в 1917 г., Донецьк, 1958; його ж. Октябрь в Донбасе, Луганск, 1963; його ж. Борьба за укрепление власти Советов в Донбасе, Луганск, 1963; В. Я. Борщевский. Рабочий класс и Совети Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч. I—II, Днепропетровск, 1962; Ю. М. Гамрецкий. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період двовладдя), К., 1968.

⁴ М. Я. Запорожец. Коммунисты Максеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти, Донецк, 1961, стор. 34—35, 43, 67—68.

⁵ А. П. Гриценко. Робітничі фортеці соціалістичної революції, К., 1965; її ж. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917—січень 1918 рр.), К., 1975.

⁶ П. В. Замковий. Більшовики України — організатори робітничого контролю над виробництвом у 1917 р.— «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1963, № 5; С. І. Кушева. Из истории борьбы большевиков Донецко-Криворожского бассейна за профсоюзы в 1917 г.— «Вестник Харьковского университета», серия истории КПСС и истории народов СССР, вып. 2, 1965; її ж. Боротьба більшовиків Донецько-Криворізького басейну за фабзавкоми та профспілки у 1917 р.— Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 19, К., 1967; А. А. Богульський. Большеви́зация фабзавкомов и профсоюзов юга Украины в 1917 г.— Тезисы докладов второй научно-технической конференции преподавателей Кировоградского филиала Харьковского политехнического института им. В. И. Ленина (социально-экономическая секция), Кировоград, 1967.

думка помилкова. Поділ праці між робітничими організаціями відбувся лише влітку—восени 1917 р., а в перші місяці революції вони розв'язували одні й ті ж питання. Але навіть після поділу праці коло завдань завкомів було дуже широким. Це добре висвітлено в дослідженнях А. П. Гриценко. Проте, безперечно, основним економічним і політичним завданням завкомів було запровадження робітничого контролю. Саме тому вивчення діяльності завкомів у 1917 р. з цього питання потребує пильної уваги авторів. Використовуючи протоколи завкомів великих заводів Харкова, Катеринослава, Миколаєва, дослідники мають можливість показати, як робітничі організації запроваджували контроль над виробництвом, його сильні і слабкі сторони, особливості запровадження робітничого контролю на окремих підприємствах та ін. Але дуже часто замість показу його широким планом у працях наводяться окремі приклади. Навіть у монографіях А. П. Гриценко розділи про робітничий контроль написано слабше за інші.

Переходячи до огляду спеціальної літератури з досліджуваної теми, слід зазначити, що в радянській літературі 20-х — 30-х років немає, на жаль, жодної праці, присвяченої робітничому контролю на Україні. Наприкінці 20-х років було видано цікавий збірник статей про професійний рух на Україні у 1917 р.⁷ В ньому опубліковано статті про страйк харківських металістів влітку — восени 1917 р., економічну боротьбу шахтарів Донбасу, діяльність профспілок Києва і Одеси, про боротьбу робітничого класу України за укладення колективних договорів. Автори цих статей були активними учасниками описуваних подій. Деяких архівних документів, якими вони користувалися, бракує сучасному дослідникові. Цим пояснюється цінність збірника, що, як і вся література тих років, став бібліографічною рідкістю. Однак це не означає, що в ньому немає помилок, огріхів. Та зараз мова не про те. Хотілося б підкреслити, що у збірнику питання робітничого контролю і націоналізації промисловості не тільки не вивчені, а навіть і не поставлені, не згадані.

Рідкісним винятком є праця про історію Київського заводу «Арсенал», видана в ті роки⁸. Значна частина одного з її розділів — про боротьбу арсенальців у 1917 р. — присвячена запровадженню робітничого контролю. Робітники добилися звільнення з посад двох начальників заводу (третього вони самі обрали і відстоїли в гострому конфлікті з Головним артилерійським управлінням), переобрання військово-технічної ради, над роботою якої було встановлено контроль завкому. Про це у книзі розповідається просто і переконливо.

Частково питання про робітничий контроль на Україні висвітлювалося у працях Г. М. Панкратової та в збірниках⁹. У статті П. І. Винокура, опублікованій у 1940 р., фактичний матеріал про практику робітничого контролю і націоналізацію промислових підприємств Харкова обмежений. Автор дійшов помилкового висновку, що в перші місяці існування Радянської влади націоналізація проходила стихійно. Заводські комітети вважали акт націоналізації за Радянської влади само собою зрозумілим явищем¹⁰.

На початку 50-х років були написані три кандидатські дисертації про робітничий контроль на підприємствах Донбасу і Харкова в 1917—1918 рр.¹¹ Хід запровадження робітничого контролю досліджувався насамперед там, де він був найбільш розвинутий і дав відчутні результати. Документальна база дисертації Т. С. Катречко солідна і різноманітна. Зокрема, автор використав документи фонду Ради з'їзду гірничо-промисловців півдня Росії, який і нині не досить вивчений дослідниками проблеми. Т. С. Катречко добре показав наростання гостроти боротьби за робітничий контроль в Донбасі у вересні — жовтні 1917 р.

Докладно розкрив суть і значення робітничого контролю в період підготовки соціалістичної революції і в умовах диктатури пролетаріату, запровадження його на великих підприємствах Харкова О. М. Голобородько. Автор дав періодизацію робітничого контролю на Україні: перший етап — березень—жовтень 1917 р. другий — листопад — грудень, третій — січень 1918—1920 р. На жаль, завдання й особливості запровадження робітничого контролю в різні періоди висвітлено в дисертації не зов-

⁷ Материалы по изучению истории профдвижения на Украине, Харьков, 1928.

⁸ Киевский Арсенал в пролетарской революции, К., 1928.

⁹ А. М. Панкратова. Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику, М., 1923; Октябрьская революция и фабзавкомы, ч. 1, М., 1927; Рабочее движение в 1917 г., М.—Л., 1926; та ін.

¹⁰ П. І. Винокур. Рабочий контроль на фабриках и заводах г. Харькова. — Научные записки Украинской академии социалистического земледелия им. Артема, т. II, Харьков, 1940.

¹¹ И. Ш. Черномаз. Борьба пролетариев Донецко-Криворожского бассейна за рабочий контроль в промышленности (март 1917 — март 1918 гг.), Харьков, 1950; Т. С. Катречко. Борьба рабочих под руководством партии большевиков за рабочий контроль над производством в Донбассе (март 1917—март 1918 гг.), К., 1951; А. Н. Голобородько. Рабочий контроль в промышленности Харькова (март 1917 — март 1918 гг.), К., 1952.

сім чітко. Уточнення потребують хронологічні рамки окремих періодів. Крім того, автор обмежив свою тему рамками підприємств одного міста. Можна було сподіватися, що він, використовуючи наявний цікавий матеріал, покаже розгорнуту картину боротьби за робітничий контроль на таких великих заводах, як ВЕК, ХПЗ. Замість цього в дисертації наводяться лише окремі приклади.

Автори перших дисертацій з досліджуваної теми тільки почали вивчення проблеми, ряд питань якої вони ще навіть не порушили: зародження і перші кроки робітничого контролю на Україні, ступінь його поширення, особливості запровадження та ін. Недостатній рівень висновків і узагальнень цих дисертацій — риса багатьох досліджень тих років. Цими трьома дисертаціями і статтею Л. Боцяна¹² вичерпується список досліджень до 1956 р.

За останніх 20 років з історії робітничого контролю і націоналізації промисловості України в 1917—1918 рр. опубліковано близько 40 монографій, брошур, статей¹³. Це не так уже й мало для порівняно вузької теми (шкода тільки, що серед них усього 3 монографії і 2 брошури). Значна частина статей була написана до 40-річчя і 50-річчя Жовтня. Останнім часом дослідження з цієї теми публікуються дедалі рідше. Нарешті, обмеженою є їх географія. Немає статті про робітничий контроль на підприємствах Києва, Миколаєва, Правобережної України, про боротьбу за робітничий контроль трудівників сільського господарства, цукрових заводів.

Історики України внесли важливий вклад у дальшу розробку проблеми. В їх працях зібрано й узагальнено великий фактичний матеріал, поставлено і розв'язано багато питань з цієї проблеми. Серед них насамперед необхідно виділити монографію П. П. Гудзенка¹⁴, в якій уперше висвітлено весь процес націоналізації промисловості України. Автор уже багато років вивчає цю тему, опублікував ряд праць з неї, редагував збірник документів про робітничий контроль і націоналізацію промисловості Ук-

¹² Л. Боцяна. Націоналізація промисловості в УРСР внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Наукові записки Академії наук УРСР, питання історії, держави і права, № 1, К., 1952.

¹³ А. Н. Голобородько. Робітничий контроль на Україні. — Наукові записки Київського університету, т. XV, вип. 1, 1956; його ж. Робітничий контроль — найважливіша складова частина економічної платформи більшовиків. — Там же, т. XVI, вип. X, 1957; його ж. Боротьба робітничого класу України за впровадження робітничого контролю в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. — «Вісник Київського університету», 1958, № 1; Д. С. Бельфор. Из истории борьбы пролетариата Одессы за рабочий контроль. — Научные сообщения Всесоюзного юридического института, вып. III, М., 1957; Г. І. Береза. З історії боротьби пролетаріату України за встановлення робітничого контролю в період підготовки Жовтневої революції. — Наукові записки Київського університету, т. XVI, вип. XI, 1957; П. П. Гудзенко. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості, К., 1957; його ж. До питання про робітничий контроль і націоналізацію промисловості на Україні. — Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. II, К., 1957; його ж. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР 1917—1920 рр., К., 1965; І. В. Дьомкін. Боротьба робітників Харкова за контроль над виробництвом (листопад 1917 — березень 1918 рр.). — Учені записки Харківського державного бібліотечного інституту, вип. III, 1957; И. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918 гг.), Харьков, 1958; його ж. Перші соціалістичні перетворення в промисловості України (листопад 1917 — квітень 1918 рр.), Харків, 1967; В. Ф. Майстренко. В. И. Ленин о национализации промышленности в России. — Научные записки Одесского кредитно-экономического института, т. 15, 1960; її ж. Робітничий контроль в промисловості Одеси після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. — «УІЖ», 1964, № 6; А. Д. Савчук. Из истории борьбы за претворение ленинской идеи рабочего контроля на предприятиях Одессы. — Научные записки Одесского кредитно-экономического института, т. 15, 1960; Ю. Г. Тобенгауз. Борьба рабочих Харькова в 1917 г. за контроль над производством. — Научные записки Харьковского института механизации сельского хозяйства, вып. 12. Кафедра марксизма-ленинизма, т. 2, 1961; В. Еременко. Большевики в борьбе за рабочий контроль. Март — июль 1917 г. (По материалам Донбасса), М., 1962; П. В. Замковий. Більшовики України — організатори робітничого контролю над виробництвом у 1917 р. — «УІЖ», 1963, № 5; В. А. Доценко. Соціалістична націоналізація — загальна закономірність переходу до соціалізму, К., 1964; М. Д. Орехов. Значення боротьби за робітничий контроль у створенні політичної армії революції. — Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 15; Більшовицькі організації півдня України у боротьбі за владу Рад, К., 1967; М. А. Баранова. Рабочий контроль на промышленных предприятиях Донбасса (1917—1918 гг.), Львов, 1968.

¹⁴ П. П. Гудзенко. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр.

раїни. Монографія П. П. Гудзенка, яка є підсумком багаторічної роботи вченого, дістала високу оцінку наукової громадськості.

У праці П. П. Гудзенка розглянуто широкое коло питань і охоплено великий період — від перемоги Лютневої революції до закінчення громадянської війни. Автор уміло показав суть і значення економічної платформи більшовицької партії в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, роль В. І. Леніна у виробленні і здійсненні цієї програми, допомогу Раднарком РСФРР на чолі з В. І. Леніним робітничому класові України у встановленні контролю над виробництвом і націоналізації промисловості. В монографії відтворена картина трудового героїзму робітничого класу України в перші місяці влади Рад, у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції.

Стаття П. В. Замкового¹⁵ — одна з небагатьох праць не тільки в українській, а і в загальносоюзній літературі, в якій висвітлюється діяльність більшовицьких організацій по керівництву рухом за робітничий контроль. У дослідженні цього важливого питання і досі є істотні недоліки. Звичайно автори показують зростання більшовицьких осередків на заводах і шахтах і роблять правильний висновок, що саме їм належить головна роль у розвитку робітничого контролю. Але про те, що, конкретно, зробили більшовицькі організації, у працях часто не говориться. Деякою мірою це пояснюється тим, що документи більшовицьких організацій України за 1917 р. збереглися погано.

Рух за робітничий контроль, як уже вказувалося, виник стихійно. Але вже з перших днів він дістав підтримку і допомогу більшовицької партії. Революційна тактика більшовиків, які закликали маси до дальшої боротьби з капіталом, сприяла розвитку робітничого контролю. Більшовицькі організації провели велику роботу по роз'ясненню суті і значення ленінського лозунга робітничого контролю над виробництвом, по викриттю меншовицько-есерівської ідеї державного контролю. Лише з березня по вересень 1917 р. газета харківських більшовиків «Пролетарий» опублікувала понад 50 статей і промов В. І. Леніна, багато з яких присвячено робітничому контролю. Більшовицькі газети передавали досвід завкомів і контрольних комісій великих заводів Петрограда і Москви робітникам України. Про все це переконливо розповідається у статті П. В. Замкового. Автор на конкретних прикладах показав, що більшовики привернули увагу робітничих мас до ленінської ідеї робітничого контролю на з'їздах Рад, конференціях фабзавкомів, робітничих мітингах і зборах, на яких розгорталася гостра полеміка, ідеологічна боротьба. Від ходу і результату цієї боротьби залежали не тільки розвиток робітничого контролю, а й певною мірою більшовизація робітничого класу.

Вирішальну роль у розвитку робітничого контролю відіграла, зокрема, діяльність більшовиків у Радах, фабзавкомах, контрольних комісіях. Це була пропаганда ленінських ідей ділом, практикою. На жаль, у статті П. В. Замкового цієї основної форми участі більшовиків у встановленні робітничого контролю не висвітлено. Це питання ще чекає на своїх дослідників.

У статті І. В. Дьомкіна¹⁶ висвітлюється в основному запровадження робітничого контролю на двох великих заводах Харкова — ВЕК і Гельферіх-Саде. На прикладі діяльності завкому і «комітету п'яти» заводу ВЕК автор показує переростання робітничого контролю в управління виробництвом. У статті докладно розповідається про боротьбу підприємців Харкова проти робітничого контролю.

Істотними є недоліки статті О. Д. Савчука¹⁷. Автор не бачить різниці в завданнях і формах робітничого контролю у різні періоди революції. Він не критично поставився до проявів анархістських виступів відсталі частини робітників на окремих підприємствах. Тим часом дослідникові треба було показати викриття з боку більшовиків і організованих робітників анархістських методів боротьби. Помилковим є також твердження, що з ініціативи більшовиків робітники виводили з ладу устаткування, на якому виготовлялася воєнна продукція¹⁸.

Документальний матеріал про робітничий контроль на Україні в 1917 р. зберігся погано. Спогадів про діяльність робітничих організацій по запровадженню робітничого контролю і націоналізації промисловості також мало. Ось чому у брошурі В. С. Єременка¹⁹⁻²⁰ виправдав себе, мабуть, перший у літературі з цієї теми досвід

¹⁵ П. В. Замковий. Більшовики України — організатори робітничого контролю над виробництвом у 1917 р. — «УІЖ», 1963, № 5.

¹⁶ І. В. Дьомкін. Боротьба робітників Харкова за контроль над виробництвом (листопад 1917 — березень 1918 рр.). — Учені записки Харківського державного бібліотечного інституту, вип. III, 1957.

¹⁷ А. Д. Савчук. Из истории борьбы за претворение ленинской идеи рабочего контроля на предприятиях Одессы. — Научные записки Одесского кредитно-экономического института, т. 15, стор. 95.

¹⁸ А. Д. Савчук. Завод имени Октябрьской революции, Одесса, 1967, стор. 60.

¹⁹⁻²⁰ В. Єременко. Большевики в борьбе за рабочий контроль. Март—июнь 1917 г. (по материалам Донбасса), стор. 45, 60.

добору нового матеріалу з бесід з активними учасниками революційної боротьби в 1917 р. Проте автор допустив серйозну помилку у визначенні завдань робітничого контролю. Він пише, що робітничий контроль у березні—червні 1917 р. був «системою економічних заходів», спрямованих на оволодіння пролетаріатом економікою країни. Робітничий контроль в умовах капіталізму не змінив і не міг змінити суті виробничих відносин.

Аналіз літератури про робітничий контроль на Україні дає можливість зробити висновок, що, хоч для вивчення проблеми проведена значна робота і написано ряд цінних праць, деякі питання потребують більш глибокого і всебічного висвітлення. Особливої уваги заслуговують такі з них, як зародження і перші кроки робітничого контролю, періодизація, особливості запровадження і ступінь поширення робітничого контролю в різні періоди революції і в різних промислових районах України; керівництво більшовицьких організацій боротьбою робітничого класу України за контроль над виробництвом, діяльність фабзавкомів і контрольних комісій по організації виробництва на нових засадах у перші місяці влади Рад, економічні і політичні підсумки запровадження робітничого контролю.

Велике значення для наукової розробки проблеми має періодизація робітничого контролю. Проте періоди у розвитку робітничого контролю не показано в ряді досліджень, що є одним з істотних недоліків історіографії проблеми.

Слабо вивчено розмах руху за робітничий контроль. Деякі автори наводять 2—3 приклади і роблять висновок про масове поширення його. Часом дослідники підтягують рівень запровадження робітничого контролю в окремих районах до петроградського або загальноросійського рівня. Далеко не завжди враховується різний ступінь розвитку робітничого контролю серед різних загонів робітничого класу.

Для визначення розмаху руху за робітничий контроль необхідні дві характеристики. Перша — показ ступеня поширення ленінської ідеї і більшовицького лозунга серед робітничих мас. Друга — практики робітничого контролю. Слід також скласти списки підприємств окремих міст, промислових районів, на яких був запроваджений робітничий контроль, з зазначенням форм і часу запровадження. Вони дадуть можливість зробити обґрунтовані висновки про розмах руху за робітничий контроль в різні періоди.

В історіографічному огляді доцільно спинитися на деяких ще не розв'язаних питаннях. Йдеться, насамперед, про зародження руху за робітничий контроль. У березні — на початку квітня 1917 р. на Україні були зроблені перші кроки робітничого контролю. Робітники деяких великих підприємств уже в березні 1917 р. вимагали від Рад втручання у справи виробництва, з'ясування й усунення причин, що заважали нормальній роботі заводів, шахт, фабрик. Так, збори робітників заводу «Економ» (Харків) 25 березня 1917 р. зажадали від Ради рішучих заходів боротьби з розрухою²¹. Робітники трубного заводу в Миколаєві 18 березня вирішили повідомити Раду про «всі факти марної діяльності адміністрації, що призводить до непродуктивної витрати народних грошей»²². Конференція завкомів Катеринослава і Нижньодніпровська (початок квітня 1917 р.) визнала необхідним встановлення контролю над підприємствами, що працюють на оборону, з участю представників Ради²³. Ради були змушені прислухатися до голосу робітничих мас. Вони обговорювали стан справ на окремих підприємствах, допомагали завкомам діставати сировину і паливо. У квітні 1917 р. виконком Київської Ради вирішив організувати спеціальний комісаріат по догляду за підприємствами, які працювали на воєнні потреби²⁴. Контрольні комісії були створені також у Радах Харкова, Горлівки²⁵ і на окремих великих підприємствах України. Перша контрольна комісія була обрана на початку квітня завкомом харківського заводу Гельферіх-Саде «для з'ясування затримок у виробництві і вжиття заходів до піднесення робіт на оборону на належну висоту»²⁶.

Таким чином, робітничий контроль на Україні в перші місяці революції тільки зароджувався. Його завдання були обмежені. Робітники бачили в ньому лише засіб боротьби проти розрухи. В. І. Ленін, пов'язавши робітничий контроль з боротьбою за владу Рад, значно розширив його мету.

У травні—червні 1917 р. рух за робітничий контроль на Україні, як і по всій країні, розвивався шир і глиб. Списки підприємств, на яких був запроваджений робітничий контроль, показують, що на кінець періоду мирного розвитку революції ленінська ідея робітничого контролю оволоділа значною частиною металістів і гірників України. Рішення робітничих організацій про робітничий контроль відбивають зру-

²¹ «Пролетарий», 29 березня 1917 р.

²² «Трудовая газета», 22 березня 1917 р.

²³ «Известия Совета рабочих депутатов» (Катеринослав), 7 квітня 1917 р.

²⁴ «Киевская мысль», 9 квітня 1917 р.

²⁵ «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов», 23 квітня 1917 р.; «Известия Никитовского и Горловского Советов рабочих и солдатских депутатов», 29 квітня 1917 р.

²⁶ «Социал-демократ», 15 квітня 1917 р.

шення, що відбулися у свідомості робітничих мас. У березні — квітні того року необхідність контролю над виробництвом мотивувалася, в основному, розрухою у країні. Тепер значна частина робітничих рішень була спрямована проти капіталістів-саботажників і Тимчасового уряду. Поступово розвивалися оборонські ілюзії трудящих. Успішне запровадження робітничого контролю пов'язувалося з переходом влади в руки Рад.

Значно важче зробити другий вимір робітничого контролю. У списку є 27 великих машинобудівних і металургійних заводів, на яких у травні — червні 1917 р. був запроваджений робітничий контроль. На них працювало 40% металістів України. І цей список, звичайно, далеко не повний. Не легко визначити розмах робітничого контролю, зокрема, серед шахтарів Донбасу, але, очевидно, він був слабшим, ніж у металістів. Факти робітничого контролю серед друкарів, шкіряників, будівників, кравців, робітників цукрових заводів ще рідкісні.

Слід відзначити, що у липні — серпні 1917 р. в умовах наступаючої контрреволюції рух за робітничий контроль не припинився. Характерною формою робітничого контролю у цей час стає боротьба з саботажниками. Значно розширилася діяльність робітничих організацій по забезпеченню підприємств сировиною, паливом.

Найбільшого розмаху й гостроти боротьба пролетаріату Росії за робітничий контроль досягла у вересні—жовтні 1917 р. Робітничі організації деяких великих підприємств переходять до революційного управління виробництвом.

На Україні відмінності останніх двох періодів дожовтневого робітничого контролю простежити важко. Наступ контрреволюції у вересні—жовтні був відчутнішим, ніж у серпні 1917 р. Наприкінці місяця гірничопромисловці спільно з Тимчасовим урядом розробили план придушення робітничого руху в Донецькому басейні збройною силою. Передбачалось оголосити басейн на воєнному стані, розмістити там загони кавалерії, а урядовим комісарам надати права військових генерал-губернаторів. У вересні 1917 р. промисловці при підтримці Тимчасового уряду організували нову змову проти робітничого класу Донбасу. Вони намагалися спровокувати робітників на передчасні і розрізнені виступи, закрити заводи й шахти і при допомозі військ Каледіна задушити робітничий рух.

Проте одночасно з наступом контрреволюції відбувався процес наростання сил революції. Більшовицькі завкоми, рудкоми, контрольні комісії роззброювали й арештовували корніловців, відстороняли саботажників, запобігали закриттю підприємств, переходили до революційного управління виробництвом.

Яким був розмах робітничого контролю на Україні в ці місяці? Аналіз документів зборів і конференцій більшовицьких організацій, фабзавкомів і профспілок, робітничих заводів і шахт показує, що лєнінська ідея робітничого контролю здобула велике поширення серед пролетаріату України. В даний період застрільниками цього руху виступили металісти. Рішення про необхідність і важливість запровадження робітничого контролю прийняли конференції фабзавкомів Харкова і Києва, Катеринослава і Луганська, металістів Донецько-Криворізького басейну і Херсонської губернії.

Значно ширше, ніж під час мирного розвитку революції, представлені рішення про робітничий контроль шахтарів Донбасу. Їх приймали не тільки робітники окремих рудників і шахт, а й перша конференція рудничних комітетів і конференція профспілки гірників Донбасу, що відбулися на початку жовтня 1917 р. Таким чином, до жовтня 1917 р. лєнінська ідея робітничого контролю оволоділа основними загонами пролетаріату України — металістами і гірниками. Практика робітничого контролю серед цих провідних загонів пролетаріату України в липні — жовтні 1917 р. дуже поширилася.

Рух за робітничий контроль на півдні України за своїм розмахом і напругою боротьби поступався перед Харковом, Донбасом. Аналіз документального матеріалу показує, що влітку—восени 1917 р. він був в основному запроваджений на великих машинобудівних заводах, на яких працювала половина металістів півдня України.

Провідним загоном робітничого класу Південно-Західного краю були робітники Києва. І в ці місяці особливих успіхів у встановленні контролю над виробництвом добилися робітничі колективи великих підприємств, зокрема арсенальці. Але в цілому робітничий контроль у той час тут не набрав масового характеру.

Які ж підсумки руху за робітничий контроль на Україні в період підготовки Жовтня? Робітничий контроль був, насамперед, політичним лозунгом і свій основний вплив на хід революції справив у політичній галузі. Він відігравав роль діювого засобу завоювання мас на сторону більшовицької партії. Певна частина пролетаріату України, як і всієї країни, була залучена до боротьби за владу Рад саме завдяки рухові за робітничий контроль.

Боротьба за робітничий контроль підносила революційну ініціативу трудящих мас і сприяла дальшому розвитку робітничого руху. Запровадження робітничого контролю (особливо його нових форм, що поширились у вересні — жовтні 1917 р.) свідчило про активність робітничого руху, наростання революційної хвилі, наближення критичного моменту революції. Зросли роль і значення пролетаріату та його орга-

нізацій, вплив і авторитет серед народних мас. Робітничий клас на практиці довів готовність керувати економікою країни.

В галузі економічній — робітничий контроль затримав процес посилення розрухи, зниження продуктивності праці і життєвого рівня робітників. За далеко не повними даними, робітничий клас України запобіг закриттю 10 машинобудівних, 5 металургійних заводів і 16 рудників, що відігравали велику роль у народному господарстві. Особливе значення мали зусилля шахтарів Донбасу щодо подолання саботажу гірничо-промисловців, збільшення видобутку і вивезення вугілля.

В умовах здійснення диктатури пролетаріату робітничий контроль у країні загальною пройшов три періоди. Перший — листопад і грудень 1917 р. Це були найгостріші місяці боротьби за робітничий контроль. Буржуазія оголосила економічну війну Радянській владі. Саботаж капіталістів набрав небачених розмірів. Одним з головних завдань органів робітничого контролю в цей час була боротьба з саботажом, за збереження продуктивних сил молодій республіці. Свого дальшого розвитку робітничий контроль набуває в січні — березні 1918 р. (другий період). Він стає повсюдним, значно розширюються його функції. Робітничі організації роблять перші кроки в налагодженні виробництва.

У березні 1918 р. починається третій період розвитку робітничого контролю. Завоювавши мирну передпашку, трудящі Країни Рад під керівництвом Комуністичної партії приступили до відбудови народного господарства, до розгортання соціалістичного будівництва. Вироблений В. І. Леніним план соціалістичного будівництва партія перетворила в основу всієї своєї діяльності. В центрі уваги органів робітничого контролю стала боротьба за організацію виробництва на нових засадах, підвищення продуктивності праці, виховання нового ставлення до праці і свідомої трудової дисципліни.

На Україні в перші місяці Радянської влади можна відзначити два періоди запровадження робітничого контролю: листопад — грудень 1917 р. (а для деяких районів також січень 1918 р.) і січень — березень 1918 р. В кінці 1917 р. здійснення робітничого контролю було частиною боротьби за владу Рад і багато в чому залежало від її успішного розвитку. В той час робітничий контроль був запроваджений в основному на великих машинобудівних, металургійних заводах і шахтах Донецько-Криворізького басейну. Застрільниками цього руху виступили металісти. Уже в той період 70% металістів України запровадили на своїх підприємствах робітничий контроль. Менше був розвинутий контроль на шахтах Донбасу. На півдні і південному заході України робітничий контроль здійснювався лише на окремих провідних підприємствах Одеси, Миколаєва, Херсона.

В перші місяці 1918 р. значно збільшився розмах руху за робітничий контроль. Він був запроваджений майже на всіх металообробних підприємствах і шахтах Донецько-Криворізького басейну. До боротьби за робітничий контроль активно включилися шкіряники, швейники, текстильники, будівельники, службовці торгово-промислових підприємств. Особливих успіхів у його запровадженні добилися робітники Харкова, Катеринослава, Донбасу. Слабше був розвинутий робітничий контроль на підприємствах півдня України, в Південно-Західному краї він і в цей період не набув масового розвитку. Контрольні комісії і раднаргоспи не встигли тут розгорнути своєї діяльності.

Отже, незважаючи на певні досягнення у вивченні робітничого контролю на Україні в 1917—1918 рр., він потребує дальшого поглибленого дослідження.

И. Ш. Чорномаз (Харків)

Критика та бібліографія

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ. МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК, ВИП. 2.

вид-во «Наукова думка»,
К., 1976, 109 с.

Наприкінці 1976 р. вийшов другий випуск міжвідомчого збірника історичних досліджень в галузі вітчизняної історії. У ньому розміщені статті про соціалістичне і комуністичне будівництво, а також матеріали та історіографічні розвідки з питань доповідневої історії.

Переважає більшість статей першого розділу присвячена дослідженню плідних зв'язків між братніми народами Радянської країни, зміцненню дружби між ними в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва. Тут відтворюється сама сутність нашого буття, одна з найважливіших закономірностей розвитку радянського суспільства. В. В. Ніколаєва та Н. І. Ткач, зокрема, висвітлюють значення обміну досвідом між радянськими республіками. Використовуючи численні документальні матеріали, яскраві приклади, вони приводять читача до висновку, що в процесі тісного культурного співробітництва, духовного взаємозбагачення в свідомості народів викорінювалися пережитки політики царизму — націоналізм, шовінізм, приватновласницька психологія, релігійні забобони. «Ідеологія пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, почуття радянського патріотизму, — пишуть автори, — глибоко запали у свідомість мас, стали однією з найважливіших рушійних сил у розвитку соціалістичного суспільства» (стор. 50—51).

Спільній боротьбі трудящих РРФСР і Української РСР за дострокове здійснення планів соціалістичної індустріалізації присвячена стаття З. Г. Богачука. Це — героїчний час, час Дніпрельстану і Магнітки, Сталінградського і Харківського тракторних, час докорінної зміни економічного базису країни і духовного світу радянських людей.

Питання дружби народів висвітлюється і в дослідженні В. Ф. Панібудьласки «Участь робітничого класу Української РСР у соціалістичному змаганні на честь 50-річчя утворення СРСР». Автор досліджує сучасну проблему. Не архіви, а саме життя, свіжий газетний матеріал послужили джерель-

ною базою статті. Творення сучасників настільки повчальні і величні, що вони повинні тут же стати надбанням суспільства, сприяти прискоренню його руху вперед. Однак треба пам'ятати, що історик, який пише про сьогодення, набагато складніше досліджувати проблему. Та ця складність виправдана. Хіба можна вичікувати, якщо ти є свідком, скажімо, такого показового факту, притаманного тільки нашому часу. 14 липня 1972 р. в мартенівському цеху Магітського заводу ім. С. М. Кірова йшла плавка дружби, яку вели спільними зусиллями представники металургійних підприємств братніх республік, що змагалися між собою. Сюди приїхали знатний металург країни М. П. Спандерашвілі з Руставського металургійного комбінату, сталевар А. Карпов з Магнітогорського комбінату, почесні металурги ЦСР В. Борзов з Кузнецького комбінату і В. Степанов з Череповецького заводу, а також О. Іманбаєв з Карагандинського комбінату, Бахшієв Аліджафар Насіб огли з Азербайджанського трубопрокатного заводу, заслужений металург УРСР О. Бульський з Ждановського заводу ім. Ілліча і М. Лисенко з заводу «Азовсталь». Всю бригаду очолив магітський швидкісник Герой Соціалістичної Праці В. Холявко (стор. 6). Подібні плавки на честь піввікового ювілею Радянської держави були проведені на Магнітогорському комбінаті і Череповецькому заводі. Це яскраве свідчення дружби і братерства народів у живій, творчій праці.

У першому розділі «Історичних досліджень» надруковані також дві статті, присвячені Великій Вітчизняній війні — В. І. Кучера про роль організаторських груп у розгортанні народної боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників та В. П. Трошинського, який викриває буржуазні і буржуазно-націоналістичні фальсифікації всенародного характеру партизанського руху. Читач знайде в них нові дані про партійне керівництво народною боротьбою, відданість усього народу України справі партії, рідної Радянської влади, готовність захищати соціалістичні ідеали, не шкодуючи життя, та про рішучу відсіч всім тим, хто хоче затьмарити героїку та ясну мету боротьби. І тут, як й у вищезгаданих дослідженнях, використано новий документальний матеріал, цікаві спостереження.

Другий розділ відкривається статтею

П. В. Замкового «Більшовики — організатори відсічі наступові буржуазії на робітничий клас України в липні—жовтні 1917 р.». Її мета — довести ту історичну істину, що саме пролетаріат, його партія прагнули врятувати країну від економічної катастрофи, а буржуазія намагалася примусити робітників відмовитися від революційної боротьби. Та план підприємців, підтриманих Тимчасовим урядом, провалився. Шлях до відродження країни, її продуктивних сил лежав лише в руху до соціалізму.

Решта статей другого розділу «Історичних досліджень» присвячена історіографічним проблемам. Тут вміщено цікаві відомості про те, як питання історії Південної України другої половини XVIII ст. висвітлювалися на сторінках збірника «Записки Одеського товариства історії і старожитностей» (розвідка С. З. Заремби). П. В. Михайлина подав відомості з історії Північної Буковини першої половини XVIII ст., які він знайшов у молдавських літописах. Українська полемічна література кінця XVI — початку XVII ст. про спільність походження східнослов'янських народів — тема дослідження О. М. Дзюби.

Автори цього розділу, на наш погляд, знайшли вдало для даного видання форму викладу джерелознавчого та історіографічного матеріалу. Читач легко орієнтується, які саме аспекти проблеми він може знайти в цих історичних джерелах. Більше того, чітко визначаються класові та ідеологічні позиції авторів оригінальних літописів, полемічних творів та «Записок».

Безумовно, новий випуск «Історичних досліджень» збагачує наші знання, свідчить про наполегливе прагнення його авторів роз-

крити важливі закономірності формування нового суспільства розвинутого соціалізму, формування нової особистості, а також тих процесів, які передували їх виникненню. Адже радянський лад і радянський народ — спадкоємці всього кращого, що створило людство протягом усієї історії.

І все ж не все задовольняє нас у другому випуску «Історичних досліджень». Авторі і редакційна колегія не знайшли ще свого стилю викладу матеріалу. Невеликий обсяг кожного дослідження обмежує поле діяльності: доводиться акцентувати увагу не на фактичному матеріалі (навіть надзвичайно цікавому), а на висновках, тому новому, що автор відкрив у процесі роботи над темою. Можливо, варто взагалі перейти до тезисного викладу: «Досліджуючи проблему А, я прийшов до висновків: 1, 2, 3. Це підтверджується такими незаперечними фактами: х, у, з». Ця схема, може, й не всім сподобається, але тоді бажано почути пропозиції, як, наприклад, висвітлити діяльність партії по керівництву проф-організаціями на селі на двох сторінках. Те, що запропонував Т. І. Боднар у рецензованому збірнику, не витримує критики.

Тому пошук і ще раз пошук і не тільки змісту, а й форми викладу матеріалу. Науково-технічна революція, збагачення історичних знань, приклад колег, що розробляють питання природничих наук, закликають нас удосконалювати всю систему інформації. І зразок у цьому мають подати саме «Історичні дослідження» — видання Інституту історії АН УРСР.

Ю. Ю. Кондуфор (Київ)

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУССКАЯ ССР,
У ПЯЦІ ТАМАХ, Т. 4,**

вид-во «Навука і тэхніка»,
Мінск, 1975, 640 с.

**ІСТОРІЯ БІЛОРУСЬКОЇ РСР,
У П'ЯТИ ТОМАХ, Т. 4,**

вид-во «Наука і техніка»,
Мінськ, 1975, 640 с.

Четвертий том п'ятитомного видання «Історії Білоруської РСР» присвячено подіям 1938—1945 рр. Він складається з двох частин: «Білорусія в період зміцнення соціалістичного суспільства. Возз'єднання білоруського народу» та «Білорусія в період Великої Вітчизняної війни».

Цікавий матеріал містить, зокрема, перша частина, в якій висвітлюються питання суспільно-політичного життя Радянської Білорусії напередодні війни. На переконливих фактах автори показали розквіт Білоруської РСР в радянській сім'ї народів-братів. Так, лише в роки третьої п'ятирічки в республіці стали до ладу майже 300 промислових підприємств (стор. 25). Промис-

ловість Білорусії в 1940 р. перевершувала рівень 1913 р. у 20 разів, у той час як промисловість усієї країни зростала в 7,7 разів (стор. 26). Великі зміни відбулися і на селі. На початок третьої п'ятирічки колективізацію сільського господарства в Білорусії в основному було завершено. Значних успіхів досягли трудящі республіки і в галузі культурного будівництва.

Окремий розділ книги присвячено боротьбі трудящих Білорусії за возз'єднання в єдиній Радянській державі. Тут, зокрема, подано значний фактичний матеріал про перші соціалістичні перетворення в західних областях Білоруської РСР.

Переважає більшість матеріалу книги присвячена подіям Великої Вітчизняної війни. З самого її початку на білоруській землі розгорілися жорстокі бої. Фашистське командування сконцентрувало тут угруповання військ «Центр» у складі 50 дивізій, в тому числі 15 танкових і механізованих та 2 бригад. Наземні війська ворога підтримували 1680 бойових літаків (стор. 119). У книзі розповідається про безприкладний героїзм радянських воїнів-прикордонників, воїнів 4-ї армії, бійців 6-ї, 42-ї,

100-ї та інших дивізій у боротьбі з гітлерівцями.

Широко висвітлено заходи Комуністичної партії і уряду республіки по мобілізації трудящих на боротьбу з німецько-фашистськими окупантами. Вже 22 червня 1941 р. у Мінську відбулися збори міського партійного активу, на яких обговорювалася доповідь секретаря ЦК КП(б)Б П. К. Пономаренка «Про завдання партійних організацій у зв'язку з початком війни». Велику воєнно-організаторську роботу проводили комуністи республіки. Вже під час першої мобілізації до діючої армії було направлено 26,5 тис. комуністів і 130 тис. комсомольців (стор. 135). Трудящі Білорусії передали Радянській Армії майже 30 тис. автомашин і тракторів, 18 тис. т м'яса та 10,3 тис. т інших продуктів, а також 10 тис. т сіна (стор. 135).

Одним з найважливіших завдань партійних і радянських органів республіки була евакуація людей і матеріальних цінностей. На схід країни було вивезено більш як 190 установ (стор. 137), 100 промислових підприємств, 3366 вагонів готової продукції і сировини (стор. 138), 5 тис. тракторів, 223 комбайни, а також перегнано понад 674 тис. голів худоби. Тільки в господарствах Горьківської, Саратовської, Рязанської, Пензенської і Куйбишевської областей, а також Мордовії та Чувашії перебувало на тимчасовому утриманні майже 200 тис. голів худоби, евакуйованої з Білорусії (стор. 139). Залізничники республіки вивели у тил 430 паровозів і близько 15 тис. вагонів (стор. 140).

Активну участь брали трудящі Білорусії у воєнно-будівельних роботах. Тільки на спорудженні оборонних рубежів уздовж Дніпра працювало 500 тис. чол., а всього на створенні їх було зайнято близько 2 млн. чол. (стор. 140).

Трудящі Білорусії внесли значні матеріальні цінності у створення фонду оборони, а також активно створювали загони народного ополчення та винищувальних батальйонів. У книзі наведено про це значний фактичний матеріал. Питанням всенародної боротьби в тилу ворога присвячено 5 розділів цього тому. Встановлення фа-

шистського окупаційного режиму, опір населення Білорусії економічним, політичним і адміністративним заходам німецько-фашистської адміністрації, діяльність Компартії республіки по організації всенародної боротьби в тилу ворога, бойові дії партизанів і підпільників, кількісне зростання партизанських сил і їх організаційно-бойове зміцнення, створення партизанських зон, відновлення в них органів Радянської влади і розгортання їх роботи, допомога населення партизанам — ось далеко не повний перелік питань, які дістали глибоке і всебічне висвітлення в рецензованій праці.

Цінний фактичний матеріал містять розділи, в яких розповідається про визволення Білорусії від німецько-фашистських окупантів. 26 вересня 1943 р. війська Брянського фронту оволоділи Хоцімськом (районний центр Білорусії). А 28 липня 1944 р. після взяття Бреста радянські частини переможно завершили Білоруську наступальну операцію.

Привертає увагу розділ книги «Дружба народів СРСР і інтернаціональна солідарність в партизанському руху в Білорусії». Вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу висвітлити питання про допомогу радянського тилу партизанам. Багато нових фактів містить цей розділ про участь синів і дочок братніх радянських народів, а також зарубіжних антифашистів у підпільній боротьбі і партизанському русі в Білорусії, про взаємодію партизанських сил сусідніх радянських республік, в тому числі й Української РСР.

Окремий розділ присвячено вкладу трудящих Білорусії у Перемогу, їх самовідданий праці в радянському тилу, а також участі в європейському русі Опору. Завершується книга розділом про перші успіхи у відродженні соціалістичної економіки республіки в умовах війни.

Історики братньої республіки створили корисну працю, яка викличе інтерес не лише у дослідників цієї важливої проблеми, а й у широкого кола читачів.

М. О. Буцько (Київ)

ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ,

Смоленск, 1975, 488 с.

В лютому 1973 р. у м. Смоленську відбулася Всесоюзна конференція викладачів історіографії на істафаках університетів та педвузів. Конференція була організована Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти, Міністерствами освіти СРСР і РРФСР та установами АН СРСР. На кон-

ференції було заслухано майже 100 доповідей, повідомлень та виступів. Рецензована книга є збірником цих матеріалів. У свій час «Український історичний журнал» (1973 р., № 5) інформував читачів про роботу конференції. Тепер є можливість більш докладно ознайомитися з її змістом.

За останні роки на історичних факультетах вузів проводиться вивчення курсу історіографії, що позитивно позначається на підготовці кадрів істориків. Академік О. Л. Нарочницький, зокрема, зауважив, що

«...раніше доводилося працювати десятиліттями, щоб хоч частково розібратися в картині розвитку історичної науки» (стор. 15), а тепер завдяки виходу ґрунтовних праць з історіографії студенти й аспіранти опановують ці знання за кілька місяців. Отже, підсумував він, історіографія є «могутнім акселератором прогресу історичної науки».

У рецензованому збірнику відмічено теоретичні дослідження, з яких понад 20 присвячено вітчизняній історіографії, а решта — питанням зарубіжної історіографії. Почнемо з останніх.

Переважну їх більшість становлять праці про сучасну зарубіжну історіографію, які доповнюють вже опубліковані праці радянських дослідників і безпосередньо служать справі поліпшення викладання історіографії загальної історії. Але не всі ці праці однаковою мірою будуть використані у процесі викладання. Такі оглядові дослідження, як «Про деякі тенденції вивчення новітньої історії у Франції» В. П. Смирнова та «Деякі питання сучасної історичної науки ФРН» А. І. Борзняка, безумовно, знайдуть широке використання в практиці викладання курсу історіографії. Напевно слід якимось стимулювати дослідження і публікації робіт такого типу.

З опрацюванням зарубіжної буржуазної історіографії пов'язані доповіді Г. А. Шаджюса «Про деякі концепції буржуазної історіографії історії Литви радянського часу» та М. Л. Портянського «Деякі тенденції західнонімецької буржуазної історіографії питань культурного будівництва Узбекистану». В них викриваються фальсифікації історії цих радянських республік у зарубіжній буржуазній історіографії. Таку практику наукових досліджень історіографії доцільно застосовувати і в інших союзнích республіках.

Представлені у збірнику публікації з історіографії історії СРСР свідчать про те, що на місцях йде інтенсивний процес досліджень цієї тематики, а значить підвищення кваліфікації викладачів курсу історіографії. Чимале місце з питань дореволюційної історіографії займають персоналії (про В. В. Пассека, П. І. Ричкова, П. Н. Ткачова), або такі сюжети, як «Деякі питання стратегії Вітчизняної війни 1812 р. у радянській історіографії», «Походження і розвиток ліберальної концепції руху декабристів» та ін.

Слід відзначити лише декілька доповідей, в яких поставлені широкі проблеми. Це, зокрема, «Регіональна історіографія та її місце в історії історичної науки» П. А. Колеснікова, «Основні напрями розвитку сучасної історіографії радянського Узбекистану» Г. І. Желтової.

У збірнику опублікована колективна доповідь групи лєнінградських істориків «Радянська історіографія Київської Русі» — підсумок їх роботи над книгою з цієї теми. Праця Є. В. Чистякова про «Синописи» 1674 р. Гізеля справляє позитивне враження. В ній підкреслюється важливість «Синопису» для зміцнення дружби і союзу між

російським та українським народами (с. 259—260), по-новому поставлено питання про автора першої друкованої праці з історії Росії.

Велике місце у збірнику займають, як уже відзначалося, питання викладання історіографії у вищій школі. У доповіді акад. О. Л. Нарочницького «Про викладання історіографії у вищій школі» показані успіхи радянської історіографії, система викладання та значення цієї дисципліни в ідейно-політичному вихованні студентської молоді. В доповідях Ю. Н. Городецького, А. М. Сахарова, І. П. Демєнтьєва, Є. В. Гутенової, В. Є. Ілєрицького аналізуються вузівські програми, накреслюються принципи побудови навчальних курсів з історіографії вітчизняної та загальної історії.

Інтерес викликають виступи, в яких автори діляться своїм досвідом викладання і вивчення студентами історіографії. Так, чл.-кор. АН СРСР І. Д. Ковальченко, О. В. Волобуєв, А. Л. Литвин повідомили про свій досвід читання спецкурсу, проведення семінарів, написання дипломних робіт з історіографії. В. М. Селунська, І. С. Шепелев, В. А. Муравйов показали загальний стан викладання історіографії у вузах країни, викрили недоліки, які ще існують у цій діяльній навчальному процесу.

Наведені матеріали свідчать про те, що викладання курсу історіографії здійснюється на високому ідейно-теоретичному та методичному рівні, зокрема в Московському університеті. Його досвід заслуговує на уважне вивчення периферійними вузами. Але не з усіма положеннями, висунутими в доповідях, можна погодитися. Так, необґрунтованою є пропозиція щодо зближення курсів історіографії на істафах університетів та педінститутів або збільшення кількості годин для цих предметів. Вихід із становища слід шукати, як цілком слушно зазначається у ряді виступів, не в збільшенні кількості годин, а в поліпшенні якості читання курсу з цієї дисципліни, зокрема, її проблемному викладі, вимогливому відборі матеріалу тощо.

Про викладання загальних курсів історіографії вітчизняної та зарубіжної історії в окремих вузах країни розповіли Д. І. Будаєв, Г. П. Жидков, З. В. Барміна, А. С. Шофман. Своїм досвідом викладання історіографії в практичному курсі поділилися С. О. Шмідт, Р. Г. Еймонтова, П. Ф. Лапті́н, Г. Т. Рябков, А. І. Алаторцева.

У вступі до збірника відмічено рекомендації конференції щодо дальшого розвитку історіографічної науки та удосконалення методів її вивчення у вузі. Поставлено завдання посилити увагу на дослідженнях найбільш актуальних проблем і розділів історіографії, зокрема, на критиці сучасних зарубіжних фальсифікаторів марксизму-ленінізму, на боротьбі з буржуазними концепціями, ревізіонізмом, буржуазно-націоналістичними напрямими в історичній науці.

Загалом збірник є змістовною і корисною книгою не тільки для викладачів історіографії, а й для широкого кола істориків.

Завершуючи огляд збірника, доводиться відзначити, що на конференції дуже скромно була представлена Українська РСР. Більшість історичних факультетів університетів та педінститутів республіки взагалі не взяли участі у ній. Нам здається, що Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти та Міністерству освіти Ук-

раїнської РСР слід виправити це становище. Варто провести якщо не конференцію, то хоча б міжвузівські наради з питань викладання історіографії у вузах республіки.

Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський),
П. Ф. Лаптин (Кам'янець-Подільський)

* * *

Вивчення історії історичної науки — історіографії — набуло в наш час великого теоретичного і політичного значення. Без історії науки, тобто без підсумування досягнутого, не було б можливості вірно визначити ті проблеми, які необхідно вирішувати в першу чергу, підняти науково-теоретичний, методологічний і політичний рівень не тільки наукових праць, а й викладання історії.

Розвиток історичної науки значною мірою залежить від підготовки кадрів по історіографії. Слід зазначити, що за останнє десятиріччя викладання вітчизняної та зарубіжної історіографії зайняло належне місце серед дисциплін, які формують світогляд студентської молоді.

Велику роль у справі поширення історіографічних знань відіграє Наукова рада з проблеми «Історія історичної науки» при Відділі історії Академії наук СРСР. Одним з видів діяльності ради є проведення всесоюзних історіографічних конференцій, в яких активну участь беруть науковці різних установ, а також викладачі університетів та педагогічних інститутів. Таким чином, відбувається своєрідне поєднання науково-дослідного та учбово-педагогічного процесів, що приносить позитивні наслідки для обох сторін.

Досить виразно це проявилось на всесоюзній конференції, яка відбулася на початку 1973 р. у м. Смоленську і була присвячена питанням викладання історіографії у вищих учбових закладах. На конференції підводилися підсумки в справі досліджень і викладання історіографії, визначалися нагальні завдання та практичні заходи щодо їх здійснення. Матеріали конференції, які видані окремою книгою, дають уяву про актуальність багатьох порушених питань. На деяких з них слід зупинитися в рецензії.

Про значення проблеми, якій присвячена конференція, говориться у вступному слові академіка М. В. Нечкіної. Вона, зокрема, зазначила, що в епоху науково-технічної революції небувало зростає увага до науки, як великої творчої сили. Це зумовило виникнення нової галузі знання — наукознавства, тобто науки про науку. В зв'язку з цим зростає значення історії історичної науки, розширюються рамки та характер її досліджень. Назріла необхідність розглянути ряд питань, пов'язаних з далішим розвитком історіографії в Українській РСР.

Зв'язок викладання історіографії у ви-

щих учбових закладах з науковою розробкою ряду проблем досить ґрунтовно розкрито в доповіді академіка О. Л. Нарочницького. В ній автор звернув увагу на те, що історіографія тісно зв'язана з іншими суспільними науками, а тому при висвітленні багатьох питань необхідний комплексний підхід. Цьому слід було б приділити більше уваги в дослідженнях з історіографії України.

Важливим питанням викладання вітчизняної та зарубіжної історіографії присвятили свої доповіді відомі радянські історики І. Д. Ковальченко, А. М. Сахаров, Є. В. Гутнова, С. О. Шмідт, В. Є. Ілєрицький та інші. В них йдеться про напрями, зміст та методику викладання історіографії, практичні заняття студентів тощо. Обмін досвідом пов'язується з тими завданнями, що стоять при науковій розробці важливих питань. Слід і далі зміцнювати зв'язок дослідників історіографічних питань з викладачами цієї дисципліни.

У книзі вміщено доповіді Ю. Н. Городецького, В. А. Дунаєвського, В. М. Селунської, в яких підбивався підсумок історіографічних досліджень. При цьому відзначалися досягнення історіографів України. Ними вже проведена значна робота, але завдання, що стоять перед історіографами, вимагають не тільки її розширення, а й підвищення наукової якості.

Про зміни, які відбулися в справі підготовки спеціалістів з історіографії, розповідається у доповідях Г. Д. Алексєєвої і М. Г. Вандалковської, О. А. Афанасьєва. В них наводилися відомості про певні успіхи у цій справі і в Українській РСР.

На секційних засіданнях розглядалися питання, конкретно зв'язані з викладанням історії СРСР дожовтневого і радянського періодів, а також загальної історії. Порушені питання мають відношення і до розвитку історіографії на Україні. Слід зазначити, що на секційних засіданнях було заслухано лише два повідомлення з української тематики, а саме: Є. В. Чистякової (Москва) про 300-річчя «Синописа» та К. Є. Новохатського (Київ) про історика В. В. Пассека. Українська тематика була порушена під час обговорення істориками з Кам'янця-Подільського — О. П. Григоренком про історичні погляди Т. Г. Шевченка, О. Д. Степенком про українську історіографію 80—90-х рр. XIX ст., П. Ф. Лаптиним про історіографію в практичному курсі загальної історії та А. В. Опрі, який зупинився на значенні історіографічних

праць академіка Є. О. Космінського. Складається враження, що історики УРСР не проявили належної активності, щоб взяти участь у роботі конференції.

В доповідях, повідомленнях, у ході їх обговорення порушувалося питання про регіональні аспекти в історіографії, яка вже має певні досягнення в союзних республіках. Йдеться про створення історіографічних праць, в яких було б показано спільні риси для певних регіонів країни, а також того, що є специфічним для окремих республік. Питання набирає важливого значення в умовах, коли готуються праці, присвячені історичним зв'язкам та непорушній дружбі, зокрема, українського народу з російським, білоруським та молдавським народами. Регіональній історіографічній тематичі слід приділити більше уваги в Українській РСР.

Крім згаданих проблем, на конференції було порушено також інші питання. Так, у прийнятих рекомендаціях відзначалося, що важливими завданнями історіографічних

досліджень є аналіз сучасного етапу розвитку радянської історичної науки, розробка методологічних питань історіографії соціалістичних революцій в нашій та інших країнах, історіографія міжнародного комуністичного і робітничого руху, соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, криза буржуазної історіографії, даліше вивчення боротьби марксистсько-ленінської теорії з буржуазними концепціями, ревізіонізмом, догматизмом, посилення критики зарубіжних фальсифікаторів марксизму.

Ознайомившись з опублікованими матеріалами конференції, переконалися в тому, що в історіографічних дослідженнях важливе місце має належати показові боротьби різних ідейних напрямів, стверджуючій ролі марксистсько-ленінської методології, класово-партійної принциповості історичного аналізу, розкриттю закономірності розвитку історичної науки.

Ф. П. Шевченко (Київ)

Б. І. Лукач.

СОЮЗ РАБОЧЕГО КЛАССА
И КРЕСТЬЯНСТВА
В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ВЕНГРИИ
(1957—1970),

изд-во «Наукова думка»,
К., 1974, 175 с.

Досвід СРСР і братніх соціалістичних країн незаперечно свідчить про те, що чим міцнішим є союз робітничого класу і селянства, тим успішніше вирішується завдання соціалістичного і комуністичного будівництва. Ця закономірність чітко проявилася і в народній Угорщині, яка вже понад 30 років упевнено крокує по шляху соціалізму.

Для написання книги Б. І. Лукач використав велику кількість джерел (фонди центральних архівів УНР і окремих архівів СРСР, документів тощо). Хронологічні рамки праці — 1957—1970 рр., тобто один з дуже відповідальних періодів у житті братньої Угорщини, коли трудящі країни успішно ліквідували шкідливі наслідки контрреволюції 1956 р. і під керівництвом комуністів упевнено пішли шляхом дальшого соціалістичного будівництва.

Автор глибоко науково обґрунтував важливе положення про те, чому переважна більшість угорських селян восени 1956 р. не підтримала контрреволюціонерів, а разом з передовою частиною угорського робітничого класу стала на захист соціалізму. Як зазначається в монографії, Угорська соціалістична робітничка партія і робітничо-селянський уряд країни уже з листопада 1956 р. почали викривати й рішуче засуд-

жувати ті недоліки в аграрній політиці, що мали місце в попередні роки, сміливо висувати нові завдання. Це зміцнювало довіру трудящих мас селянства до партії і революційного уряду, переконувало їх, що єдиним захисником їхніх інтересів є робітничий клас, очолюваний УСРП.

Багато уваги в книзі приділено характеристиці основних положень нової аграрної політики УСРП, що втілювала в собі ленінські ідеї соціалістичного господарювання, принципи матеріальної заінтересованості селян у розвитку господарства та принциповому врахуванні їхніх особистих та суспільних інтересів (стор. 32—60). Особливий інтерес викликають ті місця в дослідженні, де йдеться про допомогу угорському народу з боку СРСР та інших братніх соціалістичних країн. Крім того, автор наводить приклади з життя Української РСР, зокрема розповідає про зміцнення традиційних зв'язків між колгоспниками Закарпатської (УРСР) та Саболч-Сатмарської (УНР) областей. Лише допомогою СРСР і братніх соціалістичних країн, творче використання досвіду КНРС, підкреслює Б. І. Лукач, дали змогу угорським трудящим не лише швидко залікувати рани, нанесені контрреволюцією 1956 р., але й перейти до завершення перебудови сільського господарства на соціалістичних засадах. У монографії — багато прикладів, що свідчать про безкорисливу технічну допомогу колективів радянських промислових підприємств, братніх соціалістичних країн сільському господарству Угорщини, широке використання і творче застосування в ньому досвіду колгоспного будівництва в СРСР. Завдяки цьому угорський народ на початку 60-х років завершив соціалістичну перебудову сільського господарства країни. На

безрезультатно (1962 р.) Пленумі ЦК партії відзначалося, що перемога кооперативного ладу в Угорщині після встановлення диктатури пролетаріату і проведення індустріалізації стала ще одною великою історичною перемогою союзу угорського робітничого класу і селянства.

Спираючись на рішення VIII з'їзду УСРП, Б. І. Лукач вказує, що основною проблемою розвитку всієї угорської економіки в роки другої п'ятирічки було піднесення сільського господарства країни до рівня промисловості, підвищення його технічного рівня, забезпечення добривами та іншими хімікатами, необхідним обладнанням для тваринницьких приміщень, ветеринарної служби, лабораторій, заводів по виробництву високоякісних кормів та переробленню сільськогосподарської продукції тощо. У створенні належної матеріально-технічної бази сільського господарства й зміні на цій основі характеру, умов і змісту сільськогосподарської праці, перетворення її у різновидність праці індустріальної автор бачить важливу передумову подолання істотних відмінностей між містом і селом.

На конкретних прикладах і фактах у книзі висвітлено допомогу робітничого класу Угорщини у створенні матеріально-технічної бази на селі, організаторську діяльність партії та уряду УНР щодо забезпечення виробничих сільськогосподарських кооперативів керівними кадрами, спеціалістами різних галузей народного господарства, розвитку сітки навчальних закладів та науково-дослідних інститутів сільськогосподарського профілю та ін. Належна увага в монографії приділена характеристиці тих змін, які відбувалися в житті кооперативного селянства.

У висновках Б. І. Лукач узагальнює досвід угорських трудящих в будівництві основ соціалізму, характеризує закономірності та особливості шляхів і темпів розвитку сільськогосподарського виробництва в Угор-

щині, роль і значення в цьому процесі революційного союзу робітничого класу і селянства.

Проте рецензована нами праця не позбавлена й окремих недоліків. Так, у вступі автор дав ґрунтовну критику концепцій буржуазних ідеологів. Але праці радянських дослідників класифікував дещо однобічно. Вважаємо, що в рецензованій монографії заслуговували більше уваги роботи українських радянських істориків, зокрема монографія Г. М. Кипаренка, статті І. М. Горвата, Г. І. Шманька та ін. Крім того, бажано було глибше дослідити проблему зміцнення союзу робітників і селян в період будівництва розвинутого соціалізму в 1962—1970 рр. Достійть поверхово висвітлені й такі питання, як підготовка керівних кадрів та спеціалістів різних профілів сільськогосподарського виробництва, забезпечення кооперованого селянства необхідним реманентом тощо.

Інколи в праці трапляються непродумані твердження. Так, на стор. 31 автор пише, що на 31 березня 1957 р. в Угорщині налічувалося 3428 сільськогосподарських виробничих кооперативів усіх типів, а на стор. 55, говорячи про успіхи кооперативного руху в 1957 р., вказує, що на 31 грудня того ж року їх було 3394. Цифри свідчать не про зростання, а, навпаки, про скорочення кількості кооперативів. У дослідженні мають місце орфографічні помилки в угорських посилаючих, відсутні іменний та географічний покажчики.

Оцінюючи монографію в цілому, слід констатувати, що вона є певним внеском у радянську історичну науку. Книга, безперечно, викличе значний інтерес у науковців, широких кіл громадськості, у всіх читачів, які цікавляться історією боротьби братнього угорського народу за побудову соціалізму.

І. М. Гранчак (Ужгород),
П. І. Халус (Ужгород)

А. Н. Аврус.

МОПР В БОРЬБЕ
ПРОТИВ ТЕРРОРА И ФАШИЗМА.
1922—1939,

изд-во Саратовского университета,
1976, 263 с.

Серед міжнародних організацій пролетаріату, що виникли у буремні роки Великого Жовтня і діяльність яких була вірцем відданості ідеям пролетарського інтернаціоналізму, почесне місце належить МОПР, або, як її називали за кордоном, — Міжнародній червоній допомозі. Створена на IV конгресі Комінтерну (1922 р.) за ініціативою «Товариства старих більшови-

ків», Міжнародна організація допомоги борцям революції мала свої секції більш як у 70 країнах світу і налічувала у своїх лавах понад 14 млн. членів і сотні тисяч співчуваючих.

Рецензована монографія присвячена всебічному висвітленню діяльності МОПР на протязі всіх років її існування, боротьбі цієї міжнародної організації проти сил реакції і фашизму, участі в створенні єдиного пролетарського та антифашистського народних фронтів, її ролі у врятуванні тисяч революційних борців, допомоги їхнім сім'ям, політв'язням та ін. При написанні монографії автор широко використав документи і матеріали фонду Виконкому МОПР, що зберігаються в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, а також місцевих і державних архівів. Більшість з них введено у науко-

вий обіг уперше. У книзі використані й матеріали Всесоюдної секції МОДР, документи КПРС і компартій окремих країн, Комінтерну, інших міжнародних пролетарських організацій, модрівських секцій, праці видатних діячів міжнародного комуністичного руху, радянську і зарубіжну пресу 20—30-х років. Це дозволило А. І. Аврусу з марксистсько-ленінських позицій показати різнобічну діяльність МОДР, її взаємодійності з іншими революційними організаціями, викрити фальсифікації буржуазних та реформістських ідеологів про те, що вона нібито була «знаряддям Комінтерну» і допомагала лише комуністам. На численних прикладах у монографії доводиться, що МОДР являла собою непартийну організацію й включала до свого складу комуністів, соціал-демократів, соціалістів, безпартійних. Вона подавала допомогу жертвам буржуазного терору незалежно від їх партійної належності. Водночас у книзі неодноразово підкреслюється, що МОДР не була благодійною організацією, а мала яскраво виражений пролетарський, класовий характер і відігравала величезну роль в інтернаціональному вихованні мільйонів трудящих усього світу. Позитивною рисою праці є й те, що в ній уперше зроблено спробу дати наукову періодизацію історії МОДР і зроблено це, на наш погляд, досить переконливо.

Перший розділ книги присвячений створенню модрівських секцій і організацій в СРСР та інших країнах, початку їхньої практичної діяльності. Велика увага приділяється процесові формування керівних органів МОДР, їхній повсякденній роботі.

У другому розділі особливий інтерес викликає проведене автором ґрунтовне дослідження ролі МОДР у здійсненні ленінської тактики єдиного фронту, аналіз багатогранної діяльності модрівських секцій, зокрема, викриття білого терору, шефство над політв'язнями й боротьба за їх амністію, матеріальна допомога їхнім сім'ям, організація масових національних та міжнародних кампаній за звільнення революціонерів з тюрем та ін.

У третьому і четвертому розділах рецензованої книги значна частина наведених даних раніше ні в радянській, ні в зарубіжній літературі не була введена у науковий обіг. Це, зокрема, висвітлення участі МОДР у міжнародних антифашистських і антивоєнних кампаніях у роки світової економічної кризи та напередодні другої світової війни. Крім того, автор навів багато цінних фактів, які дозволяють по-новому висвітлити окремі аспекти вже досліджених тем, таких, зокрема, як міжнародний рух

солідарності на захист Г. Димитрова, звільнення Е. Тельмана та інших німецьких антифашистів. З монографії читач уперше дізнається про ту велику роль, яку відіграли модрівські секції Франції, Іспанії, Австрії та інших країн в боротьбі за антифашистський фронт, про діяльність зарубіжних секцій МОДР у роки національно-революційної війни іспанського народу проти фашистських заколотників та німецько-італійських інтервентів напередодні другої світової війни.

Наведені у книзі факти, цифровий матеріал, таблиці переконливо свідчать про величезну й різнобічну діяльність МОДР. Водночас автор не замовчує й труднощі, з якими зіткнулася організація у зв'язку із загостренням класової боротьби в капіталістичних країнах та посиленням переслідувань за модрівську діяльність. Оперуючи фактами, він різко критикує троцькістів і опортуністів, які шляхом створення паралельних організацій, що подавали допомогу лише соціал-демократам, намагалися розколоти єдиний фронт боротьби проти терору й використати модрівські організації в боротьбі проти комуністичного руху.

А. І. Аврус уперше в історичній літературі детально висвітлює роботу міжнародних конференцій та Всесвітнього конгресу МОДР, які, підбивши підсумки зробленого, визначили основні напрями діяльності організації, її стратегію і тактику на майбутнє.

Через всю монографію червоною ниткою проходить ідея про авангардну роль комуністів у лавах МОДР, велику організаційну та ідейно-політичну допомогу модрівським секціям, яку подавали Комінтерн та комуністичні партії.

Монографія не позбавлена й окремих недоліків. Зрозуміло, що в такому складному і різнобічному дослідженні не всі аспекти проблеми можна розкрити з однаковою повнотою. Але все ж таки бажано було б, на наш погляд, детально висвітлити діяльність зарубіжних секцій, як і радянської. Крім того, праця тільки виграла б якщо цікаво зроблені примітки доповнив ще й список джерел та літератури.

В цілому монографія А. І. Авруса заслуговує високої оцінки, оскільки є першим фундаментальним дослідженням різнобічної діяльності міжнародної революційної організації пролетарської солідарності, традиції якої живуть і розвиваються й у наші дні під час масових виступів проти імперіалізму, на захист жертв терору та реакції.

Б. М. Забарко (Київ),
В. О. Врадій (Київ).

К. С. Лузик.

**США: НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ
РЕВОЛЮЦИЯ И ПОЛОЖЕНИЕ
РАСОВЫХ МЕНЬШИНСТВ.
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
АСПЕКТ.**

Издательское объединение «Вища школа».

*Издательство при Киевском
государственном университете,
К., 1976, 208 с.*

Рецензована книга (друга праця К. С. Лузика) складається з вступу, трьох розділів і післямови. Вона присвячена важливому аспекту сучасного соціального життя Сполучених Штатів Америки — становищу національно-расових меншостей, які є «внутрішньою колонією» американського імперіалізму. Якщо в першій праці автора* йшлося виключно про чорне населення (саме таку назву негритянського народу його прогресивні лідери, зокрема комуністи, вважають зараз найбільш прийнятною), то в другій воно розглядається разом з пуерториканцями, «чіканос»**, індіанцями, американцями азійського походження, які загалом становлять п'яту частину населення США і зазнають класового, національного і расового гноблення. За підрахунками відомого дослідника-марксиста В. Перло, у результаті експлуатації всіх расово-національних меншостей США американські капіталісти одержали на початку 70-х років понад 23 млрд. дол. надприбутків. Сюди слід додати й ті мільярди, які вони привласнюють шляхом використання расизму для зниження заробітної плати білим робітникам і службовцям. Отже проблеми національно-расових меншостей торкаються всіх без винятку верств трудящих Америки.

Але не тільки розширення об'єкту дослідження (порівняно з першою книгою цього ж автора) привертає до нього увагу. Більш важливим, на наш погляд, є те, що в рецензованій праці ґрунтовно розвінчується висунутий та всіляко поширюваний буржуазною пропагандою міф про «дискримінацію навпаки». Його суть не відрізняється особливою винахідливістю: шляхом спекуляції на деякому поліпшенні політичного становища кольорового населення США, досягнутого ним у результаті запеклої боротьби за громадянські права, расисти висунули тезу, що нібито в ході науково-технічної революції «за рахунок білого населення кольорові одержали занадто багато, а тому, твердять вони, «...треба зупинити наступ кольорових на права білої людини».

Вдало обрана автором структура книги дозволяє простежити найсуттєвіші моменти соціально-економічного становища націо-

нально-расових меншостей у США. Перший її розділ присвячений впливові науково-технічної революції на рівень зайнятості небілих американців. Як правило, вони сконцентровані у тих галузях промисловості, де в значних масштабах використовуються ручна праця. На початку 60-х років чорні (близько 10% зайнятого населення країни) становили в них 10% гірників, лісорубів, робітників м'ясної промисловості, 30% портових вантажників, робітників автотранспорту, 20% робітників сталеливарної, швейної та будівельної промисловості. Ці галузі характеризуються швидкими темпами зростання продуктивності праці і водночас відзначаються найнижчими виробничими показниками з великою плінністю робочої сили (стор. 26). Представництво небілих у нових галузях промисловості, які швидко розвиваються, — у 1,5—2 рази менше, ніж у білих (стор. 30).

В умовах скорочення або стабілізації кількості робочих місць у старих галузях промисловості сфера послуг стає тим сектором економіки, де знаходить використання праця представників національно-расових меншостей. Але й тут на краше оплачуваних посадах кольорових американців небагато. Так, якщо серед авіаістордес чорних лише 2%, то серед чистильників взуття — 61%.

Слід зазначити, що технічний прогрес розвивався особливо швидкими темпами у тих галузях економіки, де представництво кольорових робітників є найчисленнішим, зокрема, у гірничодобувній, металургійній, текстильній промисловості, автомобілебудуванні, сільському господарстві. Проте автоматизація і механізація призвели до значного скорочення робочих місць саме некваліфікованих або напівкваліфікованих працівників. Отже, як правильно зазначає автор, представники національно-расових меншостей «стають першою жертвою технічного прогресу» (стор. 43) і «...належать до тих верств населення, які займають найменш стабільні позиції в кожній з галузей економіки» (стор. 37).

У другому розділі рецензованої монографії йдеться про зміни, що сталися у соціально-класовому складі та культурно-освітньому рівні національно-расових меншостей у період науково-технічної революції. Небіле населення США значно пролетарізованіше, ніж американці в цілому. Буржуазія становить трохи більше 2% чорного населення (в основному, — це власники дрібних підприємств та невеликих ферм). Незважаючи на підтримку «чорного бізнесу» з боку федерального уряду (ця політика має на меті відволікати пролетарів — представників нацменшостей від боротьби за свої права), лише деякі з них утвердилися в американському суспільстві. Абсолютна більшість кольорових «бізнесменів» або розоряється, або ледве зводить кінці з кінцями (стор. 90—91).

Багато наведених у рецензованій книзі фактів про те, що розвиток соціальної та

* Див.: К. С. Лузик. Положення негров в США (1950—1960 гг.). Издательство Киевского университета, 1969.

** Американці мексиканського походження.

професійно-кваліфікаційної структури расових меншостей перебуває у різкому протиріччі з потребами науково-технічної революції. Зокрема, низький процент зайнятості кольорових у новітніх галузях промисловості, незначне їх представництво серед висококваліфікованих робітників і спеціалістів зумовлене не тільки расовою дискримінацією у сфері трудових відносин, але й тим, що небіла молодь має дуже обмежені можливості набути певну кваліфікацію. Як зазначається в праці, ні обсяг, ні якість загальної чи спеціальної освіти юнаків та дівчат — представників національно-расових меншостей не відповідають вимогам сучасного механізованого і автоматизованого виробництва.

Третій розділ монографії присвячений життєвому рівню расових меншостей в умовах науково-технічної революції. Як пише К. С. Лузік, у сучасній Америці капіталізм почав вбивати менше представників расово-національних меншостей в ранньому віці і більше — в зрілому, менше — жінок і більше — чоловіків (див. стор. 150—151).

Автор докладно простежив тенденції змін прибутків та заробітку різних категорій населення США. Якщо розміри заробітної плати білих та небілих за останні 20 років дещо зблизилися, то розрив між прибутками, зокрема, сімейними, зростає, що свідчить про погіршення відносного економічного становища кольорових сімей. Особливо критичним воно стало в часи економічної кризи 70-х років, коли багато вихідців з расово-національних меншостей поповнили лави жебраків.

Монографія К. С. Лузіка насичена багатьма фактами і статистичними даними, що створюють міцний фундамент автор-

ських висновків та узагальнень. Серед широкого кола залучених джерел особливу увагу привертає детально проаналізований (під кутом зору становища расових меншостей) звіт про наслідки перепису населення США (1970 р.).

Рецензована праця не позбавлена й окремих вад. Зокрема, викликають сумнів висунуті автором положення про те, що в галузях, які виробляють засоби автоматизації і механізації, створюється менше робочих місць, ніж скорочується (стор. 44), про масштаби впливу впровадження автоматизації на рівень зайнятості (стор. 41). Крім того, у деяких випадках зв'язок між соціальними наслідками НТР в умовах капіталізму та проблемами національно-расових меншостей виглядає дещо штучним. Це пояснюється насамперед тим, що виділити вплив факторів саме науково-технічного прогресу (а не прояву докорінних основ капіталістичного способу виробництва) часто буває важко, оскільки науково-технічна революція перебуває у початковій стадії свого розвитку, — це визнає і автор. Проте вказані недоліки зумовлені недостатнім рівнем розробки багатьох питань, їх дискусійним характером (за підрахунками співробітників Інституту Міжнародного робітничого руху АН СРСР, у радянській науковій літературі існує більше як 30 точок зору лише на суть та прояви науково-технічної революції). За цих умов спробу К. С. Лузіка простежити вплив науково-технічної революції на становище расових меншостей у капіталістичному суспільстві слід вітати.

Книга з інтересом зустрінута фахівцями-істориками, широким пропагандистським активом.

О. В. Потехін (Київ)

Хроніка та інформація

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

16 березня 1977 р. у м. Києві відбулася сесія загальних зборів Академії наук Української РСР, на якій підбивалися підсумки діяльності АН УРСР у 1976 р. та розглядалися завдання академічних установ на другий рік десятиї п'ятирічки по дальшому підвищенню ефективності наукових досліджень.

На зборах виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербигицький. У роботі зборів взяли участь члени і кандидати в члени Політбюро ЦК Компартії України, відповідальні працівники ЦК КПРС, ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР, керівники ряду республіканських міністерств, відомств, підприємств, установ і організацій.

На початку роботи зборів було вручено дипломи науковим працівникам, удостоєним премій імені видатних учених України, а також дипломи і медалі АН УРСР молодим ученим та студентам вузів республіки за найкращі наукові роботи. Зокрема, премією ім. Д. З. Мануїльського відзначено чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарука, д-ра філософ. наук Л. В. Сохань і канд. філос. наук В. І. Мазепу за дослідження соціально-філософських проблем науково-технічної революції.

Збори відкрив президент Академії наук УРСР акад. Б. Є. Патон. У звітній доповіді він відзначив, що загальні збори вчених республіки проходять у знаменний час, коли всі радянські люди самовіддано працюють над втіленням у життя рішень історичного XXV з'їзду КПРС, завдань десятиї п'ятирічки. Усі трудящі республіки і, зокрема, колектив Академії наук УРСР з величезним піднесенням зустріли рішення жовтневого (1976 р.) Пленуму ЦК КПРС, постанову ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», в якій дано глибоко наукову характеристику всесвітньо-історичного значення Жовтня як головної події XX століття.

Працівники науки республіки, відзначив доповідач, внесли значний вклад у трудові досягнення минулого року. Вчені Академії наук одержали близько

1200 авторських свідоцтв на винаходи, 14 робіт удостоєні Державних премій СРСР і УРСР в галузі науки і техніки. Успішно виконані соціалістичні зобов'язання, в народне господарство країни впроваджено 600 робіт з економічним ефектом 227,6 млн. крб.

Зупиняючись на досягненнях вчених різних галузей науки, президент докладно розповів про дослідження суспільствознавців республіки з важливих фундаментальних і прикладних проблем комуністичного будівництва. Зокрема, економісти обгрунтували ряд пропозицій щодо дальших шляхів планування і стимулювання науково-технічного прогресу, вдосконалення організаційних форм суспільного виробництва. Ними розроблена методика комплексного планування соціально-економічного розвитку міст, на основі якої вже складені відповідні плани Дніпродзержинська, Макіївки, Бердянська та інших міст. Розпочато дослідження по комплексних соціально-економічних програмах.

Істориками республіки глибоко досліджувалися проблеми історії УРСР, джерела дружби та інтернаціональної єдності трудящих нашої країни, процеси зростання керівної ролі КПРС в умовах зрілого соціалістичного суспільства, закономірності розвитку національних взаємин, формування радянського народу як нової історичної спільності людей. Підготовлена до друку 8-томна «Історія Української РСР», перші томи якої будуть видані вже у цьому році.

Експедиційні роботи археологів дозволили одержати важливі археологічні дані, виявити цінні зразки, зокрема скіфсько-античного мистецтва.

Основні закономірності взаємозв'язків соціального пізнання і суспільної практики, філософські проблеми суті й особливостей науково-технічної революції та її дальшого розвитку стали предметом уваги філософів. На основі марксистсько-ленінської теорії розкрито значення ряду категорій, законів і принципів історичного матеріалізму у відображенні об'єктивних закономірностей суспільних явищ.

Ученими розроблені пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання суспільних процесів, зміцнення законності та

правопорядку, попередження правопорушень. Ними досліджені теоретичні основи організації і діяльності місцевих Рад депутатів трудящих.

Дослідження у галузі літератури, мови і мистецтвознавства були спрямовані на розробку кардинальних проблем розвитку і збагачення в художній практиці методу соціалістичного реалізму, осмислення реальних процесів взаємозближення і взаємозбагачення літератур народів СРСР, проблем ідеологічної боротьби на сучасному етапі, виховання нової людини і ролі художньої літератури в цих процесах.

Значимі досягненням учених є створення «Словника української мови» в 11 томах, «Етимологічного словника української мови» в 7 томах, двотомного «Шевченківського словника», що становить вагомий вклад у скарбницю культури українського народу. В центрі уваги вчених були важливі питання дальшого розвитку культури радянського суспільства, формування комуністичного світогляду трудящих, утвердження соціалістичного способу життя.

Суспільствознавці, підкреслив Б. Є. Патон, повинні внести свій вклад у розробку і вирішення актуальних проблем комуністичного будівництва, постійно підвищувати суспільну значимість дослідницької роботи, її ідейно-теоретичний рівень. У світлі рішень XXV з'їзду КПРС велику увагу слід приділити всебічному, комплексному розвитку суспільствознавства. Необхідно підняти роль суспільних наук у дослідженні проблем, спрямованих на створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення виробничих відносин розвинутого соціалізму і зміцнення радянського способу життя.

Вчені-суспільствознавці покликані взяти активну участь у розробці соціально-економічних проблем науково-технічного прогресу, наукових основ формування оптимальної і збалансованої структури народного господарства.

Першочергове значення мають питання державно-правового і культурного будівництва, сучасного літературного процесу, формування людини комуністичного суспільства. Важливим завданням залишається вивчення досвіду і практичної діяльності КПРС, дальше розгортання настановної боротьби проти антикомунізму, буржуазних теорій, реформістських і ревізіоністських концепцій суспільного розвитку.

Перед учасниками зборів виступив з промовою член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький. Відзначивши високу оцінку, яку дав діяльності українських вчених товариш Л. І. Брежнев на зустрічі з керівниками академії наук соціалістичних країн, доповідач наголосив на необхідності розробки тем, що забезпечать підвищення ефективності виробництва вже у нинішній п'ятирічці, а також звернув увагу на основні народно-

господарські завдання, які насамперед належить вирішувати. Це — паливно-енергетична проблема, завдання дальшого піднесення сільського господарства і подолання дефіциту трудових ресурсів.

Товариш В. В. Щербицький відзначив, що учені-суспільствознавці республіки в останні роки активно розробляють проблеми управління соціально-економічними процесами, досліджують закономірності формування ідейної переконаності і високих моральних якостей радянських людей, розширюють фронт наукової критики антикомуністичної ідеології.

Разом з тим, зауважив товариш В. В. Щербицький, реальний вплив досліджень суспільствознавців на соціальні процеси, практику господарського будівництва та ідеологічну роботу все ще недостатній. Керівництво секції суспільних наук, академіки-секретарі і бюро відділень секції мають проявляти більшу ініціативу й оперативність у розв'язанні актуальних завдань, істотно підвищувати віддачу суспільствознавчих досліджень, як цього вимагають рішення XXV з'їзду КПРС.

Великі надії покладаються на нещодавно створене Відділення економіки Академії наук республіки. Наші вчені-суспільствознавці, зазначалося у промові, повинні активізувати свою роботу, підвищити, так би мовити, коефіцієнт її корисної дії. У зв'язку з постановою ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» науковцям республіки необхідно провести велику і відповідальну роботу. Зокрема, планується видати ряд великих праць, в яких буде узагальнено досягнення трудящих Радянської України за 60 років Радянської влади. Дуже важливо, щоб за своїм науковим та ідейно-теоретичним рівнем вони були гідні славного ювілею.

Наша партія розглядає наукові знання, інтелектуальний потенціал народу, як національне багатство, могутній прискорювач суспільного прогресу. Свою найвищу мету радянський народ бачить у втіленні в життя рішень XXV з'їзду КПРС, благородних ідеалів комунізму. Центральний Комітет Компартії України, сказав наприкінці В. В. Щербицький, висловлює тверду впевненість у тому, що вчені республіки примножать свої зусилля в розв'язанні завдання історичної ваги — з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь заступник голови Харківського наукового центру АН УРСР акад. АН УРСР Б. І. Веркін, голова Південного наукового центру АН УРСР акад. АН УРСР О. В. Богатський, чл.-кор. АН УРСР В. В. Панасюк, які наголошували на необхідності якомога швидше перейти до створення фундаментальних досліджень прогресивних технологічних процесів на основі найновіших наукових досягнень. З розповіддю про досвід роботи науково-

технічного комплексу виступив секретар парткому Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона д. техн. н. В. М. Кудінов.

Про ділове багатостороннє співробітництво академічних установ з виробництвом розповіли міністр енергетики і електрифікації УРСР О. Н. Макухін, директор металургійного заводу «Азовсталь», к. техн. н. В. В. Лепорський, директор Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова А. Ф. Рудковський, директор шахти ім. В. І. Леніна виробничого об'єднання «Ворошиловградвугілля» В. Ф. Хуторний. Характеристичні нових напрямів досліджень, питанням оснащення наукових установ були присвячені виступи чл.-кор. АН УРСР Д. М. Гродзінського, чл.-кор. ВАСГНІЛ О. О. Созінова, директора Морського гідрофізичного інституту Б. О. Нелепо, акад. АМН СРСР А. П. Ромоданова.

Сьогодні розвиток науки багато в чому залежить від рівня вузівської роботи, від того місця, яке посідає науково-дослідна робота в навчальних планах і практиці вищої школи, говорив міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Г. Г. Єфіменко.

Науково-технічна революція, неодноразово відзначалося на зборах, — це не просто революційні зміни в науці і техніці, це величезний переворот у продуктивних си-

лах суспільства, це і формування нової людини. Зупиняючись на проблемі особистості, директор Інституту філософії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарук відзначив, що наука повинна дедалі активніше служити розкриттю і розвитку здібностей та обдарувань людини, збільшенню користі, яку вона приносить суспільству. Вчені покликані брати активну участь у поширенні наукового світогляду серед найширших мас трудящих, сприяти дальшому піднесенню освіти, моральному й естетичному вихованню населення відповідно до високих і благородних норм нашого комуністичного буття.

На загальних зборах було обрано академіків-секретарів двох відділень Академії наук УРСР, а також затверджено директорів ряду наукових установ.

В односторонньому прийнятій постанові учасники зборів накреслили конкретні заходи по забезпеченню успішного виконання великих і відповідальних завдань, висунутих перед наукою на десятиріччя, запевнили Комуністичну партію і Радянський уряд, що вчені Академії наук УРСР віддадуть усі сили, енергію і талант служінню Батьківщині, підвищать ефективність наукових досліджень, внесуть гідний вклад у розвиток радянської науки, у виконання рішень XXV з'їзду КПРС, гідно зустрінуть 60-річчя Великого Жовтня.

Ю. П. (Київ), М. К. (Київ)

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

14 березня 1977 р. відбулися загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР, на яких були підбиті підсумки наукової діяльності установ у 1976 р. й накреслені завдання на 1977 рік по дальшому підвищенню ефективності наукових досліджень. З доповіддю на них виступив академік-секретар Відділення, акад. АН УРСР Б. М. Бабій. Наукова діяльність установ Відділення у звітному році, зазначив доповідач, була спрямована на більш поглиблену розробку питань теорії і практики комуністичного будівництва у світлі рішень XXV з'їзду КПРС. Підготовлено ряд фундаментальних монографій з проблем історії Української РСР і зарубіжних країн, історії світової культури, діалектичного та історичного матеріалізму, теорії та історії держави і права. Керівним органам республіки подано наукові доповіді і записки з важливих питань теорії і суспільної практики. Колективи установ успішно виконали соціалістичні зобов'язання, взяті ними на честь

XXV з'їзду КПРС і першого року десятої п'ятирічки, планові завдання.

Озброєні історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС про дальший розвиток суспільних наук, керуючись постановою ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», вчені-історики зосереджують свої зусилля на дослідженні актуальних питань історичної науки, зокрема, історії Великого Жовтня на Україні, соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, основних закономірностей історичного розвитку УРСР, української історіографії та джерелознавства, зарубіжної історіографії про сучасне і минуле України, а також історії європейських соціалістичних країн, закономірностей розвитку міжнародного робітничого і національно-визвольного руху.

Комуністична партія, Радянська держава, продовжував далі Б. М. Бабій, виявляють постійне піклування про розвиток науки, створення найсприятливіших умов для наукової роботи, високо цінують пра-

цю науковців. У 1976 р. ряд учених наших установ нагороджені орденами СРСР, Почесними Грамотами і Грамотами Президії Верховної Ради Української РСР. Зокрема, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради республіки нагороджений Інститут суспільних наук АН УРСР, а видання «Історія міст і сіл Української РСР» (у 26 томах) відзначене Державною премією СРСР 1976 року.

Значну наукову та науково-організаційну роботу здійснив Інститут історії та авторський колектив по підготовці багатотомної «Історії Української РСР». 21 жовтня 1976 р. Президія АН УРСР прийняла постанову «Про стан підготовки до видання багатотомної «Історії Української РСР» та завдання по завершенню цього видання», якою зобов'язала Інститут історії АН УРСР і видавництво «Наукова думка» завершити на високому ідейно-теоретичному і поліграфічному рівні видання усіх томів до 60-річчя Академії наук Української РСР (1979 р.) і приступити до перевидання цієї праці російською мовою. У цьому році подано до видавництва 2-й і 5-й томи, 2-у книгу I тому та 1-у книгу VIII тому, завершується підготовка 2-ї книги VIII тому. Колектив Інституту історії докладає максимум зусиль, щоб своєчасно і на високому ідейно-теоретичному і науковому рівні видати цю працю.

Історики разом з білоруськими колегами підготували колективну монографію «Історичні зв'язки та непорушна дружба українського і білоруського народів», зробивши вагомий внесок у висвітлення національної політики в нашій країні. Поглиблено вивчалися питання про історичні зв'язки та непорушну дружбу українського народу з іншими братніми народами СРСР, соціалістичні перетворення у західних областях УРСР за роки Радянської влади.

У 1976 р. колектив Інституту історії завершив розробку ряду тем про вирішальну роль союзу робітничого класу з селянською біднотою під керівництвом Комуністичної партії у розгромі об'єднаних сил імперіалістичних інтервентів та внутрішньої контрреволюції у 1917—1920 рр. на Україні. Розкрито роль «воєнного комунізму» у становленні соціалістичного укладу в економіці Радянської країни; участь інтелігенції республіки у будівництві соціалізму. Увагу істориків продовжує привертати період боротьби радянського народу за захист завоювань соціалізму. Підготовлено, зокрема, працю з історіографії всенародної боротьби радянських людей в тилу фашистських окупантів.

На зустрічі з керівниками академії наук соціалістичних країн Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев підкреслив, що світ соціалізму бурхливо розвивається і реальна дійсність соціалістичних країн дає багатий матеріал для наукової дум-

ки. Йдеться, насамперед, про розкриття ленінського положення про спільні закономірності цього розвитку, який, з нагромадженням досвіду, стає глибшим і багатограннішим. Окремим його аспектам присвячені монографії науковців Інституту суспільних наук АН УРСР («Будівництво соціалізму у Польській Народній Республіці») та Інституту історії АН УРСР («За дружбу з країною Великого Жовтня. (Діяльність товариств друзів з СРСР у європейських соціалістичних країнах»).

Сектором історії природознавства і техніки Інституту історії АН УРСР досліджено історію матеріалознавства у стародавньому світі, в епоху феодалізму і капіталізму, його розвиток за роки Радянської влади та в перспективі. Успішно працювали у звітному році Ужгородський і Чернівецький відділи Інституту історії АН УРСР.

Колективом Інституту археології АН УРСР, сказав Б. М. Бабій, здобуті нові джерела, зроблені нові висновки щодо закономірностей і особливостей розвитку племен, які населяли нинішню територію Української РСР у первісну, скіфсько-античну та ранньофеодальну доби. Зокрема, здобутий в результаті археологічних розкопок матеріал дозволив визначити антропологічну типологію східних слов'ян епохи середньовіччя, по-новому підійти до вивчення важливих проблем історії Скіфії, формування культури раннього залізного віку, становлення і розвитку античних міст, їх зв'язків з Східною Європою, соціально-економічних відносин, архітектури, письмових пам'яток та ін. Одержано нові дані про походження Київської Русі та її столиці — стародавнього Києва.

Охоронними археологічними експедиціями досліджено стоянки, поселення, могильники і городища усіх археологічних епох — від палеоліту до середньовіччя. Одержано цінний археологічний матеріал, ряд знахідок — унікальні.

Водночас слід зазначити, наголосив доповідач, що в науковій роботі установ історичного профілю мали місце й недоліки. Зокрема, було порушено строки подання до видавництва першої частини I тому «Історії Української РСР», багато часу витрачено на його доопрацювання. Висловлювалися зауваження щодо V тому цього ж видання. Вимагає значного поліпшення планування наукових досліджень у відділах Інституту історії, трапляються випадки несвоєчасного розгляду і прийняття завершених тем. Не подолано розрив між темпами нагромадження археологічних матеріалів та їх науковим опрацюванням. У ряді відділів Інституту археології послаблено контроль за виконанням планів науково-дослідних праць.

Завдання учених-істориків, сказав на закінчення Б. М. Бабій, — поглибити роботу по науковому узагальненню всесвітньо-історичного досвіду КПРС і радянського суспільства, піднести на новий, якісний

рівень дослідження важливих проблем історичної науки. В тісній координації з ученими Москви, Ленінграда, вузів республіки слід продовжити розробку питань історії соціалістичного і комуністичного будівництва, закономірностей становлення і розвитку світової соціалістичної системи і національно-визвольного руху, історії природознавства і техніки.

Історикам археологічного профілю слід вивчати закономірності й особливості розвитку історії і культури стародавнього населення території УРСР. Розв'язанню цього завдання мають бути підпорядковані експедиційні роботи, у тому числі охоронні археологічні розкопки в зонах новобудов Української РСР.

Велику увагу Б. М. Бабій приділив давнині діяльності установ Відділення, координації наукових досліджень, підготовці наукових кадрів, науковій інформації і пропаганді, міжнародним науковим зв'язкам тощо.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь зав. відділом Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков, заст. директора Інституту філософії АН УРСР, канд. філос. наук П. Ф. Йолон, заст. академіка-секретаря Відділення, головний редактор журналу «Філософська думка», чл.-кор. АН УРСР В. І. Куценко, директор Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) канд. істор. наук В. П. Чугайов, секретар партійного бюро Інституту археології АН УРСР, канд. істор. наук П. А. Горішний, ст. наук. співроб. Інституту історії

АН УРСР, канд. істор. наук В. С. Коваль.

У своєму виступі чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков зупинився на проблемах, пов'язаних з дослідженням основних закономірностей розвитку міжнародного робітничого і національно-визвольного руху. Досвід підготовки фундаментальних колективних монографій з цих питань, підкреслив доповідач, свідчить про плідність творчих взаємозв'язків з провідними спеціалістами Москви та інших наукових центрів. Відзначивши факт розширення фронту досліджень в установах Відділення, А. М. Шлепаков наголосив на необхідності збільшення видавничих можливостей, особливо публікацій іноземними мовами, і з цією метою створення у видавництві «Наукова думка» спеціальної редакції.

На другому засіданні зборів були заслухані повідомлення д-ра іст. наук В. І. Клокова — «Теоретичні питання історії партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни», канд. філос. наук В. М. Чорноволенка — «Соціологічні дослідження і проблеми комплексного соціально-економічного планування», директора Інституту археології АН УРСР І. І. Артеменка — «Про діяльність Наукової ради з проблеми «Археологічні дослідження на території Української РСР».

У роботі загальних зборів взяв участь відповідальний працівник апарату ЦК Компартії України В. Ю. Мельниченко

В. М. Кривоніс (Київ)

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ У ТАЛЛІНІ

23—25 лютого у Таллінні проходив Всесоюзний симпозиум на тему: «Револуційний рух у збройних силах Росії в 1917 році і військова робота партії більшовиків», організований Науковою Радою АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», Інститутом історії СРСР АН СРСР та Інститутом історії АН Естонської РСР. В його роботі взяли участь наукові співробітники установ — організаторів, Академії наук союзних республік, Москви і Ленінграда, викладачі багатьох вузів країни, ветерани революційного руху в Естонії, — всього 387 чол.

На відкритті симпозиуму були присутні Голова Президії Верховної Ради Естонської РСР А. Вадер, секретар ЦК Компартії Естонії В. І. Вяляс, секретар Таллінського міськкому партії Е. Матт, учений секретар Президії Академії наук ЕРСР А. Кьорна та інші.

Вступним словом симпозиум відкрив академік-секретар Відділення суспільних наук АН ЕРСР Ю. Кахк.

З привітанням до його учасників звернувся секретар ЦК Компартії Естонії В. І. Вяляс. Серед багатьох актуальних проблем історії, відзначив доповідач, однією з найважливіших є Велика Жовтнева соціалістична революція та її світове значення. Підкресливши, що симпозиум внесе значний вклад у справу дальшого зміцнення інтернаціональної дружби народів нашої країни, допоможе суспільствознавцям, партійним працівникам збагатити практику ідеологічної роботи, комуністичного виховання трудящих, тов. Вяляс від імені ЦК Компартії Естонії, Президії Верховної Ради і уряду республіки побажав усім присутнім успішної і плідної роботи.

З доповіддю «Армія і соціалістична революція» виступив голова Наукової ради АН СРСР по комплексній проблемі «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» Герой Соціалістичної Праці акад. І. І. Мінц. Він підкреслив, що армія завжди відігравала велику роль у революційному процесі і завоювання її на

бік революції було однією з вирішальних умов перемоги Великого Жовтня. Суть нашої зустрічі, продовжував далі доповідач, не тільки в тому, щоб віддати данину глибокої пошани народів, який в надзвичайно короткий термін створив свої революційні збройні сили, але й пов'язати науку з новими завданнями, поставленими перед нами життям. Наш досвід створення армії набуває великого міжнародного значення. Значне місце в своїй доповіді І. І. Мінц приділив аналізу праць радянських істориків, присвячених проблемі створення революційних збройних сил. Водночас учення відзначив ряд її аспектів, які потребують поглибленого дослідження, зокрема, боротьба більшовиків з буржуазними і дрібнобуржуазними партіями за армію, її соціальний склад; пролетаріат і революційний солдатський рух; історія виникнення та діяльності солдатських організацій; національне питання і національні формування в армії та ін.

Д-р іст. наук С. С. Хесін (Москва) у доповіді «Ленінська концепція залучення збройних сил на бік соціалістичної революції» відзначив, що боротьба за військо є загальною закономірністю соціалістичної революції. Він розповів, як у 1917 р. більшовицька партія, озброєна ленінськими настановами, виконала важливе історичне завдання — перетворила збройні сили з оплоту реакції в одну з вирішальних сил перемоги Жовтневої революції.

Аналізуючи міжнародне значення більшовицького досвіду боротьби за армію, д-р іст. наук Ю. І. Корабльов (Москва) зазначив, зокрема, на актуальності ленінського положення про роль армії в політиці, особливості армії як соціально-політичного організму. Важливість дальшого узагальнення історичного досвіду боротьби партії більшовиків за завоювання армії на бік трудящих, відзначив доповідач, витікає з висновків XXV з'їзду КПРС про необхідність захисту завоювань революції від посягань міжнародного імперіалізму. Висновки В. І. Леніна про створення армії соціалістичної революції, про необхідність захисту її завоювань стали заповіддю для комуністів усього світу.

У доповіді д-ра іст. наук К. К. Сійлі-васка (Таллін) «Боротьба більшовиків Прибалтики за солдатські маси в 1917 році» наголошувалося на пролетарській, інтернаціональній солідарності революційних робітників і селян російської, української, білоруської, латиської, естонської та інших національностей, одягнених у солдатські шинелі. А це означає, що джерела дружби народів СРСР склалися уже в незабутні історичні дні Великого Жовтня.

Д-р іст. наук Д. А. Гаркавенко (Ленінград) зазначив на соціальному складі збройних сил Росії в 1917 р. як об'єктивний основи революціонізування військ та їхній активний участь у соціалістичній революції. На його думку, класовий склад російської армії в 1917 р. визна-

чався значним прошарком пролетаріату — понад 45%.

З великим інтересом учасники симпозиуму заслухали доповідь д-ра іст. наук В. П. Наумова (Москва) «До питання про місце досліджень з історії революційного руху в армії в 1917 році в історіографії Великого Жовтня». У ній, зокрема, наголошувалося на важливості комплексного вивчення проблеми революційного руху в російській армії і флоті, військової роботи партії більшовиків. Історіографії цієї проблеми також присвячені доповіді й повідомлення канд. іст. наук Л. Г. Протасова (Тамбов) — «Революційний рух у тилкових гарнізонах російської армії в 1917 р.» і канд. іст. наук А. А. Казакевича (Липецьк) — «Боротьба за більшовизацію солдатських організацій 1917 р. в радянській історіографії». Д-р іст. наук Ю. М. Гамрецький (Київ) у доповіді «Деякі питання більшовизації тилкових гарнізонів України в 1917 р.» звернув увагу присутніх на необхідності глибшого вивчення питання більшовизації солдатських мас тилкових гарнізонів на Україні в період боротьби за владу Рад, підкреслив виключну важливість вивчення в цьому плані результатів виборів до Всеросійських Установчих зборів з обов'язковим урахуванням ступеня їх повноти, в тісному зв'язку з передислокацією частин, що здійснювалась надзвичайно швидко й впливала на розстановку сил та їх активність.

Водночас доповідач наголосив на необхідності дослідження важливого завдання — викриття спроб буржуазно-націоналістичної контрреволюції створити свої збройні сили і широкого показу переходу переважної маси солдатів на бік революції. Чітка уява про співвідношення сил в тилкових гарнізонах, зазначив Ю. М. Гамрецький, значною мірою допоможе уявити ступінь гостроти боротьби за встановлення влади Рад в основних центрах України, глибше розкрити роль армії в перемозі Великого Жовтня.

Ряд повідомлень і доповідей було присвячено боротьбі більшовиків за солдатські маси Північного, Західного, Південно-Західного, Румунського і Кавказького фронтів. Зокрема, канд. іст. наук В. Л. Глют (Ленінград) проаналізував питання про тактику «лівого блоку» як форму згуртування солдатських мас Північного фронту навколо більшовиків. Тема повідомлення канд. іст. наук Б. Д. Гальперіної (Ленінград) — «Більшовицька газета «Окопный набат» в боротьбі за солдатські маси», д-ра іст. наук А. І. Спресліса (Рига) — «Перехід солдатських мас 12-ї армії на бік партії більшовиків у 1917 р.», С. Н. Базанова (Москва) — «Боротьба солдатських організацій Північного фронту за укладення миру в 1917 р.», канд. іст. наук М. М. Смолянінова (Мінськ) — «Більшовики Білорусії і Західного фронту на чолі солдатських мас у боротьбі проти на-

ступу реакційних сил після липневих днів 1917 р.» канд. іст. наук Є. М. Істрати (Кишинів) — «Більшовики на чолі боротьби солдатських мас Румунського фронту проти імперіалістичної війни», М. М. Гіціу (Кишинів) — «Більшовики і процес демократизації IV армії Румунського фронту», д-ра іст. наук Г. С. Мелікяна (Єреван) — «Більшовики Кавказької армії у боротьбі проти наступу контрреволюції після липневих днів». На деяких питаннях організації і діяльності військово-революційних комітетів Кавказької армії зупинилася Л. Я. Саєт (Москва).

На симпозіумі були глибоко розкриті питання революційного руху солдатських мас та боротьби за їх більшовизацію у Петроградському гарнізоні, а також Московському і Казанському військових округах, на території яких була дислокована велика кількість запасних полків та інших військових частин. Зокрема, у повідомленні канд. іст. наук І. С. Розенталя (Ленінград) йшлося про гарнізони пригородів Петрограда у Лютневій революції, В. Ю. Черняєва (Ленінград) — про більшовиків і Петроградський гарнізон у червневій кризі 1917 р., д-ра іст. наук Л. І. Футорянського (Оренбург) — про козацькі частини цього гарнізону напередодні і в період проведення Жовтневого збройного повстання. Залучивши нові, досі невідомі матеріали, д-р іст. наук В. І. Старцев (Ленінград) розкрив процес більшовизації солдатської секції Петроградської Ради у вересні—жовтні 1917 р., Т. Ф. Кузьміна (Москва) висвітлила питання більшовизації солдатських мас Московського військового округу напередодні Жовтня. Тема виступу канд. іст. наук Л. М. Торопова (Калінін) — «Більшовики і солдати Центральної Росії у боротьбі проти наступу на фронті в 1917 р.», канд. іст. наук В. І. Бородин (Ісковська область) — «Більшовицькі військові організації Центрально-промислового району у боротьбі за селянські маси в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції». Про перехід солдатських мас Казанського військового округу на бік більшовиків йшлося у повідомленні канд. іст. наук Р. С. Цейтліна (Казань). На матеріалах цього ж округу канд. іст. наук В. В. Васькін (Саратов) зробив повідомлення «Контрреволюція у боротьбі за армію від лютого до Жовтня 1917 р.».

Звернувши на себе увагу також доповіді і повідомлення про роботу більшовиків у національних формуваннях і крах спроб буржуазних націоналістів повести за собою їх особовий склад. Зокрема, чл.-кор. АН Латвійської РСР А. К. Бірон (Рига) зупинився на діяльності більшовицьких військових організацій латиських стрілецьких полків у 1917 році. Питанню завоювання більшовиками України солдатів тиллових гарнізонів на бік соціалістичної революції в боротьбі з буржуазно-націона-

лістичною контрреволюцією було присвячене повідомлення канд. іст. наук О. Й. Щусь. Д-р іст. наук А. Б. Лібман і канд. іст. наук Е. Т. Кауп (Таллін) розповіли про Військово-революційний комітет Естляндського краю (1917—1918 рр.) та про роботу більшовиків в естонських національних формуваннях. Тема повідомлення канд. іст. наук М. К. Юрковського (Ленінград) — «З історії боротьби більшовиків проти українських буржуазних націоналістів на Чорноморському флоті», канд. іст. наук О. С. Єсаулєнка (Кишинів) — «Провал спроб молдавських буржуазних націоналістів повести за собою солдатів молдавських військових формувань». Казанські історики канд. іст. наук І. Р. Тагіров та канд. іст. наук І. Г. Гізатуллін присвятили свої виступи роботі більшовиків серед мусульманських солдатів і революційній боротьбі солдатів-мусульман Північного фронту.

Про загальне і особливе в процесі демократизації старої армії у тиллових округах (листопад 1917 р.—січень 1918 р.) розповів д-р іст. наук І. М. Іоненко (Казань). Доповідач торкнувся ще не розроблених в радянській історіографії ряду важливих питань, зокрема, до якого часу існували військові організації більшовиків після перемоги Радянської влади, як розгорталася діяльність Рад солдатських депутатів і коли вони остаточно злилися з Радами робітничих і селянських депутатів, зв'язки округів у цей період, дослідження боротьби більшовиків за національні формування та ін. Питання військового будівництва висвітлювали у своїх повідомленнях М. А. Молодцигін (Москва) — «Злам старих органів місцевого військового управління і зародження нових», д-р іст. наук А. Л. Литвин (Москва) — «Деякі підсумки вивчення початкового етапу радянського будівництва у Поволжі і Приураллі», д-р іст. наук Д. І. Соїфер (Дніпропетровськ) — «Більшовики Туркестану на чолі радянського військового будівництва в перші місяці після Жовтня». Про керівну роль більшовиків у створенні перших підрозділів Червоної Армії в Сибіру розповів канд. іст. наук А. М. Баталов (Новосібірськ).

У заключному слові д-р іст. наук Ю. І. Коробльов підбив підсумки роботи симпозіуму й відзначив високий науковий рівень зроблених доповідей і повідомлень, вказав на велику роль цього форуму щодо координації діяльності вчених. У прийнятих рекомендаціях учасники симпозіуму висловилися за необхідність періодичного обговорення найактуальніших і малодосліджених питань історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також за опублікування матеріалів симпозіуму.

Ж. П. Тимченко (Київ)

СЕМІНАР ДЖЕРЕЛОЗНАВЦІВ У ЛЬВОВІ

3 березня 1977 р. у Львівському Центральному державному історичному архіві УРСР відбувся науково-теоретичний семінар з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.

Семінар відкрив заст. директора архіву А. Г. Сисецький. Наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР В. О. Голяк виступив на семінарі з доповіддю «Документальні матеріали соціологічних досліджень та їх роль у вивченні сучасних соціологічних процесів і формуванні науково-матеріалістичного світогляду трудящих». Темі «Нові джерела до історії вітчизняної філософської думки XVII—XVIII ст.» присвятила свій виступ

ст. наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР канд. філос. наук М. В. Кашуба. З оглядом «Документи діловодства вищих судово-адміністративних установ XVI—XVII ст. як джерело для вивчення історії УРСР» виступила ст. наук. співроб. ЦДІА УРСР канд. філол. наук У. Я. Єдлінська. «Водні знаки кирилических інкунабул і стародруків» — тема виступу ст. наук. співроб. О. Я. Мациюка.

На семінарі виступили також доц. Львівського держуніверситету В. І. Калінович та ст. наук. співроб. обласного державного архіву Г. Т. Вайнбаум.

О. П. Криль (Львів)

ВІДЗНАЧЕННЯ 80-РІЧЧЯ С. М. БЕЛОУСОВА

5 березня 1977 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування ветерана Комуністичної партії і комсомолу, колишнього першого директора Інституту історії АН УРСР Сергія Миколайовича Белоусова з нагоди 80-річчя з дня його народження та багаторічної наукової, громадсько-політичної діяльності.

Заст. директора Інституту історії АН УРСР докт. іст. наук П. С. Сохань, який відкрив засідання, сердечно привітав ювіляра й відзначив, що його загальний трудовий стаж становить 60 років, а в Інституті історії АН УРСР він працює з 1936 р.

З доповіддю про життєвий та творчий шлях ученого виступив докт. іст. наук, проф. П. К. Стоян. С. М. Белоусов народився 6 березня 1897 р. у місті-герої Тулі в родині потомствених зброярів. Свою трудову діяльність розпочав з 1909 р. на місцевому збройовому заводі. У буремні дні Жовтневої революції Сергій був організатором молоді, виступав з нею проти Тимчасового буржуазного уряду.

В 1918 р. С. М. Белоусов очолював перший комсомольський осередок на збройовому заводі. Через деякий час його було обрано секретарем міському, а згодом губкому комсомолу. Вступивши в 1920 р. до лав Комуністичної партії, він наступного року разом із загоном комсомольців Тули брав участь у придушенні кронштадтського заколоту. В цій операції одержав контузію. На IV Всеросійському з'їзді комсомолу (1922 р.) С. М. Белоусова було обрано членом ЦК РКСМ і членом бюро ЦК РКСМ, в апараті якого він працював зав. військовим відділом і заст. начальника Політуправління по комсомолу Реввійськради Республіки.

У 1924 р. С. М. Белоусов навчався на курсах марксизму при Комуністичній академії. Після їх закінчення в 1926 р. за рішенням ЦК РКП(б) його було відраджено на партійну роботу секретарем міському партії у м. Сормово. В 1929—1930 рр. він працював секретарем Іжевського райкому партії, а в 1930 р. за рішенням ЦК ВКП(б) був відраджений на навчання до Інституту червоної професури в Москві.

Після закінчення інституту в 1933 р. С. М. Белоусова призначили начальником політвідділу Грушківської МТС Одеської області. За виконання урядового завдання його у 1934 році було нагороджено орденом Леніна. Після розформування політвідділів Сергій Миколайович з 1934 по 1936 рр. працював секретарем Бобринецького райкому КП(б)У Одеської області.

У грудні 1936 р. ЦК КП(б)У направив С. М. Белоусова на роботу в Академію наук УРСР директором Інституту історії. З липня 1941 р. по липень 1946 р. він перебував у лавах Радянської Армії. Після демобілізації знову повернувся до Інституту історії АН УРСР. У 1947 р. Сергій Миколайович успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук.

За роки перебування в Інституті історії АН УРСР С. М. Белоусов написав понад 100 наукових праць, серед них великі розділи до другого тому двотомної «Історії УРСР», ряд монографій. Ним підготовлено 30 кандидатів наук, деякі з них вже стали докторами наук. Радянський уряд нагородив С. М. Белоусова орденом «Знак пошани».

С. М. Белоусов був делегатом IV, V, VI з'їздів комсомолу, XI, XII і XIV Всесоюз-

них з'їздів партії, X Всеросійського і I Всесоюзного з'їздів Рад.

Незважаючи на те, що з 1964 р. С. М. Белоусов перебуває на пенсії, він проводить велику громадсько-політичну і виховну роботу серед молоді, ділиться з нею своїм великим досвідом. За велику плідотворну роботу у вихованні молодого покоління та у зв'язку з 80-річчям з дня народження Президія Верховної Ради Української РСР Указом від 5 березня 1977 р. нагородила С. М. Белоусова Почесною грамотою.

З поздоровленнями і привітаннями до ювіляра звернулися співробітники Інституту історії АН УРСР, представники ряду установ і організацій Києва.

На Вченій раді з спогадами виступила член КІПС з 1912 р. П. М. Дашевська, яка разом з С. М. Белоусовим вчила-

ся в Інституті червоної професури і деякий час працювала разом з ним.

Теплі поздоровлення С. М. Белоусову надіслали Відділення історії, філософії і права АН УРСР, ЦК ВЛКСМ та ЦК ЛКСМУ.

У заклучному слові П. С. Сохань відзначив, що життя та діяльність С. М. Белоусова є зразком для всіх співробітників Інституту і особливо для молоді.

С. М. Белоусов сердечно подякував усім за теплі слова та ширі побажання й зазначив, що й надалі всі свої сили, знання і досвід він віддаватиме справі побудови комунізму.

На ім'я ювіляра надійшло багато листів, пам'ятних адрес від наукових установ, вузів, військових частин, піонерів, друзів.

П. С. (Київ)

ПЕРШЕ ЗАСІДАННЯ КЛУБУ ЦІКАВИХ ЗУСТРІЧЕЙ

21 лютого ц. р. в Інституті історії АН УРСР відбулося перше засідання Клубу цікавих зустрічей, організованого за прикладом молодіжного клубу «Пошук» Інституту металофізики АН УРСР.

У засіданні взяли участь директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев, секретар партбюро, канд. іст. наук В. О. Горбик, секретар комсомольського бюро В. П. Трошинський, зав. відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, д-р іст. наук П. М. Калениченко, а також наукова молодь інституту.

Засідання молодіжного клубу відкрив А. Г. Шевелев. У вступному слові він відзначив, що зустрічі з провідними вченими, старими більшовиками, героями громадянської та Великої Вітчизняної воєн, ударниками праці, з людьми, життя і діяльність яких викликають значний інтерес у нашої молоді, допоможуть їй знайти свій шлях у житті.

На першому засіданні з розповіддю про корчачинців наших днів виступив журналіст, ст. наук. співроб. Інституту археології АН УРСР, канд. іст. наук Віктор Семенович Драчук. Доля його самого склалася трагічно. Втрапивши через тяжку травму зір, слух, мову, здатність рухатися, Драчук протягом багатьох років був прикутий до ліжка. Лікарі зробили все можливе, щоб повернути йому здоров'я. В атмосфері справжнього гуманізму, де все підпорядковано інтересам людини, Драчук зміг подолати свою недугу, почав працювати, писати статті і навіть захистив кандидатську дисертацію, присвячену дешифруванню піктографічних знаків. Йому належать 50 статей і публіцистичних нотаток, 9 науково-популярних книжок, серед яких особливу увагу привертають праці про походження і розвиток

писемності різних народів світу: «Написи на камені» (К., 1971), «Шаг в неведомое» (Сімферополь, 1971), «Системы знаков Северного Причерноморья» (К., 1976) і одна з останніх його книжок із серії «Эврика» видавництва «Молодая гвардия» «Дорогами тысячелетий» (М., 1976). Широкий діапазон наукових досліджень В. С. Драчука. В 1974 р. Товариство «Знання» УРСР випустило брошуру «Тамениці геральдики», в якій розповідається про історію гербових емблем. Зараз у видавництві «Наука» готується до друку ще одна книжка Драчука з цієї мало дослідженої теми.

Протягом майже 20 років Віктор Семенович збирав матеріал про людей складної долі, про тих, хто, незважаючи на травми чи тяжку хворобу, зміг залишитися в строю і приносити користь суспільству. Він розшукав понад 40 чоловік, доля яких нагадує життєвий подвиг М. Островського і О. Маресьєва.

Все це, звичайно, було б неможливо в капіталістичній країні. Лише радянський спосіб життя, повсякденне піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про людину дали можливість цим сильним людям перемогти свої недуги, вчитися, працювати, жити повноцінним життям. Наша держава забезпечує їм безплатне лікування, призначає пенсії, надає можливість працювати у сфері матеріального виробництва, займатися науковою і культурною діяльністю нарівні з усіма громадянами Радянської країни. Справжній колективізм і товариськість, згуртованість, моральне здоров'я, які роблять радянських людей сильними і стійкими,— такі яскраві грані нашого способу життя.

На закінчення В. С. Драчук відповів на численні запитання присутніх.

В. Р. (Київ)

XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 24 лютого—5 березня 1976 року. Стенографічний звіт. В 3-х томах. Т. 3, Політвидав України, К., 1977, 298 с.

Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, Політвидав України, К., 1977, 32 с.

БРЕЖНЕВ Л. І. — Видатний подвиг захисників Тули. Промова на урочистому засіданні, присвяченому врученню місту-герою Тулі медалі «Золота Зірка» 18 січня 1977 року, Політвидав України, К., 1977, 18 с.

«Азовсталь» и азовстальцы. Статті, очерки, репортажи, изд-во «Донбас», Донецьк, 1976, 112 с.

БЕРЕНШТЕЙН Л., КОЖУКАЛО І. — Політика Комуністичної партії в галузі соціально-політичного розвитку суспільства, Політвидав України, К., 1976, 80 с.

Візит Леоніда Ілліча Брежнєва в Соціалістичну Республіку Румунію. 22—24 листопада 1976 року. Документи і матеріали, Політвидав України, К., 1976, 64 с.

Візит Леоніда Ілліча Брежнєва в Соціалістичну Федеративну Республіку Югославію. 15—17 листопада 1976 року. Документи і матеріали, Політвидав України, К., 1976, 43 с.

Восхождение, изд-во «Прапор», Харьков, 1976, 135 с.

ГОЛУБОВ М. — Єдність партії і народу — нездоланна сила радянського суспільства, Політвидав України, К., 1976, 72 с.

ГОРБИК В. А. — Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии, изд-во «Наукова думка», К., 1977, 223 с.

Дальнейшее возрастание руководящей роли партии в коммунистическом строительстве, Политиздат Украины, К., 1976, 315 с.

ДАНЮК В. М. — Зміст, культура і привабливість праці, Політвидав України, К., 1977, 103 с.

ДЗЮБЕНКО І. М. — Деятельность КПСС по формированию духовного облика рабочей смены. [На материалах УССР. 1965—1975 гг.], «Вища школа», Головне видавництво, Киев—Одесса, 1976, 166 с.

ЗДОРОВЕГА В. Й., ПАШКО М. С. — По той бік правди. Критика прийомів і методів буржуазної пропаганди, вид-во «Молодь», К., 1976, 88 с.

КАСЬЯН В. І. — Науково-технічна революція і переваги соціалізму, «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, К., 1976, 157 с.

КУЛИЧЕНКО М. І. — Укрепление интернационального единства советского общества, Политиздат Украины, К., 1976, 381 с.

Лично причастны. Сборник статей, изд-во «Прапор», Харьков, 1977, 158 с.

ЛЫКОВ В. В. — Дела и люди Первомайского, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1976, 167 с.

ЛУКЕРЕНКО В. — Два світи — два способи життя, Політвидав України, К., 1976, 48 с.

МЕЛЬНИЧЕНКО А. Ф., ЛУБЧЕНКО І. Ф. — До нових звершень партія веде, вид-во «Радянська школа», К., 1976, 143 с.

Мир о XXV съезде КПСС, Политиздат, М., 1977, 270 с.

МУСИЄНКО В. В. — Більшовики України в Жовтневій революції. Березень 1917 року — березень 1918 року. До історіографії проблеми, «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, К., 1976, 195 с.

Нарада Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору. Бухарест, 25—26 листопада 1976 року. Політвидав України, К., 1976, 32 с.

Об идеологической работе КПСС. Сборник документов, Политиздат, М., 1977, 639 с.

ОЗАДОВСКИЙ А. — Монополии и дипломатия неокOLONиализма. [Экономическая и политическая экспансия США в Африке], Политиздат Украины, К., 1977, 112 с.

ПЕРЕДЕРІЙ В. Ф. — Комунізм і суспільний прогрес, вид-во «Знання», К., 1976, 46 с.

ПОПОВИЧ Ю., ПЕТРАШ А. — Плечо старшого товарища, изд-во «Маяк», Одесса, 1976, 88 с.

САРКИСЬЯН К. С., СТАВНИЦЕР М. Ф. — Улицы рассказывают. Очерки. Изд. 5-е, испр. и доп., изд-во «Маяк», Одесса, 1976, 274 с.

СВЯТИШЕНКО Б. І. — Воєнна розрядка: актуальність і необхідність, вид-во «Знання», К., 1977, 47 с.

СІРОБАБА В. Я. — 10 днів у Кремлі. [Публіцистичні нотатки делегата XXV з'їзду КПРС], Політвидав України, К., 1976, 95 с.

СТАРОВОЙТЕНКО І. П. — Народне господарство УРСР в десятій п'ятирічці, вид-во «Знання», К., 1976, 46 с.

ТКАЧУК І. Х. — Політичний досвід партії — молоді, вид-во «Знання», К., 1976, 46 с.

ЧЕРНИКОВ І. Ф. — В інтересах мира и добрососедства. [О советско-турецких отношениях в 1935—1970 годах], изд-во «Наукова думка», К., 1977, 198 с.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Рукописи приймаються редакцією в двох примірниках обсягом не більше 25 сторінок машинопису, надрукованих через два інтервали (1-й примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються обов'язково з рецензованою книгою.

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Б. О. Піковська*

Коректор *І. Я. Самойленко*

БФ 06760. Здано до набору 29.III 1977 р. Підписано до друку 17.V 1977 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 2. Умовних друк. арк. 14,0. Облік-вид. арк. 15,60. Тираж 5880 прим. Зам. К-62.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 5 (194), 1977, май. (На українском языке). Ежемесячный научный журнал. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.